T.C.
ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERİSTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

SOVYET ATEİZMİ VE ORTA ASYA'DAKİ ETKİLERİ (1917-1939)

Yüksek Lisans Tezi

Hazırlayan
Ömer Çağrı TECER

Danışman
Doç. Dr. Ali YAMAN

BOLU-2013

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE,

Ömer Çağrı TECER'e ait **"SOVYET ATEİZMİ VE ORTA ASYA'DAKİ ETKİLERİ (1917-1939)"** adlı çalışma, jürimiz tarafından Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalında **Yüksek Lisans Tezi** olarak kabul edilmiştir. 25/06/2013

Akademik Unvan, Ad ve Soyad		**İmza**
Üye (Tez Danışmanı)	: Doç. Dr. Ali YAMAN	………………………
Üye	: Yrd. Doç. Dr. Engin ERDEM	………………………
Üye	: Yrd. Doç. Dr. Fatih KONUR	………………………

Sosyal Bilimler Enstitüsü Onayı

Prof. Dr. Yahya Mustafa KESKİN
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Etik İlkeler Uyulduğuna İlişkin Metin

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum, SOVYET ATEİZMİ VE ORTA ASYA'DAKİ ETKİLERİ başlıklı çalışmanın yazılmasında, bilimsel ve etik kurallara uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin tamamının ya da bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitede bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

25/06/2013
Ömer Çağrı TECER

ABSTRACT

SOVIET ATHEISM AND THE INFLUENCES IN CENTRAL ASIA (1917-1939)

Ömer Çağrı TECER

Master Thesis, Department of International Relations
Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Ali YAMAN
June 2013, xiii + 156 Pages

The main purpose of this study named "Soviet Atheism and Influences in Central Asia (1917-1939)" is to acquire data linked to behaviors and actions, inherited from the history as taking into consideration in a negative or positive way, of Central Asia states, emerged as a new power and regional factor within the process started 1990's. The main thesis regarding with this purpose is: the domestic and foreign political actions adopted and implemented by today's Central Asia states are reflections, which they confronted during the history because of the internal and external causes. Supporting cases of this thesis are social, political and economical engineering studies, which they were exposed especially in the Soviet Union era. In terms of this propose and thesis, effects on the Central Asia states, which were done by Soviet Union between the period of 1917-1939 against the religion and for (scientific) atheism were stated.

In this regard, in the first section of the study, (scientific) atheism, which was supported by Soviet Union in order to struggle religion and provide an alternative world aspect for the ideological purposes of Soviet regime, has examined as a philosophical and theorical concept. In addition, the effect of the historical continuity was underlined as given prominence the attitudes and methods explained by Tsarist Russia and Soviets against Central Asia and religion in this historical process.

On the other hand, in the second section of the study, effects and reflections of

anti-religious and atheism policies of the Soviet Union in Central Asia which of all these historical, philosophical and ideological, were researched.

While all these are being done, using the deductive method, the specific reflections and effects on Central Asia society of the Soviet anti-religious policies and fundamentalist and scientific atheist attitude between the years of 1937-39 are presented. Furthermore, while using this method, the dominant atmosphere of this era are tried to demonstrate, in particular using the statistical and concrete datas got from this time process.

Having examined all these factors mentioned above it can be concluded that this study collected data acquired from within the scope of this method. Findings are the main facts should be taken into consideration in terms of the domestic and foreign structures of the Central Asia states, which emerged after the collapse of the Soviet Union and to understand behaviors and attitudes and to estimate about the future attitudes and behaviors.

Key Words: Central Asia, Union of Soviet Socialist Republics, Islam, (Scientific) Atheism, Materialism.

ÖZET

SOVYET ATEİZMİ VE ORTA ASYA'DAKİ ETKİLERİ (1917-1939)

Ömer Çağrı TECER

Yüksek Lisans Tezi, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı
Danışman: Doç. Dr. Ali YAMAN
Haziran 2013, xiii + 156 Sayfa

"Sovyet Ateizmi ve Orta Asya'daki Etkileri (1917-1939)" başlığı ile sunulan bu çalışmanın temel amacı; 1990'lı yıllar ile başlayan süreçte ayrı birer güç ve bölgesel faktör olarak ortaya çıkan Orta Asya devletlerinin uluslararası sistemdeki davranış ve eylemlerinin, geçmişten miras aldıkları olumlu ya da olumsuz bir takım etkenler göz önüne alınarak değerlendirilmesi noktasında temel veriler sunmaktır. Bu amaç çerçevesinde, ileri sürülen temel sav ise; günümüz Orta Asya devletleri tarafından benimsenen ve uygulanan iç ve dış toplumsal-siyasal eylemlerin, yine bu devletlerin tarihsel süreçte maruz kaldıkları dışsal ve içsel bir takım etkenlerin yansıması olduğudur. Özellikle Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği döneminde Orta Asya toplumlarının maruz kaldığı toplumsal, siyasal ve ekonomik mühendislik çalışmaları, ortaya konulan bu savın başlıca destek noktalarıdır. Bu amaç ve sav doğrultusunda, Sovyetler Birliği'nin 1917-39 yılları arasında benimsediği din karşıtı ve ateizm politikaları açıklanarak, Orta Asya toplumlarında yapmış olduğu etkiler incelenmiştir. Bu kapsamda, çalışmanın ilk bölümünde, Sovyet rejiminin ideolojik amaçları doğrultusunda din ile mücadele etmek ve ona alternatif bir dünya görüşü sunmak için benimsediği (bilimsel) ateizm, felsefi ve teorik bir temelde ele alınmıştır. Ayrıca, Çarlık Rusya ve Sovyetlerin Orta Asya ve Dine/İslam'a karşı tarihsel süreçte genel olarak benimsedikleri tutum ve yöntemlere yer verilerek tarihsel sürekliliğin bu bölge üzerindeki etkisinin altı çizilmek istenmiştir. Diğer yandan, ikinci bölümde, bütün bu tarihsel, felsefi ve ideolojik birikimin, güdünün Sovyetler Birliği'ndeki tezahürü olan

din karşıtı ve ateizm politikalarının Orta Asya'daki hedef kitlesi üzerindeki uygulaması, etkisi ve karşılığı araştırma konusu haline getirilmiştir. Bütün bunlar yapılırken, tümden gelim yöntemi kullanılarak, 1917-39 yılları arasında temelleri oluşmuş Sovyet din karşıtı politika ve (bilimsel) ateist tutumun Orta Asya toplumundaki spesifik izleri ve etkileri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca, bu izler ortaya konulurken, özellikle bu dönemsel aralıktan elde edilmiş istatiksel veriler, çeşitli somut bulgular kullanılarak bu döneme hâkim olan atmosfer yansıtılmaya çalışılmıştır. Bu yol ve yöntem ışığında ortaya konulan çalışmanın çıktısı olan verilerin, Soğuk Savaş sonrası dönemde ortaya çıkan Orta Asya devletlerinin iç ve dış örgüt ve yapılanmalarına, benimsedikleri tutum ve davranışlara anlam verme ve gelecekteki tutum ve davranışları hakkında öngörüde bulunma noktasında göz önüne alınması gereken unsurlar olduğu görünmektedir.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, İslam, (Bilimsel) Ateizm, Materyalizm.

TEŞEKKÜR

Tez çalışmam süresince, benden maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen annem Mürüvvet, babam Hüseyin TECER başta olmak üzere, küçük ve mütevazı olan TECER ailesinin tüm fertlerine çok teşekkür ederim. Bana inandıkları ve bu inanç doğrultusunda saygı gösterdikleri için ayrıca teşekkür ederim.

Diğer yandan, tez yazım öncesinde ve süresince değerli fikirlerini, eleştiri ve önerilerini, bunun yanında kitap ve diğer materyallerini benden eksik etmeyen saygıdeğer hocam Ali YAMAN'a teşekkür ederim. Hocamın bilimsel heyecan ve tutkusu bana ilham vermekte ve ilerisi için beni yüreklendirmektedir. Ayrıca, bu süreçte beni dinleyen ve değerli fikirlerini benimle paylaşan ve tartışan sevgili Erdem AYÇİÇEK'e, Akif AVCI'ya ve saygıdeğer Nuh Uçgan hocama teşekkür ederim. Son olarak, yüksek lisans ders aşamasında ev arkadaşım olan ve tez aşamasında bana evini açarak ağırlayan Sina DEMİR'e teşekkürü bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

ETİK İLKELER UYULDUĞUNA İLİŞKİN METİN iii
ABSTRACT.. iv
ÖZET vi
TEŞEKKÜR viii
İÇİNDEKİLER……………………………………………………………..... ix
TABLOLAR DİZİNİ xi
ŞEKİLLER DİZİNİ xii
KISALTMALAR xiii

GİRİŞ 1

BÖLÜM I
1. SOVYET ATEİZMİ VE İNŞASI 7
1.1. Sovyet Ateizminin Felsefi Temelleri ve Çerçevesi...8
1.1.1. Hegel ve Marx'ın yabancılaşma kavramı 8
1.1.2. Diyalektik ve tarihsel materyalizm 13
1.1.3. Sosyalist toplum için ateizm 19
1.1.4. Bilimsel ateizm ve din karşıtı savları...24
1.2. Tarihsel Süreç Analizi: Çarlık Rusya Döneminden SSCB'ye Orta Asya'daki İslam'a Bakış…………...36
1.2.1. Çarlık Rusya dönemi Orta Asya ilişkileri ve din politikaları.....................38
Hıristiyanlaştırma (Ortodokslaştırma) ile Müslüman kimliğin eritilmesi………………………………………………………….. 39
Kontrol ve güvenlik: 'hoşgörü' politikası...41
Çeşitli asimilasyon metodları: 'İlminsky sistemi' ve 'Kaufman'nın aydınlanma savı' 44
1.2.2. SSCB dönemi Orta Asya ilişkileri ve din politikaları................................49

Sovyetleştirme, bölgesel bölümleme ve milletler politikası 53
Din karşıtı propaganda, baskı ve ateizmin yerleştirilmesi politikası 58

BÖLÜM II
2. ORTA ASYA'DA ATEİZM VE İSLAM 70
2.1. Orta Asya'da Ateizm ve İslam (1917-1929)...71
2.1.1. 1917 devrimi ve Orta Asya'ya etkileri 71
2.1.2. Rejim inşası: 'aydınlanma' 82
2.1.3. Propaganda ve 'aydınlanma' aracı olarak Sovyet İslam araştırmaları 92
2.2. Komünist Bir Toplum İçin İslam İle Mücadele (1929-1939) 100
2.2.1. Sosyal bir sorun olarak din/İslam...103
2.2.2. Burjuva bir ideoloji olarak din/İslam 114
2.2.3. SSCB'nin din karşıtı politika ve uygulamalarının orta asya toplumundaki yansımaları ve sonuçları (1917-1939) 121
SONUÇ.. **131**
KAYNAKÇA **136**
EKLER **142**

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 2-1. İbadethaneler (1936)………………………………………………….. 117

Tablo 2-2. İslami Dini Liderler (1936)…………………………………………… 118

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 2-1. Özbek Kadınları İle Diğer Orta Asya Kadınlarını Karşılaştıran Bir Sovyet Çalışması …..……………………………………………………………….. 110

KISALTMALAR

RSFSC	: Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
SSC	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler
RKP(B)	: Rus Komünist Partisi (Birliği)
KP	: Komünist Parti
SBKPMK	: Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi
MAB	: Militan Ateistler Birliği
Komsomol	: Sovyetler Birliği Komünist Partisi Gençlik Kolları
Sovnarkom	: Sovyet Halk Komiserleri Konseyi
Türksovnarkom	: Türkistan Sovyet Halk Komiserleri Konseyi

GİRİŞ

Devletlerin dış politikalarının değerlendirilmesinde veya uluslararası sistem ve diğer devletlerle olan ilişkileri, davranışlarının anlamlandırılmasında sabit niteliklere sahip olmayan bir tarihsel sürecin mirası belirleyicidir. Bu cümleyi biraz daha açacak olursak, güncel uluslararası sistem içerisinde yer alan devletlerin ve toplumların geçmişte tabi oldukları koşullar, onların bugünkü devlet yapısında ve bu yapı içerisindeki davranışlarında, hem iç hem de dış ilişkilerinde belirleyici olmuştur. Bu başlangıç tezini destekleme bağlamında söylenebilir ki; soğuk savaşın sona ermesi, uluslararası sistemin, bir önceki yapısına göre hem yerel, bölgesel hem de uluslararası aktörler temelinde ortaya çıkan çok kutuplu bir niteliğe dönüşmesi sonucunu doğurmuştur. Buna paralel olarak ta, bu aktörlerin iç ve dış siyasetteki etkinlik ve görünürlükleri artmıştır. Ortaya çıkan bu gerçek, yerel-bölgesel ve/ya uluslararası aktörlerin davranışlarının anlamlandırılması için onların tarihten siyasi ve ekonomik alanlarda aldıkları mirasa ek olarak, sosyal-kültürel ve dini miraslarının da anlaşılmasını elzem kılmıştır.

Bu bağlamda, ülkesel olarak inceleme alanımızı oluşturacak olan Orta Asya[1], 1990 yılından itibaren tarih sahnesine bağımsız devletler olarak ortaya çıkan devletlere ev sahipliği yapan bu coğrafya, yaklaşık yetmiş yıllık bir Sovyetler Birliği hâkimiyeti altında kalmıştır. Dolayısıyla, siyasi, sosyal, ekonomik, dini ve kültürel bir takım dönüşüm ve etkileşim yaşanmıştır. Bu nedenle, bu devletlerin siyasi, sosyal, ekonomik, dini ve kültürel alanda olan iç ve dış ilişkileri ve eylemlerinin anlaşılması için bu dönüşüm ve etkileşimlerin analize tabi tutulması gerekmektedir. Ancak bu analiz

[1] Günümüzde bazı kaynak ve resmi kurumlarda bu bölgeye verilen isimler farklılık göstermektedir. Örneğin, Amerikan Merkezi Haber Alma Teşkilatı (CIA), bu bölge için 'Merkezi Asya' kavramını kullanırken (https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/wfbExt/region_cas.html, 11.01.2013 tarihinde erişildi), T.C. Dışişleri Bakanlığı Orta Asya terimini kullanmaktadır (bkz: http://www.mfa.gov.tr/sub.tr.mfa?ede60537-9169-4b35-a43b-1471fc7eaf08, erişim tarihi: 11.01.2013). Diğer yandan, bazı kaynaklarda bölgenin daha geniş okumaları mevcuttur ve Orta Asya kavramını yanlış bir ilmi kavram olarak ta görülmektedir (Yalçınkaya, 2006: 20-21). Ancak bu çalışma süresince, Orta Asya kavramı kullanılacak ve bu kavramla kastedilecek ülkeler ise (bir istisna olarak Azerbaycan'da dahil edilerek) Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızıstan, Tacakistan olacaktır.

yapılırken de, Orta Asya halkı için kendi kimlik ve varlıkları için oldukça önemli bir konumda olan dini ve kültürel olgular, din-siyaset ilişkisi ve ateizm-İslam mücadelesi bağlamında ayrıntılı ve karşılaştırmalı bir analize tabi tutulmalıdır.

Bu aşamada şunu belirtmek gerekir ki, çalışmaya konu olacak olan Sovyet ateizmi ve onun politik, sosyolojik, kültürel ve dini alanlarla ilişkisinin analizi yapılırken bir sınırlamaya gidilmesi kaçınılmazdır. Bu nedenle, daha spesifik olarak, Orta Asya'nın tarihsel sürecinde önemli bir kırılma noktası olan 1917 tarihinden, Sovyet ateizm politikaları ve Orta Asya ile olan ilişkileri bağlamında bir ara dönemin başlangıcı olan 1939 tarihine kadar bir inceleme, Orta Asya bağlamında gerçekleştirilecektir.[2]

Bu noktadan hareketle, bu inceleme yapılırken de özcü, yani dini ve kültürü değişmez, homojen bir olgu olarak ele almak yanıltıcı olacaktır (Özkırımlı, 2009). Bu bölgenin geçirmiş olduğu yetmiş yıllık Sovyet hâkimiyeti ve onun dini ve kültürel yapıya yönelik politikaları önem teşkil etmektedir (Khalid, 2011: 30).

İşte bu etkileşim ve dönüşüm sürecinin, tarihsel süreç içerisinde kişi, kurum ve olaylar aracılığı ile ilişkilendirilmesi ve anlamlandırılması için kişilerin inşa ettikleri bir takım felsefi ve ideolojik, kavram ve doktrinlerin temel analizinin yapılması gerekmektedir. Özellikle, 1917 devrimi ile kurulan Sovyetler Birliğinin temel doktrinin olan sosyalizm ve onun bir sonraki aşaması olan komünizm öğretisi için kilit bir olgu olan ateizmin felsefi temellerinin tartışılması önem teşkil etmektedir. Bu çerçevede, çalışmanın ilk bölümünde Sovyet ateizminin felsefi temeli üzerinde durularak, çalışmanın ileriki bölümlerinde tartışılacak olan Sovyetler Birliğinin Orta Asya'ya ve dine karşı olan tavrı, davranışı ve politikalarını anlama doğrultusunda felsefi ve ideolojik aydınlanma sağlanacaktır. Aslında, bu çalışmanın temel yöntem ve amacı;

[2] Çeşitli kaynaklarda, Sovyetler Birliği'nin ateizm ve din karşıtı politikalarının incelenmesinde yapılan bölümleme ya da tarihsel aşamalar farklılık göstermekle birlikte, dönemsel yakınlıklar da mevcuttur. Ancak genel itibariyle ateizm ve din karşıtı politika incelemelerinde 1917 ile başlatılan süreç, 1917-20, 1921-28, 1929-40 gibi ara dönemlerle açıklanmış ve nihayetinde ilk dönemin sonu olarak genel bir kabul olan ve Sovyet ateizm ve din karşıtı politikaların bir askıya alma dönemi olarak nitelendirilebilecek dönem olan, İkinci Dünya Savaşı arifesinde (1939-40) sonlandırılmaktadır (bkz: Pospielovsky, 1987: 27-49). Bu bağlamda, bu çalışmada, 1917-1939 dönemi incelenmekle birlikte, bu tarihsel aralık 1917-29 ve 1929-39 ara dönemlere ayrılarak incelenecektir.

Sovyetler Birliğinin Orta Asya ve Müslümanlarla olan ilişkileri ve onlara yöneltilen politikalarını, politika yapıcılarının bakış açılarından anlama ve böylelikle temel amaçlarını ve güdülerini ortaya koymaktır. Böylelikle, tarihsel süreç içerisinde karşımıza çıkacak olan bir çok olay ve davranışı karşı akla gelen ‘neden?’ sorusunun cevap ya da cevapları temelden anlamlandırılmış olacaktır. Bu yüzden, yukarıda bahsettiğimiz felsefi aklın temeli ve güdüsü önem teşkil etmektedir.

Bu noktadan hareketle, 1917-1939 tarihleri arasında Sovyetler Birliğinin politikası ve davranışlarını, ayrıca bu politikaya maruz kalan Orta Asya Müslüman halkının tepki ve davranışları analiz edilmeden önce, bu dönemin Sovyet politikalarının daha iyi anlamlandırılması için Çarlık Rusya-Orta Asya ilişkileri ve politikaları gözden geçirilmelidir. Çalışmanın ileriki bölümlerinde de inceleneceği gibi, görülmektedir ki, her iki dönemde uygulanan politikalar büyük benzerlik göstermektedir. Ancak bu benzerlik, politik araç ve gereçlerde farklılıklar oluşturmaktadır. Çarlık Rusya döneminde, özellikle 16. yüzyılda Tatarların hakimiyetine son veren Kazan’ın fethi olayı ile başlayan süreçte, Orta Asya ve Kafkaslara doğru sürecek olan Rus yayılması bu bölgelerde Sovyet dönemine miras kalacak politikaların uygulanmaya başlandığı dönem olarak görülmektedir. Etkileşimin ilk dönemlerinde Müslüman tebaa üzerinde uygulanmak istenilen Ortodokslaştırma politikaları; 17. yüzyıl sonlarında ortaya konulan ve Müslüman tebaa üzerinde kontrol sağlama ve o topraklarda devletin otoritesini güçlendirici dini kurumsal/yönetimsel araçların geliştirilmesi çerçevesinde benimsenen ‘hoşgörü’ politikaları; ve 19. yüzyılda karşımıza çıkan, dini asimilasyonu hedefleyen, milli kimlik ve aidiyetleri ön plana çıkaran ayrıştırma politikaları bir miras olarak Sovyet dönemi politikalarını doğrudan ve/ya dolaylı bir şekilde etkilemiştir (Bennigsen & Lemercier-Quelquejay, 1988). Ancak, her iki dönem politikaları benzer görülmekle birlikte, Çarlık ve Sovyet dönemi politikalarında amaç-araç bağlamında bir temel farklılık mevcuttur. Rusların, 1850 sonrası dönemde, Orta Asya’yı işgali ile ortaya çıkan hakimiyetle birlikte, Orta Asya Türk-Müslüman halklarına yönelik, belirli bir jeopolitik strateji bağlamında geliştirdikleri ayrıştırma ve asimilasyon politikaları, Sovyet döneminin bahsi geçen bölümüne bakıldığında rejim için gerekli bir güvenlik ve doktrin politikasını oluşturmaktadır (Yalçınkaya, 2006: 239) (Roy, 2009). Çarlık döneminde jeopolitik politika amacı teşkil ederken, Sovyet döneminde amaç, rejimin

muhafazası ve tesisi olarak karşımıza çıkmakta, politikanın kendisi araçsallaşmaktadır. İşte bu bağlamda, çalışmanın ilk bölümünde incelenecek olan felsefi temeller, tarihsel-politik etkişimin anlaşılması için yol gösterici ve aydınlatıcı olacaktır.

Sovyetler Birliğinde, çalışmamızda bahsi geçecek dönemde benimsenen felsefi temel ve/ya çerçeve ve bir kısım genel süreçlerin açıklanmasının ardından; ikinci bölümde, bütün bu tarihsel, felsefi ve ideolojik birikimin, Sovyetler Birliği'ndeki ateizm politikalarının Orta Asya'daki hedef kitlesi (İslam toplumu) üzerindeki uygulaması, etkisi ve karşılığı araştırma konusu haline gelecektir. Bu araştırma ve analiz yapılırken sürecin daha iyi aydınlatılabilmesi ve politika ile uygulama arasındaki ilişkiselliği anlayabilmemiz için bu süreç iki ara döneme ayrılarak incelenecektir.

Bu iki ara dönemden kasdedilen kısaca açıklanacak olursa, ilk olarak, 1917-29 tarihsel aralığı karşımıza çıkacaktır. Bu tarihsel aralık, Sovyetler Birliğinin kurulduğu ve rejimi inşa sürecinin en kritik dönemlerinden birine denk gelmektedir. Bu dönemde, genel itibariyle Lenin'in dine karşı tutumunda etkili olan onun Marx okumasıdır. Buna göre, Lenin'nin 'Sosyalizm ve Din' üzerine yazılarında, Marksizmi materyalizm olarak tanımlayarak ve onun inşa/tesisi için de din ile mücadele edilmesi gerektiğinden bahsederek: "Dine karşı nasıl savaşılır bilmeliyiz, bunun içinde yığınlar arasındaki iman ve din kaynağını materyalist bir yolla açıklamalıyız." (Lenin, 1994: 26). İşte bu dönemin din ile mücadelesinde kullanılan yöntemin temelini oluşturan bu düşünce, Rus Sovyet Cumhuriyeti'nin, 10 Temmuz 1918'de kabul edilen anayasasında din ve vicdan özgürlüğünü, dini ibadetleri ve din özgürlüğünü garanti altına almakla birlikte; din karşıtı propaganda özgürlüğünü de garanti ettiğini duyurmuştur (Peris, 1991: 712). Bunun nedeni, Lenin'nin Marx'ın dine karşı yaklaşımında takip etmiş olduğu taktiksel düşüncesidir. Bu düşünce, dinin kendisine ve toplumdaki unsurlarına radikal ve eylemsel bir savaş yerine, onun toplumsal kökenlerinin materyalist bir düşünce ile geniş kitlelelere açılanması şeklinde bir mücadele ile başarıya ulaşılacağı düşüncesidir (Thrower, 1983: 166). Ayrıca, Lenin, Marks'ın burjuva ekonomik düzenin ortadan kaldırılması yani sosyalizm tam anlamıyla tesisinin gerçekleştirilmesinin, dini otomatik olarak ortadan kaldıracağı düşüncesini de benimsemiştir (Marx & Engels, 2008: 66). İleride ayrıntılarına inilecek bu temel anlayış, bu dönem Sovyet tutumunun dine/İslam'a yönelik politikalarında belirleyici olmuştur.

Diğer yandan, ikinci ara dönemimiz, bizi analizimizin sonuna götürecek bir tarihsel süreç olan 1929-39 dönemidir. Yine, bu dönemin belirlenmesinde etkili olan faktör Sovyetler Birliği'nin dine karşı politika ve mücadelesinde kullanmış olduğu yöntemde yapılan değişikliktir. Bu dönemin belirlenmesinde etkili olan temel değişiklik Lenin'in ölümü (1924) ve Stalin'in işbaşına gelmesi ile giderek yükselen politik tutum değişimidir. Bunun tezahürü, 1929 yılında, ateizm ve dolayısıyla dine karşı mücadele politikalarının belirlenmesinde önemli bir organ olan 'Militan Ateistler Birliği'nin gerçekleştirdiği kongrede su yüzüne çıkmış ve doktrinleşmiştir. Bu kongrede, o güne kadar takip edilen ancak bazı kesimleri tatmin etmeyen; dine karşı mücadele için dinin temellerinin ve toplumsal köklerinin materyalist bir yolla anlatımı yöntemi ve dinin doğal bir şekilde ortadan kaybolacağı kabulü çerçevesindeki politika dışlanarak ya da daha az önem verilerek; kısa vadede daha görünür sonuçlar verecek olan, dine ve onu benimseyen gruplara karşı daha müdahaleci ve katı yöntemleri içeren politik tutum benimsenmiş ve kararlaştırılmıştır (Peris, 1991: 714-15).

Yukarıda bahsi geçen çerçeveler ve yıllar arasında vuku bulan olay, olgu ve durumlar, çalışmanın bir bütünlük arz etmesi nedeniyle genelden özele inen bir süreç takip edilerek incelenecektir. Bundan kastedilen ise; çalışmanın ileriki bölümlerinde de görüleceği üzere, Sovyetler Birliği'nde ve daha spesifik olarak Orta Asya bölgesinde, 1917-39 yılları arasında uygulanan ateizm ve din karşıtı politika ve davranışlar, bunun sonucunda ortaya çıkan durumlar değerlendirilmeden önce; bu siyasi, ekonomik, sosyolojik politikaların felsefi ve ideolojik temellerinin genel bir resminin çizilmesi ve ayrıca olayların/davranışların açıklanmasında tarihin bir bütünsellik arz etmesinden dolayı, tarihsel süreç analizinin yapılması ve ardından, girişilecek bir spesifik/dönemsel analiz çalışması daha açıklayıcı ve aydınlatıcı olacaktır.

Bu çerçevede, ateizm ve İslam konusunu ya da daha doğru bir ifade ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin (SSCB), 1917'de Bolşevik Devrimi ile oluşturduğu devletin ve onun rejiminin felsefi temellerinde önemli bir yere sahip olan (bilimsel) ateizm politikalarının, Müslüman milletler üzerindeki etkisi irdelenirken bir çok boyut ile ilişkisellik kurulacaktır. Bu nedenle, ateist politikanın Orta Asya ve Müslüman milletler özelinde olmak üzere, onlara karşı kullanılma amacı, yöntemi ve hem politika

yapıcılarda hem de politik hedefte uyandırılmış olan karşılığı ve/ya anlamı derinlemesine incelenecektir. Böylelikle, Sovyetler Birliğinde 1917-39 sürecinde, özellikle ekonomik, sosyal, kültürel ve eğitim alanın uygulanan politikalar ve bu politikaların Orta Asya toplumu ile ilişkiselliği ortaya konulacaktır.

Ayrıca, bu çalışmada yukarıda bahsi geçen konuların incelenmesinde takip edilecek olan yöntemi, yukarıda da bahsedildiği gibi genelden özele inen bir araştırma sürecini oluşturacaktır. İnceleme sahamızı oluşturacak olan SSCB dönemindeki Orta Asya İslam toplumu ve onun yaşadığı coğrafyalardaki politikaların temelini oluşturan felsefi düşünceler ve siyasi yapılanmaların eylemlerinin analizinde, o dönemin ya da o döneme yakın SSCB kaynaklarından olabildiğince yararlanılmaya çalışılacaktır.[3] Bunun nedeni, hem kaynak hem de metodoloji açısından araştırma konusunun yan konularından biri olan Sovyet 'bilimsel ateizm'inin oluşmasındaki içsel güdü ve eylemlerin doğru bir şekilde ortaya konulması amacıdır. Diğer yandan, çalışmada ortaya konulmak istenen ve çalışmanın temel amacını oluşturan SSCB'nin ateizm politikalarının Orta Asya'daki etkileri ortaya konulurken ise istatistiksel veri ve yapılan saha araştırmalarından yararlanılacaktır.

Sonuç olarak, bütün bu çalışma şartları bağlamında, varılmak istenen nokta; ilk başta da belirtildiği gibi, günümüzde bir şekilde uluslararası sistem içerisindeki varlıklarını sürdüren devletlerin siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel iç – dış değişim ve ilişkilerinin, iç siyasal yapılarının ve bu yapı içerisindeki değerlerinin doğru okunması ve anlaşılması için geçmişte nüfuzları altında kaldıkları dışsal unsur ve faktörlerin resminin çok boyutlu olarak ortaya konulmasıdır. Varılmak istenen bu nokta, çalışmanın temel tezini ve amacını ortaya koymaktadır. Bütün bu noktalardan hareketle, Sovyet ateizminin felsefi temelleri ve çerçevesinin ortaya konulması ve ardından yapılacak tarihsel süreç analizi iyi bir başlangıç olacaktır.

[3] Örneğin; (Smirnov, 2005; K.E.B., 1950; J.M., 1955) gibi.

BÖLÜM I

1. SOVYET ATEİZMİ VE İNŞASI

Bu bölümde, Sovyetler Birliği'nde uygulanmış ve benimsenmiş olan 'Bilimsel Ateizm' politikası ve doktrininin çıkış noktasını oluşturan felsefi düşünceler incelenecektir. Bu inceleme, belli başlı bazı düşünürler çerçevesinde gerçekleştirilecektir. Düşüncelerine ilgili kısımlarda değinilecek olan, bu düşünürler G.W.F. Hegel, L. Feuerbach, K. Marx ve F. Engels'dir. Aşağıda da belirtileceği üzere, her ne kadar farklı dünya algılayışlarına sahip filozoflar olsalar da birbirlerinin düşüncelerini ve dünya algılayışlarını etkilemişlerdir.

Ayrıca, bölümün başında şunu belirtebiliriz ki, Sovyet ateizminin şekillenmesinde ve onun Sovyet rejimindeki genel politikadaki konumunun ve öneminin belirlenmesinde materyalist düşünsel birikim ve eleştirisi etkili olmuştur. Sahip olunan bu düşüncel mirasın temelleri, Hegel'den ve onun Tinin Fenomenolojisi'ndeki özbilinç kavramı üzerine getirmiş olduğu düşüncelerden hareketle; onun ardılı olarak belirtebileceğimiz, Marksizm öncesi bir dönemde (1840'lar), Engels tarafından "…sadece Hegelci düşüncenin yanlışlığını ilan ederek onun üstesinden gelinmiş olmaz." (Marx & Engels, 2008: 209), diyerek karşı çıkılan Feuerbach'ın katkılarında ve son olarak da birikimin son halkası olan, Sovyet ateist düşüncenin temel amaç ve şekline veren Marx ve Engels'de aranacaktır.

1.1. Sovyet Ateizminin Felsefi Temelleri ve Çerçevesi

1.1.1. Hegel ve Marx'ın yabancılaşma[4] kavramı

Sovyet (bilimsel) ateizminin ve bunun yanı sıra Marx'ın düşüncelerinin felsefi temellerinin oluşmasında, Marx'ın Hegel'e yönelik getirmiş olduğu eleştiriler ve onun düşüncelerine yapmış olduğu katkılar etkili olmuştur. Bu katkı ve eleştiriler özellikle Hegel'in din ve devlet felsefesi üzerine olmuştur (Thrower, 1983). Marx'ın Hegel'e yönelik olarak yapmış olduğu temel eleştiriden olan onun idealist, tinsel ve mutlak bir felsefe sunma gayretinin yanı sıra, Hegel'in din ile bilinç ve insanlığın özü üzerine getirmiş olduğu düşünceler de Marx açısından eleştiriyi hak etmiştir. Bu noktada, Marx'ın düşünsel sistematiğinde kilit kavramlardan biri olan 'yabancılaşma' kavramı, bilimsel ateizmin ontolojik temellerinin ve bu sürece yönelik farklı okumaların anlaşılmasında önemli bir yapı taşıdır.

Sovyet rejiminin benimsediği doktrinin ve onu ayakta tutacak olan temel desteğin yani ateizmin fikir babası olan Marx'ın düşüncelerinin inşasında, ekonomik temelde yapmış olduğu siyasi, sosyal ve kültürel incelemelerinde 'yabancılaşma' kavramının başat bir rol oynadığını görmekteyiz. Marx, yabancılaşma kavramını, Hegel'in insanlığın (O, bunu yaşamın, özbilincin kaynağı olarak adlandırır) kaynağı üzerine yapmış olduğu felsefi çalışmalarından hareketle, ancak eleştirel olarak kavramsallaştırmıştır.

Marx'tan önce Hegel, yabancılaşmayı düşüncel etkinlik olarak, emek ve üretim süreçlerinde yaşanan ve bunun bilinç süreçlerine, kapsamlı bütün toplumsal ilişkilere yansıyan bir yabancılaşma sorunu olarak ele almak yerine; düşünce ve sadece bilinç süreçlerinde yaşanan bir yabancılaşma olarak ele almıştır (Göçmen, 2009, http://dogangocmen.files.wordpress.com, 02 Mart 2013'te erişildi). Hegel, insanın yabancılaşma sürecini, bilincin aşamalarında (Fenomenoloji), tin, özbilinç ve yaşam

[4] "Yabancılaşma", Latince'de "başkası", "yabancı" anlamına gelen alienus kökünden türemiş ve batı dillerine alienation şeklinde geçmiştir. Kavramı, aydınlanmaya belirli yönlerden karşı çıkan Rousseau'nun kullandığını ve fakat kavrama felsefi ve bilimsel içerik kazandıran ilk filozofun Hegel olduğunu görüyoruz (Osmanoğlu, 2008: 14).

kavramları arasında yaşanan diyalektik[5] çerçevesinde ortaya koymuştur. Mutlak bilgiye uluşma amacı olan bu diyalektik süreci, yani insanın kendi içerisinde sahip olduğu ancak onu dışsallaştırarak/nesnelleştirerek, yabancılaştığı özbilince ulaşma süreci olarak değerlendirir (Hyppolite, 2010). Özbilinci, insanın kendi kendisinin farkına varması ya da kendi bilincine ulaşması olarak belirterek, bu özbilincin insan yaşamının ve doğanın kaynağı olduğu önermesini sunar. Bu noktadan hareketle de, bu kaynağın, insanın var oluşuyla birlikte, bireysel olarak insanda bulunan doğa ve yaşamın mutlak bilgisi olduğunu belirtir (Hegel, 2011: 226).

Hegel, tinsel bir yorumla, mutlak fikrin doğa ve dünyadan bağımsız olarak var olduğunu ve doğanın da bu fikrin ürünü olduğunu belirtir (Marx & Engels, 2008: 213). Ancak burada hemen şu soru akıllara gelir; yabancılaşma bu başlangıcın neresindedir? Tinsel aromaya sahip bu düşünce, insanlığı var eden bu mutlak fikrin aslında bütün insanlarda bulunduğunu belirtir. Burada mutlak fikir olarak kastedilen ise 'ruh'dur. Bu ruh her şeyden önce var olan, doğaya ve insana gerçekliğini veren özbilinçtir. Ruh önceleri kendi dışında olduğuna inandığı bir dünya yaratmıştır ama daha sonra bu dünyanın kendi ürünü olduğunu anlamıştır (Ergil, 1978: 94). Ancak bu düşünceye ya da anlama sürecine gelmeden önce, onların da farkında olamadığı bir dönemde yabancılaşmanın yaşandığını süreç ortaya çıkar. Aslında Hegel bunu dışsallaşma ve nesnelleşme olarak adlandırır. Birey, bir bütünün (özbilincin) parçası durumunda iken, o kendisini bütünden ayırır ve bütünden bağımsız olduğunu ilan eder. Kendisini evrenselden ayırarak ve kendisini 'kendi-için-varlık' olarak varlığa iliştirerek kendisini kurar (Hyppolite, 2010: 53). Bu süreç zarfında, insan kendisi dışındaki bir bütünlüğün farkına varır ve onu kavrama çalışır. Bundan sonraki süreçte ise onu doyumunun bir nesnesi haline getirir. Daha açık bir ifade ile; başlangıçta kendi özbilinci olan bütün halindeki evrensel yaşamı, yani mutlak bilinci, ulaşılması gereken ve sahip olunması gereken kendi karşı varlığı ya da nesnesi olarak görür.

Bireyin kendisini evrenselden dışlaması ve kendi-için-varlık haline gelmesi ile farkına vardığı dışsal bütünlük, artık onda elde edilmesi gereken bir doyum noktası

---

[5] Hegel'in diyalektik kavramına yüklediği anlam, kendi deyimi ile açıklanacak olursa; diyalektik, temel olarak düzenlenmiş, yöntemsel olarak şekillendirilmiş, herkeste olan çelişki ruhudur, diyerek kısa bir tanım yapar (Eckermann, P. J., 1911, aktaran; Göçmen, 2009, http://dogangocmen.files.wordpress.com, 02 Mart 2013'te erişildi). Yani, çelişkiler yumağı (tez-antitez) içerisinde ortaya çıkan dallanma (sentez) sonucu gelişme-üretme sürecidir.

olarak belirir. İşte burada bir çelişki vardır. Bu çelişki kişinin kendi özbilincine artık yabancılaşmasıdır. Çünkü bir gereksinim olarak gördüğü ve arzuladığı evrensel dışsallık onun özbilincidir. Bu süreçte birey kendi varlığını olumsuzlayarak ve kendi kendisinin farkına varmayarak, sürecin başında nesnelleştirmiş/dışsallaştırmış olduğu özbilincini arzular (Hegel, 2011). Artık kendi-için-varlık, bu özbilince yabancılaşmıştır.

Diğer yandan, Marx ve Engels'in, Hegel'in bu yabancılaşma felsefesine ve yabancılaşmayı üreten sistemin temellerini koruyan ve kollayan, yine sistemin içerisinde kendini var eden ve aslında sistemin kendisi olan devlete ve dine eleştirilerinde etkili olan; 1840'larda, din ve siyaset üzerine yapılan tartışmaların hızlandığı dönemlerde, yukarıda bahsetmiş olduğumuz klasik Hegel düşüncesine eleştirel bir biçimde ortaya çıkan düşünceler olmuştur. Bu düşünceler, kendilerinden önceki düşüncelerden farklı olarak artık soyut felsefi amaçlar uğruna bir mücadele içerisinde bulunmaktansa; mevcut dinin ve devletin yıkılması doğrultusunda düşünsel bir mücadele içerisinde var olmak istemişlerdir. İşte tam da bu noktada, doğayı mutlak fikrin (bilincin) bir yabancılaşması, fikrin alçalmasından başka bir şey olmadığını; doğanın ise fikrin alçakgönüllüğü sayesinde var olan, ondan türemiş bir öğe olarak değerlendiren Hegel'in düşüncelerini materyalist bir düşünce ile eleştiren Feuerbach karşımıza çıkmaktadır (Marx & Engels, 2008). Onun din, doğa ve yabancılaşma üzerine materyalist düşünce ile getirmiş olduğu temel düşünceleri, Marx ve Engels'in dinin toplumsal kökenleri ve konumunu açıklamasında etkili olduğu söylenebilir. Bu bağlamda, Feuerbach doğa, insan ve dinin özüne yönelik eleştirilerini şu şekilde temellendirmiştir: "Doğa her türlü felsefeden bağımsız olarak vardır; doğa, biz insanların, doğanın ürünleri olan bizlerin üzerinde büyüdüğümüz temeldir; doğanın ve insanın dışında hiçbir şey yoktur, ve bizim dinsel imgelemimizin yarattığı üstün varlıklar bizim kendi öz varlığımızın hayali yansısıdırlar ancak." (Marx & Engels, 2008: 208). Feuerbach'ın Hegel'in yabancılaşmış/alçalmış fikrin bir ürünü olarak belirttiği doğa ve mutlak fikre getirdiği eleştirilerinde mevcut dinin insanın özüne yabancılaşması olarak belirtir. Aslında, O, kendi zamanında, dinin asıl kaynaklarına geri dönülmesi gerektiğini, yani inanan ile tanrı arasındaki aracı kişi/kurumların ortadan kaldırılmasını ister. İşte bu nedenle, Marx tarafından eleştiriye tabi tutulmuştur. Çünkü Marx'a göre Feuerbach, dini kendine yabancılaşma gerçeğinden hareketle açıklar; din içerisindeki

dünyevi suret, hayal edilmiş ve gerçek olan. Ancak onun çalışması seküler temeller içerisinde sorunun çözümüne dayanmaktadır (Thrower, 1983: 21). Yani Marx bu çıkarımın, yabancılaşmanın gerçek nedenini görmeye engel olduğunu belirtir. Ancak Feuerbach'ın bu düşünceleri, yani insanın kendi özüne yabancılaşması olarak belirttiği düşüncesi eski din eleştirisi (seküler, Hegelci) ile yeni yükselen eleştiri arasında bağ kurmuştur.

Bu çerçevede ve yabancılaşmanın hareket noktası olduğu bir bakış açısıyla, Marx, Hegel'in nesnelleşme ya da insanın doğada ve toplumda dışsallaması ile yabancılaşmayı birbirine karıştırdığını belirtir ve bu noktada eleştirilerini/katkılarını sunar. Hegel'de olumsuz bir süreç olarak karşımıza çıkan nesnelleşme sürecine, Marx olumlu bir anlam atfeder. Marx, nesnelleşmenin tek başına bir kötülük olmadığını, tersine onun insan ile doğanın bütünleşmesinin önemli bir aracı olduğundan bahseder. Ona göre, insan doğayı dönüştürür ve onu insanlığın bir ifadesi haline getirir; bu dönüşüm sürecinde, biyolojik gereksiniminin tikelliğinin teyit ettiği doğal insan görünüş bakımından daha evrensel hale gelir; kendisini eğitir ve gerçek cinsil doğasını geliştirir (Hyppolite, 2010: 125). Yabancılaşma öncesi ve sosyalist hümanizma denen şeyin temelini oluşturan bu süreç, yani nesnelleşme bireyin temel ihtiyaçlarının toplumsallaştığı ve öznelerarasılaştığı insansal bir süreç haline gelir. İşte bu noktada, Marx, insanlaşmış bu toplumsal sürecin, onun iradesinin bir ifadesi olarak değilde neden yabancı bir irade olarak görüldüğü sorusu üzerinde durur. Bu sorunun cevabını tarih içerisinde arar ve üretim sürecini suçlar. Nesnelleşmenin, tarihsel süreç içerisinde kökeni olan ve yine aynı şekilde tarih içerisinde yitip gitmeye yazgılı olan bir sistemin sonucu olarak yabancılaşma haline geldiğine inanır. Sonuç olarak, nesnelleşme başlangıçta bir yabancılaşma formu olmasa da belirli koşullar dahilinde yabancılaşma haline gelir. Bu durumu daha somut bir şekilde ifade edecek olursak, yabancılaşma, nesnelleşme sürecinde, insanın kendi yansıması olan (Hegelci bir ifade ile özbilincin dışavurumu) bir çok şeyin, onun kendini gerçekleştirmesinin önünde ve/ya karşısında ona karşı özerk bir güç olarak durması anlamına gelir (Marx, 2003). Kısaca, insanın somut (emek, geçim araçları) ve soyut (dogmatik düşünce) olarak ortaya koyduğu kendi dışavurumu tarafıdan tahakküm altına alınması durumudur.

Bu bağlamda, Marx, Hegel'in insanlığı canlı tanrıda bir araya getiren Hıristiyanlık öğretisinden yola çıkarak ortaya koyduğu felsefi dünya algılayışının, özellikle onun insanın yabancılaşması ve mutlak bilgiye ulaşma süreci sonucunda ortaya koyduğu durumu "idealizmin aldatması" olarak değerlendirmiştir ve yukarıda öz olarak verilen düşünceyi öne sürmüştür. Ayrıca, Marx, Hegel'in mutlak bilgi olarak bahsettiği tinsel durumun ürünü olan devletin ve dinin, ters-yüz edilmiş bir dünya bilincinin üretimini yaptığını, bu üretimi yapanların da terz-yüz edilmiş bir dünyada varlıklarını sürdürdüklerini belirtmektedir. (Hyppolite, 2010: 144). Bu bağlamda, bu tür bir algılayış ve yabancılaşma sürecinde olan insan kendi edimselliğini gerçeklik dışında tutarak kendisini hiçleştirmiştir. Buna istinaden söylenebilir ki, edilgen olan insanın edimsellenmesi için sistemin tasfiyesi gerekmektedir ki bu da, Marx'ın belirttiği gibi, bu dünya algılayışını üreten devlet ve dinin ortadan kaldırılması ile gerçekleşecektir.

Özet olarak, Hegel felsefesi, mutlak ruhun (fikrin) yabancılaşması üzerine kurulmuştur. Diyalektik süreç içinde mutlak ruhun hareketi bir "yabancılaşma ve yabancılaşmadan kurtulma" hareketidir. Hegel'e göre yabancılaşma, mutlak ruhun hareketi içinde kaçınılmaz bir oluşumdur. Hegelci yabancılaşma anlayışında, yabancılaşma suni değil, doğal bir olgudur. Doğa, insan ve toplum var oldukça, yabancılaşma da var olacaktır. Hegelci felsefeye eleştirel bir tutum takınan Feuerbach'la birlikte yabancılaşmanın içeriği değişmiştir. Feuerbach'a göre, mutlak ruh, yani tanrı, Hegel'in söylediğinin aksine, insanın yabancılaşmasının bir ifadesi olarak ortaya çıkmaktadır. Feuerbach'a göre Hegel'in felsefesi ve Hegelyan yabancılaşma, 'teolojik'tir ve gerçeğin ters-yüz edilmiş bir biçimidir. Hegel'in mutlak ruhu (tanrı), Feuerbach için 'kendine yabancılaşmış insan'dır. Tanrı, insanın "mutlaklaşmış ve yabancılaşmış özü"dür. İnsan kendisinin üstünde bir varlık olan tanrıyı yaratarak ve onun karşısında bir "köle" durumuna düşerek yabancılaşır. İnsanın yabancılaşmadan kurtulması, onun yabancılaşmış bir resmi olan tanrının ortadan kaldırılmasıyla mümkündür (Osmanoğlu, 2008: 14). Diğer yandan, Marx'ın, nesnelleşmenin yabancılaşma formuna dönüştüğünü ve insanın (özelde işçinin) boyunduruk altına alındığını belirttiği kapitalist sisteme yönelik tespit ve incelemelerinde din konusuna bu açıdan yaklaşmıştır. Marx gibi Engels de, dinin yabancılaşmanın gerçekleşmesindeki rolü, konumu ve toplumsal temellerini ortaya konulmasına yönelik yaptığı çalışmalarda, düşüncelerini öncüllerinin eleştirisini yaparak inşa etmiştir.

Sonuç olarak, yabancılaşma kavramı üzerinde yapılan bu tartışmalar, ileride ayrıntılarına değinilecek olan ateist düşüncenin uygulamalarında ve doktrinleştirilmesinde temel dayanaklardan birini oluşturacaktır. Sovyet rejiminin tesisi ve muhafazası için, bir aşamada yabancılaşmanın sonucu ancak sonraki aşamada onu sürdüren ve karşıt sistemin ürünü olarak görülen din ve onun uzantılarının materyalist bir temelde açıklanması, Sovyet ateist düşüncesinin inşası için kaçınılmazdır. Çünkü bu nokta, onun düşüncesinin temel yöntem ve zeminini oluşturmaktadır. İşte bu çerçevede yapılacak bir analizin ardından, ateizmin din karşısındaki inşası, konumu ve savlarına geçilerek daha iyi bir aydınlanma sağlanacaktır.

1.1.2. Diyalektik ve tarihsel materyalizm

Diyalektik, eski Yunan dilinde konuşmak, tartışmak anlamına gelen *dialego* kelimesinden ortaya çıkmıştır. Eski dönemlerdeki salt anlamı ise, tartışılan konunun ya da savın çelişkili yanlarının ortaya konmasıyla gerçeğe ulaşma sanatı olarak geçmektedir (Stalin, 1989: 10). (Marksist) Diyalektik yöntem ve kavrayış belli başlı bazı kabül ve varsayımlar ortaya koyar. Buna göre, doğa, birbiri ile bağlantı içerisindeki parçaların oluşturduğu bir bütün olarak değerlendirilir. Bu bütün içerisindeki parçalar arasında gerçekleşen etkileşim ve çelişkiler onların sürekli bir gelişim ya da dönüşüm içerisinde olmalarını sağlar. Diyalektik, doğadaki her şeyin ve her olayın yapısında kabül ettiği iç çelişki nedeniyle bir savaşım ve çatışma üzerinden yürümektedir. Yani gelişim karşıtlıklar üzerinden sağlandığını belirtilir (Stalin, 1989: 11). Daha genel bir ifade ile Engels'in de belirttiği gibi, diyalektik, "şeyleri ve onların zihindeki yansımalarını, temel olarak karşılıklı ilişkileri, birbiri ile bağlantıları, hareketleri, doğuş ve yokoluş koşulları içinde ele alır" (Marx & Engels, 2008: 152).

Bu yöntem ile ele alınan ve felsefi idealizmin eleştirisi olan teorik yapının, yani materyalizmin temelinde ise, bilincin ya da düşüncenin kaynağı konusunda ortaya konan düşünceler arasındaki farklılıklar yatmaktadır. Marx'ın, doğa ve insanlığın anlaşılması boyutunda ruh ve özbilinçten yola çıkarak bir nesnelleşme ve dışsallama düşüncesi ortaya koyan Hegel'i eleştirmesi de bu farktan kaynaklanmaktadır. İdealist düşünce, maddi dünyanın, varlığın, doğanın, sadece bizim düşüncelerimizde,

bilincimizde ve duyularımızda bulunduğunu ve onların düşüncesinin, zaten ondan önce var olan özbilinç tarafından oluşturulduğunu belirtir. Buna karşın, dünyayı ya da maddesel gerçekliği olduğu gibi gören ve bunun varlığını da diyalektik bir etkileşimin oluşumuyla açıklayan materyalizm, düşüncenin/bilincin doğada bulunan maddenin insan beynindeki yansısı olduğunu ve doğal olarak oradan kaynaklandığını kabul eder. (Stalin, 1989: 17 vd). Bu çerçevede, materyalist düşünce algılanan ve duyumsanan her türlü maddeyi gerçek kabül eder. Bu nedenle, üzerinde yaşadığımız dünya ve doğayı tek maddesel gerçeklik olarak görür. Engels, 1883 yılında Marx'ın mezarı önünde yaptığı ünlü konuşmasında materyalist tarih anlayışının çekirdeğini şu şekilde ortaya koymuştur:

> Tıpkı Darwin'in organik doğanın evrimini keşfetmesi gibi Marx ta insan tarihinin evrim kanununu keşfetmiştir; O, şimdiye kadar (burjuva) ideoloji tarafından gereğinden fazla büyütülen; siyaset, din, bilim, sanat vb. şeylerin arkasından gitmeden önce, insanlığın ilk olarak sahip olması gereken yiyecek-içecek, barınma-giyinme gibi basit gerçekleri keşfetti ve bu yüzden geçim araçlarının üretimini… ve sonuç olarak bir insanın ekonomik gelişme seviyesine erişimi, devlet kurumları, yasal çerçeve, sanat ve hatta insanların dini fikirlerini ilgilendiren, oluşturulmuş temeller evrim geçirmiştir, ve bunlar bütün bu etkenler ışığında ve şimdiye kadar hakim olan durumun tam tersi şekilde açıklanmalıdır (MESW: II, 153, aktaran; Thrower, 1983: 61).

Bu noktadan hareketle, Sovyet düşün sisteminde benimsenen ve ateizmin zeminini oluşturan Marksist düşüncenin dine karşı olan savları, bu materyalist ve diyalektik düşünceden kaynaklanmaktadır. Bunun içindir ki, Engels, tek gerçekliğin, bilincin kaynağı olarak da belirttiği maddesel dünyaya atfetmiştir. Böylece, sosyal ve ekonomik temelin üst-yapısını oluşturan dinin ve onun ruhi bilincinin reddinin önünü açmış oluyordu. Çünkü ona göre, bilinç ya da düşünce her ne kadar duyuların üstünde görünsede o, maddi ve bedensel bir organ olan beynin ürünüdür. Bu mantık çerçevesinde vardığı nokta ise, maddenin ruhun ürünü olmadığı, tam tersine ruhun kendisinin maddenin en yüksek ürününden başka bir şey olmadığı kanısıdır (Marx & Engels, 2008: 214).

Bu mantık ve fikir çerçevesinde Sovyet ateist ve din karşıtı politikaların oluşumunu sağlayacak materyalist düşünce, ayrıca rejimin ve dinin temellerinin açıklanmasında korunması gereken platform görevini de görecektir. Öyle ki, Marx, Engels ve daha sonra Lenin idealist dünya görüşünün gerçekliğin ve düşüncenin kaynağı üzerine savlarını eleştirerek, onun oluşturmuş olduğu tinsel dünya formuna karşı çıkarak ateizmin, Marksist-Leninist dünya görüşünün bir bileşeni olduğunu beyan etmişlerdir (Thrower, 1983: 135). Engels'in Anti-Dühring, Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman İdeolojisinin Sonu (1886) adlı çalışmalarında idealist dünya görüşü üzerine eleştirilerini bu kapsamda ayrıntılandırmıştır. Genel itibariyle bu eserlerde, gerçek üzerine serili olan bir din perdesi olarak bahsedilen idealist düşüncenin, insanoğlunun doğa ile sosyal hayatın güçleri ile başa çıkamama yeteneksizliğinden doğmuş olduğu belirtilir. Bu bağlamda, ona göre, dini oluşumlar tarihin yakın sahnesinde, insanlığın sefil durumunu tespit eden bazı güçlerin insan aklındaki fantastik yansımalarından ibarettir (Pospielovsky, 1987: 16).

Materyalist düşünce temelinde tinsel dünya ve onun uzantılarına karşı böyle bir tutum alan Engels, bilimsel düşünce akımlarına, maddenin diyalektik ilişkisi çerçevesinde açıklık getirmiştir. Bu düşünce, Marx'ta olduğu gibi Sovyet dönemi düşün insanlarının dine karşı tutum ve konumlarını belirlemiştir. Bunun nedeni, dünyanın ve üzerindekilerin kendinden-şeyler olmadığı için açıklanabileceği düşüncesidir. Stalin'in Diyalektik ve Tarihsel Materyalizm adlı çalışmasında, Engels'den hareketle ortaya koyduğu düşüncede bu durumu tutarlı bir şekilde görülmektedir. Buna göre, doğanın ve onun yasalarının tümüyle bilinebilir; deneyim ve pratikle doğrulanan doğa yasası üzerine bilgilerimizin nesnel gerçekliğin tutarlılığını taşıyan geçerli bilgiler olduğunu kabul edilir (Stalin, 1989: 18).

Marx ve Engels tarafından idealist düşünce ve onun dışavurumuna karşı eleştirel bir yöntemle ortaya koydukları diyalektik yöntem ve materyalist düşüncenin tinsel argümanlara karşı ortaya koydukları düşünceler, Sovyet ateist düşüncenin ve onun dine karşı tutumunun temelini oluşturmuştur. Bu tutumun temelinde, dinin ve onun uzantılarının insan varlığının özü, amacı ve kaderinin üzerine olan düşüncelerine alternatif diyalektik ve materyalist bir açıklama getirmişlerdir. Bu açıklama girişimi ise

üç ana hat üzerinde toplanmıştır: i) insan ile doğa arasındaki ilişkinin kesin bir tasavvuru, ii) insan ve toplum arasındaki ilişkilerin somut bir kavranışı, iii) yaşamın anlamı, insanın doğası ve kaderin kesin bir kavranışıdır (Pospielovsky, 1987: 21). İşte bu çerçevede, diyalektik materyalizm, varlığı ya da yaratılışı açıklama noktasında dini görüşe alternatif bir dünya görüşü oluşturmayı kendisine görev edinmiştir.

Bütün bunlar ışığında, son olarak, Marksist dünya görüşü ve dolayısıyla onu benimsemiş olan Sovyet rejiminin dinin siyasal, ekonomik ve sosyal köklerinin açıklanması noktasında başvurdukları tarihsel materyalizm anlayışın tartışılması yerinde olacaktır. Tarihsel materyalizm, yukarıda bahsetmiş olduğumuz, karşıtlıkların/çelişkilerin çarpışması dahilinde birbiri ile ilişki ve etkileşim içerisinde bulunan bir bütünün parçalarının gelişimi yöntemi olan diyalektik; ve doğanın, düşüncenin gerçekliğini, varlığını duyumsanmış ve algılanmış maddesel dünya anlayışıyla açıklayan materyalizm temelinde tarihin içerisinde ortaya çıkan olay, olgu, durum ve sistemleri açıklama çabasıdır. Tarihi bir gelişim ve değişim süreci olarak ele alan materyalist tarih anlayışı, bu gelişim ve değişim sürecini yönlendiren ve ortaya çıkaran gücün ise toplumun üretim biçimi olduğunu belirtir (Stalin, 1989: 26). Bu bağlamda, Marx, toplumun gelişim evrimini ilkel-komünal, köle-feodal ekonomik-sosyal biçiminden bugünkü burjuva-kapitalist sisteme uzanan bir süreç şeklinde sıralar.

Ortaya konulan bu tarihsel süreç anlayışı çerçevesinde sosyal ve kültürel oluşumlara anlam ve açıklama getirmeye çalışan tarihsel materyalizm ve onun düşünürleri; bir toplumun ya da grubun ekonomik alt yapısı/üretim biçimi, onun kültürel, sosyal, siyasal ve dini üst yapı biçimini ortaya koyduğu düşüncesini, bu bağlamda yaptıkları analizlerinde kilit bir önerme olarak ortaya koymuşlardır (Pospielovsky, 1987: 24). Bu ilişkisellik, hem Marx ve Engels'in hem de Sovyet döneminde (Lenin ve Stalin'in), dinin kökeni, toplumdaki dinamikleri ve amacına yönelik ortaya koydukları düşüncelerinde önemli bir temeli oluşturmuştur.

Bu bağlamda, ilk olarak şu söylenebilir ki, Marx ve Engels ilkel-komünal toplumdaki din veya din bilinci üzerine çok geniş açıklamalar getirmemiş olmakla birlikte, bu toplumların burjuva toplumundan daha açık ve basit olduğunu belirtir. Daha

sonra şu temel soru üzerinden hareket edelir: "insanoğlu, neden kendi özbilincine ve sosyal bütünleşmesine ulaşamadı? İnsan neden din hayaline ihtiyaç duydu?". Marx (1997: 83), bu konuya materyalist bir tarih anlayışı ile şu şekilde bir açıklık getiriyor:

> Bu eski toplumsal üretim organizmaları, burjuva toplumu ile karşılaştırıldığında, son derece basit ve saydamdı. Ama bunlar, ya ilkel kabile topluluğu içerisinde birlikte yaşadığı kimselerle göbekbağını henüz kesip atamamış olan insanın, birey olarak henüz olgunluğa ulaşmamış gelişmesi üzerine ya da doğrudan zorbalık ve kölelik ilişkileri üzerine kurulur. Ancak bunlar, emeğin üretkenlik gücünün gelişmesi düşük bir aşamanın üstüne çıkmadığı ve bu nedenle de maddi yaşam alanında insan ile insan ve insan ile doğa arasındaki toplumsal ilişkilerin karşılıklı olarak sınırlı olduğu zamanlarda ortaya çıkabilir ve varolabilir. Bu sınırlılık, eskinin doğaya tapınmasında ve halk arasında yaygın dinlerin öteki öğelerinde yansır.

Yani, ilkel-komünal dönem insanın doğa ile olan sınırlı, düşük seviyede ve verimsiz olan ilişkileri, insanın doğa karşısında acizliği inancı ve bunu kabüllenişi dinin ortaya çıkışını sağlamıştır. Diğer yandan, Marx, dinin kaynağına yönelik yapmış olduğu materyalist tarih okumasının bir gereği olarak üretim araçlarının bu konudaki önemine dikkat çekmiştir. Bu dönemdeki insanların din bilinci konusunda ise, onların varlıklarının devamı için gerekli olan iş araç-gereçlerinin niteliği ve yöntemleri nedeniyle hala doğal toplumlarla bir olduğu ve kendi bireysel bilinçlerini geliştiremedikleri için bu tür bir bilincin gelişimi ortaya çıkmıştır, şeklindeki tespiti yapmış; ayrıca, bu dönemde ortaya çıkan dinsel bilinci, doğal din olarak ortaya koyan Marx ve Engels, bunun temelini doğaya karşı olarak gelişen içgüdüsel ve hayvansal bir cevap olarak değerlendirmişlerdir (Thrower, 1983: 40).

Materyalist tarih yorumlarında, Marx'ın tarihsel süreç içerisinde toplumun gelişim evrimi kategorisindeki ikinci aşama olan feodal sistemdeki dinin temeli, toplumsal kökenleri konusunda ise Engel'in bazı çalışmaları mevcuttur. Buna göre, Engel de, Marx'a iltifat ederek, onun materyalist tarih anlayışının, insanların bütün hukuksal, siyasal, felsefi, dinsel vb. düşüncelerinin, son bir incelemeye tabi tutulduğunda onların ekonomik yaşam koşullarından, ürünlerin üretim ve değişim

tarzından ileri geldiğini belirtir ve bu çerçevede, üretim araçları ve sosyal düzen arasındaki ilişkiden hareket ederek Hıristiyanlığın toplumsal kökenleri üzerine katkılar sunar. Roma imparatorluğu ve onun feodal-köleci toplumsal yapısı üzerine tartışan Engels, bu toplumsal yapının sahip olduğu ekonomik düzenin sonuçlarından biri olan ve toplumun alt tabakasını oluşturan yoksullaştırılmış, ezilen insanların kendi efendilerinin mutluğu ve onlara karşı sadakatlerinin sağlanması için bir kurtuluş kapısı/ortak bilinç gerekliliğinden bahseder. Bu bahis içerisinde de bu dünyada bulunmaması gereken çıkış yolunun din aracılığıyla bulunduğu belirtir. Bu durum, yeni bir dünyanın keşfedilmesi ile sağlanmıştır ve toplum içerisine bedenlerin ölümünden sonra ruhun yaşaması bilinci yerleştirilmiştir (Marx & Engels, 2008: 311). Bu noktadan hareketle de, bu maskelenmiş ve gizli gündem barındıran inanç sistemi, insanların gerçek mutluluğu bu dünya'da değil, vaat edilen cennette bulacaklarını söylemiştir. Engels'in Hıristiyanlığın tarihi üzerine yapmış olduğu katkıların temelinde, onun toplumsal temellerinin ve araçlarının insan aklı tarafından ortaya konularak, geniş insan kitlelerinin boyunduruk altına alınması düşüncesi yatmaktadır. Hatta bu çerçevede, Hıristiyanlık dini ya da dünya üzerindeki bir çok dinde, tarihsel süreç içerisinde yaşanan mezhepsel gelişmeleri de bu boyunduruk ya da sömürü durumunun devamınn sağlanması için geliştirilen kendini yenileme olarak belirtir.[6] Örneğin; Engels, Protestan mezhebinin kollarından olan Lutherizm ve Kalvinizm arasında burjuva-kapitalist sistemi en iyi yansıtan kolun Kalvinizm olduğunu belirtir. Ona göre, Kalvinizmin kader doktrini gerçeğin dini yansımasıdır; Ticari dünyadaki başarı ya da tam tersi, insanın elinde olan bir şey değildir, onun tarafından kontrol edilemeyen bir durumdur. Engels, bu anlayışı, bu bilinmeyen üstün ekonomik gücün, dilenmedikçe verilmeyen bir merhameti olarak değerlendirir ve diğer dönemin din kavramsallaştırmasına (doğal din) ve kökenine ilişkin yaklaşımın devamı olarak da, Marx ve Engels bu dönem dinini ve mevcut olanı sivil toplum dini olarak adlandırarak; sosyo-ekonomik hayatın tezatlıkları ya da eşitsizliklerinin bilincinin bir yansıması olduğu şeklinde açıklamışlardır (Thrower, 1983: 77).

[6] Engels, feodalizm-Katolik Hıristiyanlık ve Kapitalizm-Protestan Hıristiyanlık arasında bir bağlantı kurmuştur. Bu bağ feodalizmde, kilisenin (Vatikan) en büyük güç olarak ortaya çıktığı Katolik Hıristiyanlıkta, onun sahip olduğu ekonomik (toprak) güç ve topraklardaki feodal beyler ve ülkeler arasındaki ilişkide yatmaktadır. Ayrıca, kilisenin öneminin devamlılığı onun ülkeler ve feodaller arasındaki aracılığı gibi inananlar ile tanrı arasındaki aracı konumunun da devam etmesinden geçmektedir (Marx & Engels, 2008: 277 vd). Tıpkı bireyselliği, serbest düşünce ve pazarı öğütleyen kapitalist düzen ile bütün aracılarla bağını koparan Protestanlık arasındaki bilinç benzerliği gibi.

Dinin ortaya çıkışı ve onun toplumsal kökenleri konusunda bu gibi temel hareket noktalarına sahip olan materyalist tarih bakış açısı, Sovyet ateizminin dine yönelik çalışmalarında önemli dayanak noktalarını oluşturmuştur. Ana hat olarak, tarihsel süreç içerisinde, üretim araçları ve toplumsal oluşumlar/dinamikler/bilinçler arasında materyalist düşünce temelinde bir ilişkisellik üzerinden yorumlar getiren bu düşünce sistematiğine, ileriki bölümde, yani ateist düşüncenin ve onun dine karşı savlarının tartışıldığı bölümde daha etraflı bir şekilde değinilecek ve örneklendirilecektir. Ancak bu kısımın son noktasına değinilmeden önce, Sovyet dönemi dine karşı savların temelini oluşturan ve materyalist dünya görüşü ile ateizm tarafından desteklenen Sosyalist toplumda Sovyet ateist düşüncenin yeri ve önemi, pratikte karşımıza çıkan politikalar arasında nedensellik kurulabilmesi açısından analiz edilmesi gerekmektedir.

1.1.3. Sosyalist toplum için ateizm

Ateist dünya anlayışı ve algılayışının temelleri, yukarıda da bahsedildiği üzere, diyalektik ve tarihsel materyalist dünya anlayışından kaynaklanmaktadır. Bundan dolayı, Marksist dünya görüşünün ayrılmaz bir parçasıdır. Marx, Engels ve Lenin'in, dinin her türlü formuna karşı çıkma çerçevesindeki düşüncelerini ortaya koyarak, ateizmin, Marksist-Leninist dünya görüşünün ayrılmaz bir bileşeni olduğunu düşüncesini her platformda yinelemişlerdir (Thrower, 1983: 135).

Ateist düşünce, dinin ve onun toplumsal temellerinin materyalist bir düşünce temelinde açıklanması ve onun 'iç yüzünün' ortaya konulması noktasından hareket etmektedir. Bunu yaparken ise, temel kaygısı ve amacı burjuva ekonomik düzenin bir yansıması ve onun kalıntısı olarak saydığı dini, çeşitli yöntem ve argümanlar aracılığıyla ortadan kaldırmak ve ateist bir toplum oluşturmaktır. Bu noktada, ateizmin ikincil bir anlamı ortaya çıkmaktadır. Onun ilk bahsedilen amaç-araç noktasındaki niteliğinin yanı sıra, bir yaşam tarzı olarak da algılanmakta ve lanse edilmektedir.

Sovyet dönemindeki rejim muhaliflerinden olan Rus bilim adamı Igor Shafarevich'in eleştirel olarak ortaya koyduğu düşüncelerinde, bütün sosyalist-komünist

doktrinlerin üç temel amacı paylaştığını ve bunların; i) özel mülkiyetin kaldırılması, ii) dinin (özellikle o dönemdeki mevcut kilise yapısının) yıkımı ve ortadan kaldırılması, iii) ve son olarak da, ailenin yıkımı olduğunu belirtmiştir (Pospielovsky, 1987: 13). Ortaya konulan bu tezden hareketle ve yukarıda bahsedilen felsefi temeller ışığında, sosyalist bir toplum ve rejimde özel mülkiyetin kaldırılması, insanın emeğinin ürününe yabancılaşmasını engelleyecek ve dolayısıyla bilinçlenmesini sağlayacak devrimsel bir harekettir. Bununla birlikte, eski yabancılaşmış ve bu yabancılaşmış/bilinçsiz/uyuşuk dönemin devamlılığını sağlayan en önemli kalıntılardan olan din ve onun toplumsal köklerinin, ekonomik özgürleşmenin sağlanması ile birlikte ortadan kaldırılması elzemdir. Çünkü sömürüye dayanan bir ekonomik alt yapının üst yapısını oluşturan din, insan ile sistemin gerçek yüzü arasında bulunan ve onun yabancılaşmasının dışavurumu olan bir yapıdır.

Bu bağlamda, sosyalist bir toplum için ateizm, rejimin temel değerlerini destekleyici, sömürüye dayanan kapitalist düzenin kalıntısı ve gerçeğin önündeki perde olan dine alternatif ve onu materyalist dünya görüşü temelinde eleştiren/araştıran bir dünya görüşü ve düşünce sistematiğidir. Bu nedenledir ki, Sosyalist bir toplumun ilk örneği olan SSCB'de (bilimsel) ateizm, hem dinin karşılığı hem de sosyal bir olgu ve kurum olmuştur (Yaman, 2008: 62). Bu çerçevede, rejimin meşruiyet kaynağı olduğu görülmektedir. Rusya'da, 1917 yılında Bolşeviklerin yönetimi ele geçirmeleri ile birlikte başlayan sosyal dönüşüm sürecinde, toplumsal kültürün bütün öğelerinin rejimin bütün unsurlarını destekleyici bir şekilde konumlandırılması ve bir yapılageliş kazanması arzu edilmiştir. Devletin ve ülkenin geçmiş dönemden farklı olarak, sosyal gelişme konusunda benimsemiş olduğu doktrinsel değişiklikler, yani materyalist düşünce temelinde oluşturulan rasyonel bilimsel prensiplerin benimsenmesi sosyal hayattaki bilincin değişimini de gerekli kılmıştır (Husband, 1998). Kolektivist bilinç ve tecrübeye dayanan yeni ekonomik ve siyasi sosyalleşme süreci, bilimsel ateist düşüncenin toplumun ana unsuru ve ona hâkim olan işçi sınıfının birincil 'inanç sistemi' haline getirme çabalarını ve çalışmalarını doğurmuştur. Bu nedenle, geçmiş dönemin sosyal ve kültürel kalıntılarından olan ve burjuva-kapitalist düzenin en önemli üst yapısı olan dinin yerine alacak ve yeni ekonomik alt yapıyı destekleyecek bir dünya görüşü benimsenmiştir. Bu dünya görüşü ise, Komünist Parti'nin dünya görüşü olan ve insan

varlığının amacını, onun ahlaki kodlarını oluşturan ve ateist ritüel/seremoniyi yaratan bilimsel ateizmdir (Froese, 2004).

Bu noktanın önemini ve farklılığını ortaya koymak açısından, dinin sadece üstesinden gelmek değil onun yerini alma konusundaki düşünceler, 1973 yılında SSCB'de sosyalist bir toplumda akademik bir disiplin olarak bilimsel ateizmi önemseyen M.P. Novikov tarafından, bilimsel ateizmin anlaşılması için yapılan 'O predmete nauchnogo ateizma' (On the Subject of Scientific Atheism) adlı çalışmasında ortaya konulmuştur. Burada, Novikov, Marksist ateizmin, sadece din ile mücadele etmeyerek 18 yy. Fransız materyalist ateizminden farklı olduğunu; Engels'in Bernstein'a yazdığı mektupta, dinin açık/net bir şekilde reddinin ve sadece onunla mücadelenin hiçbir şey ifade etmeyeceği ve onun varlığını koruyacağı yorumunu; eğitimden sorumlu ilk Sovyet Halk Komiserliği olan A. Lunacharsky'nin artık söylemeye alıştığı bir yorum olan dinin yerine Marksizm'i kurmadan dinin yıkımının, Liberal burjuvazinin bir sloganı olacağı düşünceleri ile destekleyerek, bu noktanın altını çizmiştir (Novikov, 1973, aktaran: Thrower, 1983: 162).

Bu çerçevede, dini ve onun toplumsal kökenlerini olumsuzlayan, Sosyalist mantık ve ideolojinin ana sütunlarından birini oluşturun Sovyet bilimsel ateist dünya görüşünün amacı, yukarıda bahsedilen istikamet doğrultusunda dine karşı nasıl savaşılacağının bilinmesi ve bunun için de yığınlar arasındaki iman-din kaynağının materyalist bir yolla açıklanmasıdır (Lenin, 1994: 26). Bu amaç doğrultusunda, inandıkları karşıt ve düzeltilmesi gereken yapının ise, aydınlanmamış halk kitleleri yani materyalist bilinçlenme geçirmemiş bir toplumun sahip olduğu cahil ve uyuşuk yapıdır. Bu kitle, ne kendi varlığının gerçek niteliklerinin ne de sistemin içerisindeki konumunun farkındadır. Bu nedenle, İnsanın kendi öz varlığının ve niteliklerinin neler yapabileceğinin, ayrıca doğanın ve kendisinin bilimsel yöntemle keşfi durumunda şimdiye kadar inandığı ve kabul ettiği statükonun ne hale geleceğinin farkına varması durumunda bilinçlenme sağlanmış olacaktır.

Bu bilinçlenmenin sağlanması amacıyla, SSCB'nin kurulmasından hemen sonra bu amaca yönelik ateist bilinci hem felsefi alanda geliştirmek hem de uygulamada

etkinliğini artırmak için birçok örgüt oluşturulmuştur. Ancak bu örgütlerin hangi organ veya kurum kontrolünde olacağı, görev amaç ve kapsamlarındaki belirsizlik onların etkinlik ve kendi alanlarındaki başarılarını etkilemiştir (Peris, 1991). 1925 yılına kadar gelen süreçte din ve onun toplumsal köklerine karşı mücadele, rejimi destekleme-inşa etme çabalarında ortaya çıkan bu yönetim muğlaklığı, yine bu yılda kurulan ve sistem içerisinde ayrı bir organ olarak ortaya çıkan Militan Ateistler Birliği ile aşılmaya çalışılmıştır (Vernadsky, 2001: 472). Bu gibi örgütlenmelerle, rejimi destekleme ve dinin sosyal temellerine yönelik mücadele için benimsenen ve yaygınlaştırılmaya çalışılan söylem ve sloganlar ortaya konulmuştur. Örneğin, Militan Ateist Birliği'nin ikinci kongresinde, 'dine karşı mücadele, sosyalizm için mücadeledir' genel sloganı benimsenirken, Sovyet dönemi politikaların toplumsal olarak desteklenmesi için de 'dine karşı mücadele, beş yıllık plan içinde mücadeledir' olmuştur (Pospielovsky, 1987: 49-52). Bu gibi örgüt ve/ya örgütlerin oluşturulması, ateizmin toplumsal temellerinin oluşturulması ve dolayısıyla onun toplum içerisinde yaygınlık kazanarak benimsenmesini amaçlamıştır. Bu görevlerin yerine getirilmesi için yapılan felsefi ve bilimsel çalışmalar, bilimsel ateizmin ne olduğu konusunda akademik birikimin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Marksist ve materyalist bir mantık içerisinde insanın bilinçlenmesi ve eğitilmesi noktasında, 1954 ve 1974 yıllarında, Sovyet teorisyenler tarafından hazırlanan ve resmi olarak bilimsel ateizmin öğretilmesi/anlaşılması için kullanılan ders kitaplarında, bu amaç doğrultusunda bilimsel ateizmin nitelikleri ve amacı ortaya konulmuştur. Buradaki bilgilerden hareketle, bilimsel ateizmin Marksist-Leninist dünya görüşünün ayrılmaz bir parçası olduğu ve bu bütün halindeki dünya görüşünün, diyalektik ve tarihsel materyalizm, bilimsel ateizm, etik ve estetik değerlerle birlikte, dünyayı yeniden örgütleyecek kodlar için metodolojik katkılar sağlayarak materyalist dünya görüşünü oluşturduğu kanısına varılmıştır (Thrower, 1983: 149). Yine aynı şekilde, SSCB'de, üniversitelerdeki ateizm bölümlerinde kullanılmak üzere, Moskova Devlet Üniversitesi ateizm teorisi ve tarihi bölümü tarafından hazırlanan *Istoriya i teoriya ateizma* (The History and Theory of Atheism) (1974) adlı ders kitabında, bilimsel ateizm şu şekilde açıklanmaktadır:

Dini eleştirel bir analize tabi tutan bir bakış açısı… Materyalist bakış

açısı çerçevesinde, dinin felsefi, doğa-bilimsel ve tarihsel olarak inanılmazlığının ortaya çıkarılması.

Metnin devamında ise, dine karşı geliştirilen eleştirilerin kategorize edilmiş halini görmekteyiz. Bu sınıflandırma, bir bütün olarak yukarıdaki amaca hizmet etmektedir:

> Dinin felsefi eleştirisi, dini hayal/yanılsamanın doğası ve kaynağını, onların epistemolojik ve sosyal kökenlerini ortaya çıkarır; bilimsel eleştirisi, dünyanın dini resminin inanılmazlığını doğrular; tarihsel eleştirisi ise, dinin evrimini ve başlangıcını ortaya çıkartır, onun tarihsel süreçteki gerici rolünü, geçici özelliğini ve tamamen ortadan kaybolacağını gösterir (Thrower, 1983: 149).

Bilimsel ateizmin, dinin toplumsal kökenlerinin ve sosyal hayattaki yerinin, ekonomik sistem ve sosyal düzen arasındaki ilişkiden kaynaklandığı düşüncesi ve dinin dünyanın top yekûn bir yanılmasından ibaret bilinç olduğu gerçeğini ortaya koyma girişimi, onu sosyalist bir sistemde olmazsa olmaz bir konuma koymakla birlikte farklı taraflarını da ortaya çıkarmaktadır. Marksist-Leninist ateizmin sadece din ile yukarıdaki amaçlar doğrultusunda mücadele görevinin yanı sıra, diğer dinler gibi kendisinin de dünya üzerine pozitif bir ateist bakış açısı formülleştirme güdüsüne sahip olmuştur.

Bu bağlamda, genel olarak sosyalizm için ve özellikle SSCB için bilimsel ateist düşüncenin önemi, konumunun netleşmesi açısından onun niteliklerinin belirtilmesi yerinde olacaktır. Çünkü onun prensipleri, sosyalist bir rejimin sosyal, kültürel, siyasi ve özellikle ekonomik alanlarda benimsemiş ve uygulamış olduğu politikaların en büyük destekçisi ve meşruiyet kaynağıdır. Bu prensipleri ise şu şekilde sıralayabiliriz (Istoriya i teoriya ateizma, 1974, aktaran; Thrower, 1983: 165-66); i) bilimsel ateizm, dini, insanın gerçek özüne yabancılaşmasını sağlayan unsurlara ve sosyal biçimlere bağımlılığının doğuşu olan garip-mantıksız-hayali fikirler olarak görür, ii) din ile gerici sınıfların çıkarları arasında bağı gösterir, iii) ayrıca, din ile mücadelenin aslında gerici sosyal düzene yönelik bir mücadele olduğunu, iv) ve sosyal koşulların geliştirilmesi, kitlelerin özgürleştirilmesinin ön koşulunun din ile mücadele olduğunu gösterir, v) son

olarak da sistematik bir ideolojik eğitimin dinin üstesinden gelinmesi için gerekli olduğu düşüncesini benimser. Bu noktalardan hareketle, sosyalizm için ateizmin ne anlam ifade ettiği veya onun Sovyet rejimi için önemini, J. Thrower (1983: 167)'in bilimsel ateizmin özelliklerini ortaya koyduğu üç noktadan hareketle ortaya koyabiliriz. Buna göre, Marksist-Leninist ateizm bilimsel olarak tanımlanmaktadır, uygulamada ve teoride, başlangıçtan beri Marksist ideolojinin elzem bir özelliğidir ve ayrıca Sovyetlerin dine karşı tutumunun vazgeçilmez doğasını oluşturur.

Sonuç olarak, Sovyet bilimsel ateizm Marksist-Leninist ideolojinin ayrılmaz bir parçası olmakla birlikte onun oluşturduğu rejim olan sosyalist düzenin/yaşam tarzının en önemli meşruiyet kaynağıdır. Bu noktada, bu rejimin korunması ve yayılması açısından kilit öneme sahip olan Sovyet ateizminin hedef aldığı ana etken olan dine yönelik savları ve bu savların felsefi temellerinin ortaya konulması, Sovyet döneminde uygulanan politikaların anlaşılması açısından açıklayıcı olacaktır.

1.1.4. Bilimsel ateizm ve din karşıtı savları

Sovyetler Birliği'nin kuruluşundan itibaren, devletin sosyal ve teknik yönden gelişimi için bilimsel teknik ve yöntemlerin kullanılması temel doktrin olarak benimsenmiştir. Bu tür bir gelişmenin sağlanması ise geçmiş dönemin gerici kalıntılarından olan dinin ve onun argümanlarının ortadan kaldırılması çabalarıyla gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Bu durum, yukarıda belirtildiği üzere, materyalist bilimsel doktrinin benimsenmesi ile tesis edilecektir. Çünkü onlara göre bilim, insanın yüz yüze yaşadığı pek çok bilinmeyeni keşfetmiş, ayrıca evrenin yapısını-işlevini açığa çıkarmış ve böylece kendi düşüncelerine göre inanç örgülerinden ibaret bir sistem olan dini, sahip olduğu konumdan düşürmüş ve insan düşüncesinin ufkunu açarak zihninde yer eden mistisizmi açıklayacağına inandırmıştır (Vernadsky, 2001: 474). Bu noktadan hareketle ortaya konulan Sovyet din karşıtı savlar ve bilimsel ateist düşünce, dinin sosyal, kültürel ve ekonomik kökenlerini ortaya koymaya çalışmışlardır. Materyalist bilimsel yöntem ve tekniklerle, dinin ve dinsel sosyal bilincin kökenlerinin/ortaya çıkışının açıklanması, Sovyet dönemi ve bu dönemin din karşıtı savlarının temelini oluşturacak olan Sovyet öncesi dönem çalışmalarının temel yöntem, teknik ve amacını oluşturmuştur.

Bu çerçevede, Sovyet dönemi savların oluşumunu öncülleyen ana sav olan Marksist düşünce felsefesi, tarihsel materyalist bir bakış açısıyla kültür ve toplum katmanlarını açıklamaya çalışmıştır. Bu felsefe, insanoğlunun toplumsal değerlerinin (kültür, din vb.) ekonomik üretiminin sonucu olarak açıklar. Medeniyetler tarihi az ya da çok sosyo-ekonomik biçimlerin örneği olarak görülmüştür. Bununla birlikte ve bu temele bağlı olarak da ruhsal üst yapılar ve kurumlar özel bir üretim zemininin sonucunu oluşturmuştur. Bu noktada, karşımıza Marx'ın tarih algılayışı çıkmaktadır. Ona göre, tarih bir sınıf savaşımıdır. Kural koyucuların bahşedilmiş çıkarları farklı ideolojilere yayılarak, eşitsizlik ve adaletsizlik düzeninin varlığını gizlemeye ve desteklemeye hizmet etmiştir. Bu nedenle, din de, Marx ve Hegelyan felsefenin eleştirisini yapan Feuerbach için günlük hayatın bu trajedilerinden ve hayal kırıklıklarından kaçmak için doğmuştur. Marx'a göre; din hayal kırıklıklarını tedavi etmek için ütopik bir takviye ve telafi biçimidir ve ayrıca kitleler üzerinde duygusal bir kontrol sağlamaya da yarar (Pospielovsky, 1987: 22 vd). Bu konuda, Lenin'in de materyalist tarih anlayışı çerçevesinde ortaya koymuş olduğu düşünceleri mevcuttur ki bu düşünceleri Sovyet döneminde yapılan din çalışmalarının en büyük düşünsel çıkış noktasını ve kapsamını oluşturmuştur. Lenin, Marx'ın 'Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Katkı' adlı eserinde belirttiği, 'Din halkın afyonudur' özdeyişinden hareketle düşüncelerini ortaya koymuştur (Marx & Engels, 2008: 35). Marksizm, her zaman, çağın bütün dinlerini ve mezheplerini, her türden dinsel yapıyı, sömürünün korunmasına ve işçi sınıfının afyonlanmasına hizmet eden burjuva gericiliğinin organları olarak ifade eder. Bu nedenle de din ile mücadele edilmesi gerektiğini ve bu mücadelenin de sadece ateist bir telkin ile sınırlandırılması hatasına düşülmemesi için, onun asıl kökenine inilerek yapılan mücadele ile proleteryanın sömürüye karşı verdiği sınıf mücadelesinin amaç birliğinin oluşturulması gerektiğini belirtir (Smirnov, 2005: 104). Bu kapsamda, Lenin (1994: 26), kendinden önce yapılan, dinin toplumsal kökenine ve doğuşuna yönelik çalışmaların önemini belirtmek ve bunların rehber olması için şu telkinde bulunur:

> Dinle savaşmak zorundayız. Bu, bütün materyalizmin, demek oluyor ki Marksizmin abecesidir. Fakat Marksizm, bu abece ile sınırlı kalan bir materyalizm değildir. Marksizm daha ileri gider. Şunu der: dinle mücadele etmeyi bilmek gerekir, bunu içinde kitlelerdeki inanç ve dinin

kaynakları materyalist bir temelde açıklanmalıdır… bu mücadeleyi, dinin toplumsal kökenini ortadan kaldırmaya yönelen sınıfsal hareketin somut pratiğiyle bütünleştirmek gerekir.

Bu bağlamda, dinin kökenine yönelik savların çıkış noktasını ve zemini oluşturan dinin sınıfsal ve sömürücü/gerici sistem olarak nitelenen sistemlerin meşruiyet kaynağı olma niteliği, Sovyet öncesi dönemdeki çalışmalar ve savlarda Marx, özellikle de Engels tarafından kanıtlanmaya çalışılmıştır. Bu çalışmaları oluşturan savların genel itibariyle temel çıkış noktasının, yöntem ve tekniğinin, tarihsel materyalist düşünce sistematiğinin temeli olan ekonomik sistemler-üretim araçları ve sınıflar arası ilişki/çatışmadan kaynaklandığını görmekteyiz. Marx ve Engels'in toplumsal dini bilincin oluşumuna yönelik çalışmalarında, özellikle Engels'in çalışmalarında dinin ekonomik çıkarlar için bir kılıf olarak ortaya çıktığı belirtilmektedir. Örneğin, ilkel Hıristiyanlığın, tıpkı modern işçi hareketinde olduğu gibi başlangıçta ezilenlerin hareketi olduğunu belirtir ve onun ilkin kölelerin ve azatlıların, yoksulların ve haklardan yoksun insanların, Roma tarafından boyunduruk altına alınmış ya da darmadağın edilmiş halkların dini gibi göründüğünü belirtir. İkisinin de kölelikten ve yoksulluktan gelecekte bir kurtuluşu öğütlediğini ancak bu kurtuluşun hıristiyanlıkta öte dünyada, ölümden sonraki yaşamda ve cennete bırakıldığını; sosyalizmden ise kurtuluşun, bu dünyaya, toplumun bir dönüşümü içerisine yerleştirdiğini belirtir (Marx & Engels, 2008: 293). Bu nedenle Engels, Hıristiyanlık dininin bu tarihsel özelliğinden ve ortaya çıkış kökenlerinden hareketle, onun ekonomik bir başkaldırış için örgütlenmiş ancak bu ekonomik düzenin (her dönemde, mevcut sistemin özelliklerine evrilerek)[7] devamını sağlayan gerici özellikleri maskeleyen işlevi olduğu noktasına varmıştır. Bu bakış açısından hareketle, Engels, İslam'a ve onun toplumsal kökenlerine de yorum getirmiş, bu yorumunda, islam dünyasındaki ayaklanmalardan ve toplumsal hareket silsilelerinin özünden hareket etmiştir:

İslamiyet, doğuluların, özellikle de Arapların yani bir yandan ticaret ve sanayiyle uğraşan kentlilerin, öte yandan göçebe Bedevilerin ölçülerine

[7] Marx'ın düşüncesine göre, din bir evrim geçirmiştir. Bu evrim; hayatın sosyal ve doğal şartlarına karşı ruhsal bir karşı duruştan umutsuzluğa çözüm için yanlış bir teselliye ve son olarak ta sömürenlerin toplumsal güçleri için sömürülen sınıfları boyunduruk altına alan bir ideoloji olmuştur (Pospielovsky, 1987: 23).

> göre oluşmuş bir dindir. Ama bu dinde periyodik bir çatışmanın tohumu vardır. Zenginleşen ve tantanalı bir yaşayışa karışan kentliler, 'yasa'ya uymada gevşeklik gösterirler. Yoksul, ve yoksullukları nedeniyle katı töreleri olan Bedeviler, bu zenginliklere ve bu zevklere arzu ve açgözlülükle bakarlar. İmansızları cezalandırmak, dinsel törenler yasasını ve esas imanı yerleştirmek ve ödül olarak imansızların servetine el koymak için bir peygamberin, bir mehdinin yönetiminde birleşirler. Kuşkusuz, yüzyıl sonra cezalandırdıklarıyla aynı noktaya varırlar; yeni bir temizlik gerekir…(Marx & Marx, 2008: 294 vd).

Diğer yandan, Marx, daha geniş bir bakış açısından hareketle, İslamiyetin kaynaklandığı bölge olan Arap yarımadasındaki toplumsal ve ekonomik koşullardan, o dönemde dünyanın içerisinde bulunduğu ekonomik durumdan hareket eder. Bu noktada da, Marx, 2 Haziran 1853 yılında Engels'e yazdığı mektubunda, tüm doğu kabileleri arasında, kabilelerin bir kısmının yerleşik hayata geçmesiyle, daha sonraki süreçte yerleşik hayata geçenlerle göçebeler arasında genel bir ilişki olduğunu belirterek, bu bölgede ortaya çıkan dinsel bilinç ile ekonomik çıkarlar noktasındaki yaşanan çatışmalar arasındaki ilişkiye dikkat çekmiştir ve doğunun tarihinin neden dinler tarihi olarak görüldüğü sorusunu, cevap niteliğinde bir soru olarak ortaya koymuştur (Marx & Engels, 2008). Genel olarak, ortaya konulan yaklaşımlarda ve yorumlarda görülmektedir ki, dinin kökenine yönelik Sovyet savlarının temelini oluşturacak bu düşüncelerde, medeniyetlerin ve kavimlerin tarihinin, özellikle doğu medeniyetlerinin, dinsel bir perde ile örüldüğü ve gölgelendiği kastedilmiş; onun ekonomik-dünyevi iç yüzünü ortaya çıkarmak, sömürü düzenini nasıl desteklediğinin resmini ortaya koymak bir amaç olarak benimsenmiştir. Bu durum, sosyalist bir devletin savaş açtığı değerlere karşı mücadelesinde kaynak niteliğinde önemli düşünsel zeminler sunmuştur. Örneğin, Engels, 'İlkel Hıristiyanlığın Tarihine Katkı' (1894) adlı çalışmasında, dinin ortaya çıkışını ve yayılışını incelediği kısımlarda Hıristiyanlık üzerinden şu tespitleri yaparak genel din karşıtı savları destekler (Marx & Engels, 2008: 310). Bunlar, dinin toplumun ezilen ve sömürülen kesimlerinde yani en alt kesimlerde ortaya çıkmıştır. Bunun nedeni, bu toplum kesimlerinin daha önceki özgür durumlarından farklı olarak ekonomik bir boyunduruk altında olmaları ve özledikleri-umdukları ve hayal ettikleri cennet olan

‘özgür durumu’, bu sistemin devamlılığını, meşruluğunu sağlayan öğelerden olan ve hakim güç tarafından çıkarları çerçevesinde oluşturulan dinde bulmuş olmalarıdır. Burada özgür durumdan kasdedilen ise köleleştirilmemiş/sömürülmeyen bir topluma karşı duyulan özlemi ifade etmektedir ki bu da sömürüye dayalı sistemlerde dinde resmedilmiştir. Ancak dine bağlanma süreci kendiliğinden/doğal bir süreç olmadığı belirtilmiştir. Bu süreç, bu toplum kesiminin, boyunduruğu altında bulunduğu yekpare güce karşı direniş umutsuzluğunun sonucudur. Dinin özgür durum olarak alternatif bir şekilde resmedilmesinin nedeni de budur. Umutsuzluk içerisindeki bu toplumsal sınıfların, egemen sınıfın çıkarları doğrultusunda ve onlara herhangi bir tehlike oluşturmadan, kontrollü bir şekilde varlıklarını sürdürmeleri için bir ‘çıkış kapısı’/‘dizgin’ bulunmuştur ki, bu da Engels’e göre dindir.

Diğer yandan ancak bununla birlikte, dinin ve dinsel toplumsal bilincin kökenine yönelik şekilsel anlamda yapılan eleştirilerin yanı sıra, onun içeriğinin dünyevi özelliklerinin kanıtlanması istikametinde, özellikle Engels’in bir çok çalışmasında çeşitli savlar mevcuttur. Ancak bu noktada yapmış olduğu çalışmalarda öne çıkan ve net bir şekilde savlarını ortaya koyduğu çalışması, ‘Vahiy Kitabı’ (1883) adlı makalesidir. Bu çalışmasındaki ayrıntılı savlarını ortaya koymadan önce onun bir diğer çalışması olan, ‘Anti-Dühring’deki din üzerine değerlendirmelerine ve tek tanrıcılığın (monoteizm) doğuşunu yönelik savlarını ortaya koymakta yarar vardır. Çünkü burada, Marx’ın bahsetmiş olduğu dinin evrim sürecinde ortaya çıkan tek tanrıcılık üzerinde durarak, bu alandaki savlarının temellendirmiştir. Engels, çalışmasında dinin yasaklanması yönünde bir fikir ortaya koyar ve dinin, insanların günlük yaşayışını egemenlik altında bulunduran dış güçlerin, onların kafalarındaki düşlemsel yansımalarından, dünyasal güçlerin içinde dünya üstü güçler biçimine büründükleri bir yansımadan başka bir olmadığını belirtir (Engels, 1995: 443). Ayrıca, Marx’ın ortaya koymuş olduğu evrim sürecine benzer bir yorumla, bu yansımaların, tarihin başlangıçından itibaren çeşitli halklar arasında çok çeşitli ve çok değişik kişileştirmelere büründüğünü ve bunun ilk olarak doğa güçleri olduğunu; ardından ise insanların karşısına dikilen toplumsal güçler olduğu ve onlarında tıpkı doğal güçler gibi insanları bir doğal zorunluluk görüşünüyle egemenlikleri altına aldıklarını belirtir. Evrimin daha sonraki yani gelişmiş aşamasında ise, Engels (1995: 444) tek tanrıcılığın

kökenine yönelik şu savı geliştirir:

> …çok sayıdaki tanrıların tüm doğal ve toplumsal nitelikleri, bu kez soyut insanın yansımasından başka bir şey olmayan her şeye yetenekli tek bir tanrıya geçilir. Tarihte, çöküş durumundaki bayağı Yunan felsefesinin son ürünü olan ve dörtbaşı bayındır cisimleşmesini Yahudilerin kendilerine özgü ulusal tanrısı Yahova'da bulan tek tanrıcılık, işte böyle doğmuştur. Bu elverişli, kullanılabilir ve her şeye uyarlanmaya yetenekli biçim altında din, insanların o güçlerin egemenliği altında kaldıkları sürece onları yöneten yabancı, doğal ve toplumsal güçlere göre dolaysız, yani duygusal biçim olarak varlığını sürdürebilir…

Diğer yandan, Engels, 'Vahiy Kitabı' adlı makalesinde, Hıristiyanlığın daha doğrusu İncil'in (Yeni Ahit) tarihi, içeriği ve kökenini tartışmış; dinsel metinlerin ve onun içerisinde geçen olay ve durumların, kabül edilenin aksine, dünyevi bir varlık olan insan tarafından yazıldığını ortaya koymaya ve kanıtlamaya çalışmıştır ki, bu da ileride ortaya konulacak din karşıtı savların önemli bir argümanı olmuştur (Marx & Engels, 2008: 189). Bu amaç doğrultusunda çalışmasında, Hz. İsa'dan yirmi yıl evvel doğmuş, elli dört yıl sonra ölmüş bir Yahudi olan Filon'nun ideler alemi ile Tevrat'ın kompozisyonunu ortaya koyduğu teoremi ve Romalı düşünür Seneca'nın (M.Ö. 4–M.S. 65) düşüncelerinden hareketle Hıristiyanlığın 'yeni' olarak ortaya çıkmasının bir aldatmaca olduğunu öne sürer. Çünkü Yeni Ahit'in bütün olarak birçok bölümünün, özellikle Filon ve Seneca'nın yapıtlarından hemen hemen sözcüğü sözcüğüne kopya edilmiş olduğunu öne sürer (Marx & Engels, 2008: 191). Bu bağlamda, Hıristiyanlığın Yahudilikten farklı olmadığını ve hatta onun bir mezhebi olduğunu belirtir. Bu kanıya varmasının diğer bir nedeni ise, Eski Ahit ile Yeni Ahit İncil'in birçok kısmının aynı olmasıdır.

Bununla birlikte, Engels, Yeni Ahit'in insan ürünü olduğu yönündeki savını desteklemek için bir takım çalışmaları ve incelemeleri ortaya koyar. Bunlardan hareketle, kutsal kitaplarda geçen olay, kişi ve durumların, tarihsel olarak çelişkili ve ortaya konulanın aksine insansal ve gerçek olayların efsaneleştirilmesinden (mitolojik) ibaret olduğu savını ortaya koyar ve bunu kanıtlama yoluna gider. Bunu temel bir örnek

üzerinden yapar: Yeni Ahit'te değinilen, Tanrı ile Deccal arasında yaşanacak olan savaşım. Engels, Yeni Ahit yazınında, bir hayvan şeklinde imgelenen, onun ortaya çıktığı anla birlikte Tanrı ile Hz. İsa'nın yanında kırk iki ay süreyle insanlık üzerinde hüküm süreceği belirtilen Deccal'in Roma imparatoru Neron olduğunu belirtir (Marx & Engels, 2008: 194). Bunun nedenini ise tarihsel veri/gerçeklikle açıklamaya çalışır. Buna göre, Neron'un Hıristiyan aleminin ilk büyük zalimi olduğu, onun hüküm sürdüğü dönemin Yeni Ahit'e bu şekilde geçirildiği ve onun ölümünden sonra, gerçekten ölmediği yönünde yayılan toplumsal korkunun da geri döneceği efsanesini ortaya çıkardığını öne sürer. Bütün bu tespitlerden hareketle, Yeni Ahit'in Neron'dan sonra gelen Roma İmparatoru Galba'nın döneminde yazıldığını ve tarihini kanıtladığını belirtir (Marx & Engels, 2008: 194).

Bu bağlamda, dine karşı ortaya koydukları savlarını yukarıda bahsedilen temeller üzerinden inşa eden Sovyet dönemi çalışmalara geçmeden önce Marx ve Engels'in dinin özü, işlevi, kaynağı ve sosyal rolünü yönelik düşüncelerinin genel bir şekilde özetlenmesinde yarar vardır. Bunu, J. Thrower'un (1983: 50) bu konu hakkında Marx ve Engels'in çalışmaları üzerine yaptığı tespitlerden hareketle ifade edecek olursak; i) din insan ürünüdür ve mutlaka analiz edilmesi gerekir, ii) din, tamamiyle materyalist bir açıklama ile ele alınmalıdır, iii) din, doğanın muhteşem olağan üstünlüğü karşısındaki korkulardan ve insan toplumunun dünya işlerini yok saymasından doğmuştur, iv) 'gelişmiş toplumlardaki' din, var olan sosyal ilişki biçimlerinin ve insanın kendine yabancılaşmasının yansımasıdır. Bunun yanında, onların, dinin sosyal rolüne ve işlevine ilişkin savları ise genel olarak şu şekilde belirtilebilir: i) din mevcut koşullara karşı itiraz veya protesto etme araçlarını gizler, ii) bugüne kadar var olan bütün toplumlarda, insanın kendi özünü bulma ve kendini gerçekleştirme eksikliği için giriştiği çabalarda yanlış bir teselli/avuntu aracı olmuştur, iii) son olarak da, din, mevcut hakim sınıfın mevcut durumunu sürdürmeye, sağlamlaştırmaya ve meşrulaştırmaya çalışmıştır ve böylece diğer sınıfları kendilerine boyun eğdirmiş, itaatlerini sağlamıştır. Ayrıca din bu amaçla kullanılan bir ideoloji biçimidir (Thrower, 1983 50 vd).

Bununla birlikte, Sovyet öncesi dönemde (1913), Lenin tarafından kaleme alınan yazıda tanrı imgesinin kökenini ve çözümlemesine yönelik düşünceleri ortaya koyulmuş ve çağdaş dinin kökenine yönelik savlar desteklenmiştir. Ortaya konulan bu

düşünce, çağdaş anlamda din ile ekonomik düzen arasıdaki olumsuz ilişkinin ortaya konulması amacını taşımaktadır. Marx ve Engels kaynaklı bu çalışmalar Lenin tarafından da sistematikleştirilerek, bu konu hakkındaki Sovyet dönemi yazın kaynak sağlamıştır. Lenin, tanrıları korkunun yarattığını, bu korkunun da kapitalist düzendeki sermayenin gizli gücü karşısındaki korku olduğunu, bu gizli gücün ise proletaryanın ve küçük mülk sahibinin yaşamındaki her adımda acı çektirmekle gözdağı veren ve apansız, beklenmedik, rastlantısal batkı, yıkım, yoksulluk, fuhuş, açlıktan ölüm cezasına çarptıran bir güç olduğunu belirterek; modern din kökünü açıklar (Lenin, 1994: 26 vd). Bu noktada görülmektedir ki, Lenin'in dinin modern köküne yönelik savları, onun tanrı imgesinin ya da olgusunun kökenine yönelik savını ortaya koyması için bir alt yapı sunmuştur ki, ortaya koyduğu tanrı çözümlemesi bu konu hakkındaki Sovyet yazını için önemli temel sav olmuştur. Buna göre, tanrı, herşeyden önce, insanın gerek dış doğa baskısıyla, gerekse sınıfsal boyundurukla budalaca ezilmişliğinin yol açtığı ve insan üstündeki bu baskıyı perçinleyen, sınıf mücadelesini öldüren bir bileşimdir (Lenin, 1994: 53). Sovyet dönemi din (İslam) çalışmalarının başta gelen isimlerinden N. A. Smirnov (2005: 106 vd.), Lenin'nin bu düşüncesinden hareketle, onun tanrı düşüncesinin ve çözümlemesinin dinin toplumsal özünü ve gericiliğini ortaya çıkardığını ve bu Leninist tutumun dine karşı girişilen savaşımda önemli destekleyici savlar kazandırdığını; bu savların Hırisyiyanlığa, Yahudiliğe, Budizme karşı savaşımda gerekli olduğu kadar, İslam'a karşı savaşımda da gerekli olduğunun altını çizmektedir.

Diğer yandan, Sovyet döneminde yapılan ve geçmişte bu yönde yapılmış araştırmaları tekrar gün yüzüne çıkararak inceleyen ya da direk dinin gerici olarak belirtilen özüne, kökenine ve toplumsal unsurlarına yönelik çalışmalar, kendi içerisinde yukarıda belirtilen çerçevede bir mantık ve nedenselliğe sahip olan Sovyet öncesi din karşıtı savlar ve çözümlemelerin bu fikirsel mirası üzerinde şekillenmiştir. Bu fikirsel miras, herşeyden önce materyalist bir miras ve bu miras temelinde toplumsal bir eğitimi gerekli kılmaktaydı. Bu nedenle, Sovyet döneminde, sosyalist bir toplum oluşturma sürecinde, bu eğitimin temel taşını oluşturacak dinin köken ve unsurlarının materyalist bir temelle araştırma, açıklama ve öğretme önemli bir yer teşkil etmiştir. Zira, aşağıda bahsedilecek olan din karşıtı savlar bu amaç doğrultusunda girişilen çaba, çalışmalar ve bu çerçevede oluşturulan savlardır.

Sovyet döneminin ilk yıllarında, özellikle 1917-39 arası dönemde din üzerine yapılan çalışmalarda, din karşıtı savların desteklenmesi için geçmiş dönem çalışmaların gün ışığına çıkarılarak ve yorumlanarak aktarılması önem teşkil etmiştir. Çünkü geçmiş dönemlerde bu alan üzerine yapılan çalışmalar, hem kendi dönemlerinde yapılan çalışmaların geliştirilmesine katkı hem de o geçmiş dönem çalışmaların gerici idealist kalıntılarının ortaya koyularak düzeltilmesi açısından önemlidir. Bu bağlamda, 19. yüzyıl'ın 40 ve 60'lı yıllarda, Rusya'daki gerici ekonomik sistemlerin kökleşmeye başladığı dönemlerde, Rus materyalist felsefesinin önemli temsilcileri (V. G. Belinskiy, A. İ. Herzen, N. G. Çernişevskiy, N. A. Dobrolyubov, D. İ. Pisarev) sosyo-politik ve ateist düşüncenin öncüllleri olarak görülerek, çalışmaları eleştirel bir incelemeye tabi tutulmuştur (Smirnov, 2005). Devrimci demokratlar olarak adlandırılan bu kişilerin çalışmalarının İslam dininin içerik, kişi ve gelenek-göreneklerine yönelik olarak yapılan çalışmalarda, dinin materyalist anlamda genel eleştirisinin ve Sovyet savlarının oluşumunda etkili olmuştur. Rus devrimci demokratlarının çalışmalarına genel olarak bakıldığında, onların ortaya koymuş olduğu ateizmde, dinin doğuşu ve toplumda oynadığı role ilişkin 'dinsel yalanların' ortaya konulması ve bununla birlikte dinsel ahlakın eleştirisi büyük önem teşkil eder. Örneğin, dinsel/kutsal kişiliklerinin incelenmesinde, onların dünyevi çıkarlarının ön plana alındığı incelemeler yapılır, özellikle Orta Asya'daki kutsal kişiliklerin İslam'da öngörülenin aksine bir kişilik/karaktere sahip oldukları ortaya konulur ve onların olağanüstü olarak nitelendirilen özelliklerinin, aslında o dönem bilinmeyen ancak günümüzde açıklanabilen hastalıklar olarak belirtirler[8] (Smirnov, 2005: 60). Ayrıca, Rus devrimci demokratlar, insan bilinç biçimlerinden biri olan dinin doğuşunun toplumun maddi yaşam koşullarıyla, üretim güçlerinin gelişmişlik düzeğiyle ilişkilendirerek 'din sorunu'nun Marksizm-Leninizm ile çözülebileği prensibini benimsemişlerdir. Bundan hareketle, dinin ve dinsel ahlakın insanı alçalttığını, insana kendi gücüne inançsızlığı telkin ettiği, kadere boyun eğmeyi aşıladığını, kendisine çevreleyen yaşama karşı edilgen kıldığını, bilimsel bilginin gelişimini geciktirdiğini ve böylelikle de insanın ilerlemesine engel olduğunu kanıtlamaya çalışmışlardır. Bu konuda, Sovyet dönemi yazınından olan N. A. Smirnov (2005: 51), din karşıtı savların desteklenmesi için şu

[8] Örneğin; bu konuda ortaya konulan savlardan biri, sadece Hz. Muhammed'in başından zaman zaman geçen olayların (vahiy) ya da sadece onun tarafından görülen bazı şeylerin (melek vb.) onun bu dönemlerde geçirdiği sinir ve sara nöbetlerinden kaynaklandığı savıdır.

destekleyici savı ortaya koyar:

> Her türlü dini öğreti, sonsuz yaşamı ve ulu tanrının huzurunda sorgulanmadan korkmak doğrultusundaki korku ve itaat duygusunu, toplumsal yaşam koşullarının değiştirilmesi ve iyileştirilmesi uğruna savaşımı yadsıma istencini bilinçli olarak üretmektedir.

Bu bağlamda, bu dönemde İslam'a yönelik Sovyet rejimi çerçevesinde yapılan Marksist-Leninist çalışmalar, İslam'ın temelleri/kökeni ve onun sınıfsal temelleri üzerine araştırma ve yorumlara dayanmıştır. Bu çalışmalarda ortaya konulan tezlerden önde gelenler paylaşılacak olunursa, L. İ. Klimoviç'in İslamın ticaret kapitalizminin ideolojisi olduğu yönündeki teorisi; N. A. Rojkov'un Hz. Muhammed tarafından gerçekleştirilen feodal bir devrim olarak sunduğu teorisi; V. Dityakin'in, yine ticaret kapitalizminden çıkış noktasını olarak aldığı ve göçebe-yerleşik toplum arasındaki ilişkiden hareketle oluşturduğu teorisi, son olarak da; S. P. Tolstov'un, İslamın, yerini feodalizme bırakmayan bir toplumsal yapı olan antik-köleci düzenin toplumsal-dinsel hareketi olduğu görüşüdür (Kolarz, 1961; Smirnov, 2005). Bu görüşler klasik anlamda, ilk dönem dine karşı Sovyet savlarıdır ve dinin materyalist bir yöntemle açıklanması temeline dayanarak, toplumun dini bilinci terketmesi amacı doğrultusunda ortaya atılmış düşüncelerdir.

İlk olarak, Klimoviç'in ortaya koyduğu tezin içeriğinden kısaca bahsedecek olursak; Hz. Muhammed'in tarihe uygunluğunu reddederek, bu savı çalışmasının ana sütunu haline getiren Klimoviç, onun, bu güne değin İslam'ın başlangıcının açıklanmasına yardım eden hayali bir kişilik olduğunu belirtir (Kolarz, 1961: 405). Bunu, Hz. Muhammed hakkındaki Arap olmayan (Bizans, Ermeni, İran ve Suriye) kaynaklarında bile, Hz. Muhammed'i sadece bir hayal olarak değil, yaşamış bir birey olarak gösteren belgelerin mevcut olmadığını ekleyerek kanıtlamaya çalışır ve bu noktadan hareketle, çalışmasında, tarihin Hz. Muhammed'i bir birey olarak tanımadığı, ondan sadece bir suret olarak söz ettiği yargısına varır (Smirnov, 2005: 250). Diğer yandan, Klimoviç'in Kuran hakkındaki savları ise şu şekildedir. Halifenin, feodal lordlarının ve tacirleri memnun etmek için ortaya çıkardığı kitap; onun cennet ve cehennem hakkındaki tahayyülünü ise işçilerin iradeden yoksun köleler haline getirme anlamına geldiğini belirtir. Müslümanların dini kutsal günlerinin (Kurban Bayramı ve

Ramazan orucu gibi), insanın tanrı ve şeytan gücünden gelen sihirlere inandığı zamanlardan kalma olduğunu belirtir. Ayrıca, Klimoviç, hac ibadetini de Arap feodaller ve tacirlere gelir kaynağı ve casus sağlamak için sömürgeciler tarafından kullanılan büyük bir fırsat sağlayan bir eylem olduğu savını ortaya koyar (Kolarz, 1961: 405).

İkinci olarak, N. A. Smirnov'un (2005: 224 vd.) din karşıtı savları tarihsel olarak derlediği 'Sovyet Rusya'da İslam Tarihi İncemeleri' (1954) kitabında belirttiği, N. A. Rojkov'un savları karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmada, Rojkov'un islama yönelik savlarının ortaya konulması için onun 'Russkoy istorii v sravnitelno istoriçeskom ocveşçenii/Karşılaştırmalı Tarihin Işığı altında Rus Tarihi' adlı yapıtı incelenmiştir. Buna göre, Rojkov, İslamın doğuşunu feodal bir devrim ile açıklamaktadır. Arabistan'ın, o dönemde feodal bir devrimin ortaya çıkmasını sağlayacak ekonomik unsurlara[9] sahip olduğu tespitini yapar ve dinsel bakımdan örgütleyici olan Hz. Muhammed'in bu ekonomik unsurlar ile feodal devrimi gerçekleştirerek dinsel-politik sahneye çıktığı savını benimser. Feodal düzenin kuruluşunun ekonomik temeli olarak da, Hz. Muhammed döneminde tarımın öneminin giderek artışını, toprakların halife(ler) tarafından dağıtılmasını ve sonunda da toprağın özel mülkiyetine izin verilmesini örnek olarak gösteriyor. Bu noktalarda hareketle, Rojkov, feodal dönüşümün bireysel örgütleyicisi olma ilişkisi çerçevesindeki İslamın kurucusunun (Hz.) Muhammed olduğunu; ve onun İslamı 'kurmasının' arkasındaki nedenlerin başında, bu ekonomik sisteme itaati koruyacak bir üst-yapısal ve tek kaynaklı (tek-tanrılı)[10] özelliğe sahip sistem ihtiyacı olduğu savını geliştirir. O, İslamın temel düşüncesi olan Allah'ın mutlak tekliği düşüncesinin bu şekilde ve amaçla gerçekleştirildiği ve ete kemiğe büründüğünün belirtmiştir. Çünkü ona göre, 'İslam' sözcüğü, 'başkasının istemine boyun eğme, kendini ona verme' anlamına gelmesinden dolayı, bu dinde tanrıyla yüz yüze bir görüşme amacı olmadığını, onun emrine bilinç düzeyinde eksiksiz bir itaati gerçekleştirme amacı olduğunu ortaya koyarak, İslam dininin bu özelliklerinden hareketle din karşıtı savlarını ortaya koyar (Rojkov, 1928, aktaran; Smirnov, 2005: 226).

---

[9] Rojkov'un bundan kastettiği; avcılık ile hayvancılık ağırlıkta, tarım ile el zanaatları zayıf, doğal ekonominin egemenliğine bağlı olarak karışık bir dış ticaret. Ona göre, bunlar, feodalizm öncesi bütün kültürler için tipik olan özelliklerdir (Smirnov, 2005: 224).

[10] Ona göre, bu, kontrolün sağlanması için tek bir 'yüce emre' itaat etmenin, bu sistem için daha araçsal olduğu savını destekleyen bir özelliktir.

İslamın ortaya çıkışı, kökenine dair diğer bir yaklaşım ise Dityakin'in, göçebe bedeviler ile Arabistan'ın yerleşik halkları arasındaki etkileşimden hareketle ortaya koyduğu tezidir. Onun, göçebe ve yerleşik toplum olarak nitelediği gruplar Bedeviler ve Kureyşiler'dir. Dityakin, mevcut tarihsel verilerden hareketle, Bedevilerin içerisine düşmüş olduğu ekonomik çıkmaz ve onun dinsel gericiliği karşısında Kureyşilerin gelişmekte olan ticaret sermayesi ve oluşturulan üst-yapısal unsurlar arasındaki savaşımı ortaya koyar ve islamiyetin doğuşunu bu ekonomik çıkar ve paylaşım temelinde açıklar (Dityakin, 1927, aktaran; Smirnov, 2005: 234).

İlk dönem Sovyet yazınında bahsi geçen tezlerden, son olarak, Tolstov'un, İslamın kökeni ve doğuşunun materyalist bir yöntem ve bilinç ile açıklanması noktasında ortaya koyduğu tezidir. Tolstov, Muhammed mitinden bahseder ve onu islam öncesi şamanistik mite bağlar, tarihsel olarak gerçek dışılığı üzerinde durur (Kolarz, 1961: 405). Ayrıca, İslamın doğuşuna yönelik fikirlerinin temelini ise dönemsel olarak ortaya çıkan bulanımların oluşturduğu belirtilir. Bu fikirden hareketle, Roma İmparatorluğunun parçalandığı dönemde, İran'nın uluslararası ticaretteki öneminin geçici olarak artmasıyla bağlantılı olarak ortaya çıkan Arap ticaretindeki bulanıma dikkat çekmektedir. Ona göre, sınıfsal bir ayrışmaya yol açarak kabile düzeninin bozulması sunucunu doğuran bu kriz, Arap kabilelerinin yerini feodal bir düzene bırakmak yerine, aksine bir gelişme göstererek antik-köleci düzeni daha da geliştirerek ortaya çıkardıkları yeni üst yapısal düzenlemeyi (İslamiyeti) tesis ederek krizden kurtulma yoluna başvurmuşlardır. Bunun nedenini ise, Arabistan'daki toplumsal yapının aristokratik yönetimiyle, korunan aşiret yapısıyla, belirgin şekilde gelişmiş köle sahipliğiyle, tüccarların ve toprak sahiplerinin/hayvan yetiştiricilerinin egemen olduğu birer şehir devleti olmasına bağlamaktadır. Sonuç olarak, ona göre, toplumsal özelliklerin ortaya koymuş olduğu bu durum, tek bir otoriteye ve düzene itaati öngören, ona bağımlılığını sağlayan dinsel-toplumsal düzenin çatısını oluşturmuş ve ilkel-köleci ekonomik sistem ile de en uyumlu düzen olmuştur (Smirnov, 2005: 243 vd.).

Genel bir değerlendirme yapılacak olursa, Sovyet öncesi ve Sovyet dönemi ilk çalışmalarında ortaya konulan din karşıtı argümanlara baktığımızda, ekonomik temelin

ve rejimin çıkarları ile uyumlu savlar görmekteyiz. Ancak sadece Sovyet döneminde yapılan çalışmaların ayrıntılarına baktığımızda, bu dönemde yapılan çalışmaların ve ortaya konulan savların daha spesifikleştiğinin ve dine alternatif düşünce oluşturma doğrultusunda çalıştıklarını görmekteyiz. Bu çerçevede, Sovyet döneminde, özellikle 1917-39 yılları arasında yapılan çalışmalarda, dinin toplumsal kökenleri ile onun kültür ve gelenek-göreneklerdeki nüfuzu ya da ilişkisi göz önüne alınarak dine karşı savlar geliştirilmiştir. Bu savlar da yine aynı şekilde, bilimsel materyalist bir ateist eleştiri ve açıklamayla yapılarak dinsel-toplumsal kültür ve gelenek-göreneklerin bilim dışılığı ve gericiliği ortaya konulmuştur (Broxup, 1981). Ayrıca, sınıfsal ve sömürü ilişkisi içerisinde konumlandırılan eski ve gerici burjuva ekonomik düzeninin, üst-yapısını oluşturan gelenek-görenek ve kültür öğelerinin, bu ekonomik düzenin en önemli meşruiyet kaynağı olan din ile iç içe geçtiği fikri benimsenmiştir (Husband, 2004). Bu bağlamda, Sovyet dönemi din karşıtı savların oluşturulması ve geliştirilmesi için materyalist-marksist ve bilimsel temelde din çalışmaları yapılmıştır. Bunun amacı da, yukarıda belirtildiği gibi, toplumun kökenine işlemiş olan din ve onun yansımalarının, yani toplumsal kültür ve gelenek-görenek yapılarının, mücadele edilen burjuva ekonomik yapı ile ilişkisini ortaya koymaktır. Çünkü bu çalışmaları yapan Sovyet düşünürleri, toplumdaki dinin ve dinsel bilincin belirli sosyal sınıf/grupların çıkarları olduğu ve dinin bu çıkarların nüfuzu temelinde yükseldiği güdüsü ile hareket etmektedirler (Shakhnovich, 1993).

Bu bağlamda, çalışmanın bir sonraki kısımında, bu fikirsel alt yapıdan ve bu fikirlerin amaçsal güdülerinden hareketle oluşan tarihsel uygulama ve etkileşimlerin bir bütün halinde neden-sonuç, etki-tepki ve dönemsel karşılaştırılmalı değerlendirilmesinin yapılması bu çalışma için tamamlayıcı ve açıklayıcı olacaktır.

1.2. Tarihsel Süreç Analizi: Çarlık Rusya Döneminden SSCB'ye Orta Asya'daki İslam'a Bakış

Orta Asya'daki İslam'ın varlığı, tarihi, toplumdaki yeri ve ayrıca Türk milli nüfusunun varlığı yapılacak olan bu tarihsel süreç analizinde başlıca etkenleri

oluşturacaktır. Çünkü Rus/Sovyet güçleri, genel olarak bu etkenler karşısında endişe içerisinde olmuş ve bunlara karşı güdümlü politikalar ortaya koymuşlardır.

Bu bağlamda şunu belirtmek gerekir ki, hem Çarlık hem de Sovyet Rusya döneminde Orta Asya ve Müslüman topluma karşı uygulanacak politikaların oluşturulmasında tartışma konusu olan ve genel olarak ta belirleyici bir etken olan din-milliyet ve/ya etnisite arasındaki ilişki ya da bu iki etkenden hangisine yönelik temel bir politikanın benimsenmesi gerektiği konusu, bahsi geçen toplumlar üzerinde belirleyici olmuştur. Belki de bunun temel nedeni, Orta Asya'daki Müslüman geleneğin ya da İslam tarihinin yerel algılanış biçimlerinin diğer Müslümanlardan farklı olmasıdır. Bu savı destekleyici bir şekilde, Adeeb Khalid (2011: 37) bu durumu "…bütün Müslümanlar aynı şekilde düşünmez ya da davranmazlar ama bütün Orta Asyalılar veya bütün Özbekler aynı düşünür ya da davranırlar" şeklinde açıklar. Aslında bu yaklaşımın temel nedenini ve yukarıda bahsi geçen tartışmayı oluşturan sebep, Orta Asya'daki İslam inancının tarihi ve onun toplumlar tarafından benimsenmesi noktasında var olan farklılıktır. Orta Asya'daki hanlıklar ya da devletlerin muhafaza ettiği ve sürdürdüğü efsanelere ve benzer eserlere baktığımızda bu farklılık ya da kendine özgülük açıkça görülür. Örneğin, 1805'te Hive Hanlığı'nın başındaki isim olan Eltüzer Han'ın emri ile ortaya konulan 'Hanedan Tarihi' adlı eserde, Hanlık toplumunun ortaya çıkışı üzerinde durulmuştur. Burada İslam konusunda, onun Orta Asya topraklarında ortaya çıkan ya da kökenlerinin Orta Asya'ya dayandığı yönünde söylevler mevcuttur. Ayrıca yine burada görülmektedir ki, tarihte Peygamber'den, İslam'ın Arabistan'da yükselişinden veya Arapların Orta Asya'yı fethetmesinden hiç söz edilmez. Metinde İslam tamamen yerelleştirilip Orta Asya Türklerin soy mirasının vazgeçilmez bir parçası halini alır (Khalid, 2011: 34).

Bu çerçevede, bu temel örnekten hareketle söylenebilir ki, her ne kadar bu savlar bilim çevreleri tarafından hiçbir dayanak noktası olmadığı için reddedilse de toplumun bakış açısını yansıtması nedeniyle bir gerçeklik arz etmektedir. Çünkü bu gerçeklik, yerel kimliklerin İslami bir ruh ve kutsallıkla ifade edilmesine olanak sağlamıştır. Bundan dolayı, Orta Asya'da din ile milliyet sınırları iç içe geçmiştir ki galiba bu da tarih boyunca ortaya konulan etkileşim ve mücadelenin, özellikle Çarlık ve

Sovyet Rusya'nın Ortya Asya toplumlarına karşı olan mücadelelerinin çetin yönünü ortaya koyar. Bu önemli noktaların belirtilmesiyle ilk olarak, Çarlık döneminin analizine, nihayet geçilebilir.

1.2.1. Çarlık Rusya dönemi Orta Asya ilişkileri ve din politikaları

Tarih boyunca Rusya'nın Orta Asya ve bu bölgenin giriş kapısı olarak değerlendirilebilecek olan kuzey Kafkaslarla olan etkileşimi ve ilişkileri 'Batı' dünyasından farklı ve alışılmışın dışında olmuştur. Olivier Roy (2009: 62)'un da belirttiği gibi, 'İslam her zaman Rusların ufkunun bir parçası olmuş' ve tarihsel süreç içerisinde Avrasya topraklarında var olan Rus (Slav) devletlerinin mücadele etmeleri veya kontrol etmeleri gereken bir gerçekliğini oluşturmuştur. Şu bir tarihsel gerçekliktir ki, Rusya'nın Müslümanlar ile olan ilk etkileşimi, onların hâkimiyeti altına girerek olmuştur. 980'li yıllarda Ruslar Ortodoks Hıristiyanlığı benimserken, kuzey Kafkasya ve kuzey Karadeniz (Kırım) halkı olan Tatarlar ise Müslümanlığı benimsemişlerdir. 1237 yılına gelindiğinde ise Altın Orda devletini kuran Tatarların, on Rus prensliğinden dokuzunu kontrol altına aldıkları görülmektedir (Roy, 2009: 62). Ruslar üzerindeki bu Müslüman (Türki) milletlerin hâkimiyeti iki yüzyılın üzerinde bir süre zarfında devam etmiş; daha sonra başlayan Rus fetihleri ile Volga bölgesine doğru bir hâkimiyet başlamış; 16. asır ve sonrasında ise tamamıyla ortadan kaldırılan Tatar hâkimiyetiyle başlayan süreçte Rus sınırları bugünkü Türkiye ve İran sınırlarına doğru ilerlemiştir (Wheeler, 1977). Bu süre zarfında, genel olarak, Rusların İslam'a karşı şüpheci ve kısmen hoşgörülü bir tavır takındıkları belirtilebilir. Yukarıda bahsi geçen Rus (Ortodoks)-Türk (Müslüman) ilişki ve etkileşimindeki farklılık böyle başlamaktadır. Aslında bu farklılık, yine tarihsel süreç içerisinde Rusların İslam ile olan ilişkileri ve ona karşı olan davranışlarını etkilemiştir.

Bununla birlikte, Rusların Kuzey Kafkasya ve Orta Asya'ya doğru genişleyen hâkimiyetlerini ve karşı oluşturulan politikalarına geçmeden şu ayrıntının belirtilmesinde yarar vardır. Ruslar, Müslümanlar ile olan etkileşimlerinde, başından beri bir Ortodoks Hıristiyan çatısı altında birleşmiş olsalar da onların çoğunluğunun Slav olması din ile milliyetin bazı dönemlerde iç içe geçmesine ve ortak tutumlarının

daha çok milliyetçi bir tavra dönüşmesi sonucunu doğurmuştur. Bu nedenledir ki, bazı dönemlerde Müslüman (Türki) milletlere karşı yürütülen politika ve eylemlerdeki temel güdü ve yaklaşımı Panslavizm anlayışı ve Rus milliyetçiliği oluşturmuştur. Bunun temel dayanak noktası ve güdüsünü eski Müslüman-Türk boyunduruğuna bir daha düşmeme, Müslüman-Türk boyunduruğundaki Slav milliyetinin kurtuluşu ve kurtarılmış toprakların savunulması ilkeleri oluşturmaktaydı (Kohn, 1991).

Bu bağlamda, Rusların Kafkasya ve Orta Asya'ya doğru tarihsel hareket ve fetih süreçlerinde 16. asır önemli bir yer tutmaktadır. Korkunç İvan dönemine rast gelen, 1552'deki Kazan'nın (1556'de Astrahan) fethi olayıdır ki, bu fetihlerden sonra ortaya çıkan Rus İmparatorluğu o güne kadar içerisinde az çok Müslüman bir tebaa barındırmasına karşın, bu olaydan sonra giderek artan bir Müslüman nüfusa sahip olacaktır (Roy, 2009: 59). Ardından 1800'lü yılların ikinci yarısında başlayan, 1900'lerin başında sona eren ve Orta Asya'nın ele geçirilmesi ile sonuçlanan fetih süreci bu genişlemeyi sonuçlandıracaktır. Bu çerçevede, 1855'te Ruslar, Sırderya'nın güneyindeki ülkelere giden yola açılmış, 1865'te Taşkent'i, 1873'te Buhara Emirliği'ni, 1874'te Hive Hanlığını himayeleri altına almıştır. Ardından 1875'te Fergana Vadisini ve 1876'da da en güçlü rakiplerinden olan Hokand Hanlığını ortadan kaldırmıştır. Son olarak da, Ruslar, 1873 ile 1884 arasında Türkmenistan işgalini tamamlayarak, 1900'de Yukarı Pamir yaylasına ulaşmıştır (Bennigsen & Lemercier-Quelquejay, 1988: 52).

Hıristiyanlaştırma (Ortodokslaştırma) ile Müslüman kimliğin eritilmesi

Yukarıda belirtilen işgal ve yayılım süreci içerisinde, Müslümalara karşı tutum ve davranışların özelliği açısından ilk belirgin proje, Korkunç İvan dönemi ile başlayan (1547-1584) ve II. Katerina (1762-1796) dönemi ile yaklaşık yarım asır kısmen askıya alınan ancak daha sonraki süreçte sürekli devam eden Ortodokslaştırma ve Müslüman kimliğin eritilmesi politikasıdır. Bu dönemde, İslama ve Müslümanlara karşı sert bir baskı politika benimsenmiştir. Müslüman tebaanın bir anda çoğalması, Ortodoks-Slav Rus toplumunda ve devletinde zaten var olan Müslüman-Türk tehdidi ve endişesini körükleyerek, onların İslam dinini kesin bir uzlaşmazlık muamelesine tabi tutmaları sonucunu doğurmuştur.

Bu dönemde, sert tutum ve politikaların yansıması olarak, camiler yıkılmış, mollalar şehirlerden sürülmüş ve İslamiyet böylece bir köylü dini olmakla tehdit edilmiştir. Ayrıca, Müslüman ileri gelenlerin, Hıristiyanlığı seçmeleri noktasında baskıya maruz kalmış, tam tersi istikamette davranmaları durumunda ise ekonomik çöküntü ve toplumdaki nüfuzlarının eriyip gitmesi sağlanmıştır (Bennigsen & Lemercier-Quelquejay, 1988: 46). Bu dönemde, Müslümanlara yönelik uygulanan politikalardaki temel amaç, Ortodoks Hıristiyanlığın benimsetilmesi fikridir. Yani bu Müslüman tebaanın milliyeti konusunda bir baskı ve asimilasyon yoktur. Bu politikanın altında yatan temel akit; Ortodoks Hıristiyanlığın benimseyen Müslüman toplulukların, milli ve kültürel değerlerine hoşgörü ve onları kabullenme tavrı söz konusudur.[11] Yani etnilerin ön plana çıkartılarak Ortodokslaştırma politikasının uygulanmasıdır.

Ayrıca, bu politikaların uygulandığı yeni fethedilen bölgelerde, Rus hakimiyeti ve baskısının desteklenmesi ve sürdürülmesi için Rus göçmenlerin bu bölgelerde iskan edilmesi politikası izlenmiştir. Bu politikanın temel amacının başında, bu bölgelerde Müslüman-Türk nüfusunun fazlalığı ve onların Müslümanların Halifesi konumunda olan Osmanlı Devleti ile akrabalığı ve ilişkileridir (Yaman, 2012: 20). Bu durum, Çarlık Rusya döneminin politika yapıcılarının temel güdü ve endişesini oluşturmuştur. Bu endişelerin kaynağı, Orta Asya ve Rusya'daki Müslümanların Osmanlı'ya ve onun müttefiklerine karşı bakışı, Osmanlı-Türkistan[12] Hanlıkları arasındaki yazışma arşivlerinde görülmektedir. Bu belgelerde, Orta Asya'daki Rus ilerleyişi sırasında, Hokand elçisinin, Özbekistan'a saldırmakta olan ve Hokand çevresini ele geçirmek isteyen Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nden himaye talebinde bulunmuş (Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri, 2004: 51); 23 Temmuz 1789'da Elçi Muhammed Bedi Bey'in takririnde, Buhara Hanı Muhammed Masum Han'ın, Rusya ile yapılan savaşta kendisine bağlı Kırgız ve Kazak Tatarları ile birlikte Osmanlı Devleti'ne yardıma hazır

---

[11] Bu anlayışın yansıması olarak, bu dönemde Ortodoks Hıristiyanlığı benimseyen Tatarlar kendi kültürlerini yaşamış ve dillerini konuşmuşlardır ve hatta İncil Tatarca'ya çevrilmiş, ilmihali yapılmıştır (Roy, 2009: 62).

[12] Türkistan, İslami geçmiş, kültür ve geleneği ile eski bir İslami ülkedir. Türkistan coğrafyası, bugünkü Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan cumhuriyetlerinin bulunduğu ülkelere ek olarak, Çin Halk Cumhuriyeti hâkimiyeti altında olan ve onun doğu topraklarını oluşturan Sincan Uygur Özerk Bölgesi'ni de (Doğu Türkistan) içine alan bir bölgedir. Başka bir deyişle, hemen hemen 5 milyon km^2 bir büyüklüğe sahip olan Türkistan, batıda Hazar Denizi ve Ural dağlarından, doğuda Çin, Altay Dağları ve Moğolistan'a kadar uzanan; İran, Afganistan ile sınırdaş, Pakistan ile arasında sadece 60 km olan bir bölgedir (Berdimurat, 1960: 160).

oldukları ve sulh müzakerelerinde de bizzat bulunmak istediğine dair beyanı (Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri, 2004: 66); ve ayrıca İngiltere ve Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakmak gayesiyle Buhara, Hive, ve Hokand hanlıklarını istila eden Rusya'ya engel olunması için Afganistan, Buhara ve Belucistan beylikleriyle iyi ilişkiler kurulması gerektiğine dair, 23 Mayıs 1877'de Hayriye tüccarlarından Buharalı Hacı Osman Efendi tarafından Hariciye Nezaretine takdim edilen stratejik görüş bildiren bu arizalar, Rus endişe ve politikalarının temel güdüsünü ortaya koymaktadır (Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri, 2004: 119). Bu noktadan hareketle, tarih boyunca Rusların Orta Asya ile münasebetlerinde, başka devlet veya devletlerin özellikle bu bölge ile ırk ve dinsel anlamda bağı olan devletlerin müdahalesini, hakimiyetini engelleme doğrultusunda bir tutum sergilemişlerdir. Bundan dolayı, bu bölgedeki hakimiyetlerinin ilerleyen zamanlarında, istikrarlı bir kontrol mekanizması ve çok yönlü siyasi-sosyal projeler, bu bölgenin dış güçlerden tecrit edilmesi için gerekli görülmüştür.

Kontrol ve güvenlik: 'Hoşgörü' politikası

Çariçe II. Katerina döneminde uygulanan politikalar, Rus hakimiyetindeki Müslümanlar için önemli bir süreci başlatmıştır. Bu süreçte uygulanan politikaların önde gelen amacı Müslüman cemaatin araçsal bir niteliğe bürünmesi çalışmalarıdır. Bu yöntem ve amaç, bu döneme kadar gelen süreçte uygulanan politikalara göre azınlıklara daha fazla hoşgörü gösteren ve onları gözeten bir gelenektir. Bu gelenek birbirinden farklı, yalnızca siyasal meşruiyetleri üzerinde birleşen iki cemaat (Müslümanlar kendi hukuki ve yönetsel kurallarına sahip olan ama Ruslarla ortak bir devlet projesine katılan cemaattiler) arasında bir tür anlaşmanın oluşmasını sağlar. Bu çerçevede, ülkeyi 1762'den 1796'ya kadar yöneten II. Katerina bu yönde bir politika benimseyerek, İslam'la işbirliği ve ondan faydalanma eksenindeki politikasını yürürlüğe koymuştur. Çariçe İslam'a saygı duyuyor ve onu Asya'yı 'medenileştirme'ye Ortodoksluktan daha elverişli bir din olarak değerlendirmiştir. Bu dönemde Çarlık, dini hoşgörüyü resmi bir politika olarak benimsemiş ve Tatar topraklarında Rus devletine bağlılığı ölçmek amacıyla kriterler getirmiştir. Müslüman soyluların haklarını tanımış ve hatta bu amaçla Müslüman entelektüel sınıf oluşturulmasını desteklemiştir.

Diğer yandan, bu dönem itibariyle başlayan ve önümüzdeki süreçlere az ya da çok etkisi olan bu anlayış değişikliğinin ortaya çıkmasının nedeni, Çarlık rejiminin bu bölgede din ile toplum ve hatta milletler arasındaki bağlantıdan yararlanma amacıdır. Bundan dolayı, Çarlık rejiminin sağlamlaştırılması için Orta Asya'ya uzanan topraklar üzerinde rejime sadık dini kurumlar oluşturulmaya çalışılmış, din işleri bu kurumlar üzerinden yürütülmüştür (Yaman, 2012: 22 vd.). Bu süreçte Müslümanlarca şeriatın uygulanmasına, camilerin inşa edilmesine ve medreselerde dini eğitim verilmesine izin verildi. Ancak ulusal dillerde eğitim yasaklandı (Kandemir, 1960: 143). Bu tutum ile paralel olarak, 1782'de Orenburg'da oluşturulan ve Ufa'ya taşınan müftülük (Bennigsen & Lemercier-Quelquejay, 1988: 23) ile 1788'de devletin İslam'a kurumsal bir yapı yüklemeye çalışmasının bir sonucu olarak kurulan 'Müslümanlar Ruhani Kurulu' oluşturulmuştur. II. Katerina'ya göre İslam, Şamanizmden daha iyi bir dindi ve Kazakların Tatar ulemalar tarafından İslamlaştırılmasına olumlu bakıyordu (Khalid, 2011: 51).

Aslında bu dönemde, bu yönde bir politkanın benimsenmesi hem iç hem de dış etkenlerden kaynaklanmaktaydı. Bir darbe sonucunda yönetimi ele alan II. Katerina, kendi konumu ve otoritesini güçlendirmek için muhtelif tebaalar arasındaki anlaşmazlık ve isteklerin giderilmesi yönünde politik bir tavır benimsemiştir. Diğer yandan, ve bu amaçla da bağlantılı olarak, 1760'ların sonlarına doğru Osmanlı Devleti ile yapılan savaşa odaklanılması, Müslüman tebaa üzerinde imparatorluk gücünün artırılması önemli bir hamle ve iç politik argüman olmuştur (Vernadsky, 2001: 214). Bu nedenle, Çariçenin o dönem modernist olarak değerlendirilen bu tutumunun arkasında, strateji ve güvenlik odaklı bir tutum yatmaktadır: dinsel (İslami) alanın devlet tarafından kontrol edilmesi, ancak Müslüman dünya ile ilişkilerin yeni bir stratejik yaklaşımla oluşturulması (Roy, 2009: 63). II. Katerina, Osmanlı Devleti karşısında kendi Müslüman tebaasında avantajlı konuma gelme hedefi doğrultusunda, onlara bağlılıklarına karşı statü ve haklar vaad etmiştir. Bu tavır, dönem itibariyle akıllıcaydı ve gelecek dönem Rus mirası yapılanmalarda önemli bir politika aracı olacaktı. Çünkü bu politika, o toprakların boşalmasının önünü geçerek ekonominin bozulmamasını ve bunun yanında tebaanın yönetime karşı siyasal bağlılığını da sağlamış oluyordu.

Rusların, 1800'lü yılların ikinci yarısından itibaren Orta Asya'ya doğru nüfuz alanlarının genişlemesi ile birlikte politik tavır ve tutumları çeşitlenmiştir. Özellikle, bu dönem Rus yayılması ve işgallerinin dönemin ruhuna uygun olarak sömürgeci bir anlayışla gerçekleştirilmesi politikaların içeriğini etkilemiştir. Ruslar, Orta Asya'yı ellerinde tutmak için çeşitli yöntem ve araçlar oluşturmuşlardır. İşgallerin tamamlanması ile birlikte, Orta Asya'daki Rus kontrol ve politikasının genel olarak nasıl olması gerektiği tartışmaları yapılmıştır. Bu konuda, dönemin Rus bilgini Mayendorf'un sömürülme-bağımlılaştırma politiklarını görmekteyiz. Buna göre, Çarlık Rusya bu bölgelerde yalnızca sömürge gayesini takip etmeli, oralara çok sermaye konulmamalıdır. Çünkü konulması durumunda yerli halkın sosyal ve ekonomik hayatında artacak olan refah seviyesi ile bilinçlenmenin başlayacağı ve devletten ayrılmaların olacağı belirtilmektedir. Ancak bu düşüncenin karşısında olanlar da bu bölgeye Rusların yerleşmeleri ve iş yapmalarını savunmuşlardır (Yalçınkaya, 2006: 257). Nitekim ikinci görüş kısmen hakim olmuştur. Bunun en büyük nedenini ise bu bölge ile olan ticari ilişkilerin, merkezi yönetim ile müttefik konumunda olan bazı Müslüman topluluk ya da kişiler[13] aracılığıyla kurma gayesidir (Bennigsen & Lemercier-Quelquejay, 1988: 50). Yani pazarlara ulaşımda yerel güçlerin kullanımıdır.

Ayrıca, Orta Asya'da, II. Katerina dönemindeki kontrol mekanizması oluşturma düşüncesinin bir devamı olarak görülebilecek olan ve sonraki dönemlerde de yönetimsel kontrol ve genel politikalarda esinlenecek olan bir yapı tesis edilmiştir. Bu bölgeye yönelik politika ve ilişkilerin temelini, sömürgeleştirme mantığı içerisinde kontrol altında tutma olduğundan, bu çerçevede genel valilikler oluşturulmuştur. Bu vilayetler süreç içerisinde politika ve stratejilerin gereği olarak düzenleme ve değişim geçirmişlerdir. Ancak Çarlık döneminde (1800'lerin sonunda) genel olarak şu dört valilik karşımıza çıkmaktadır: Bozkırlar Genel Valiliği (bugünkü Kazakistan'ın kuzey doğusu), Türkistan Genel Valiliği (Taşkent, Semerkand, bugünkü Tacakistan'ın kuzey ve doğusu) ki buna Transhazar vilayeti de (bugünkü Türkmenistan'ın merkezi) dahildi; son olarak da himaye altındaki Hive ve Buhara (Roy, 2009: 66). Sömürgeci mantık ile

---

[13] Örneğin, Ortodokslaştırma sürecinde ortaya çıkacak olan, 'Ortodoks Tatarlar' ve Müttefik Müslüman Tatarlar aracılığıyla. Bu imtiyazlı grupları, daha çok Çariçe II. Katerina döneminde Müslümanlara karşı verilen imtiyazlar sonucunda ortaya çıkan Tatar tüccar sınıfı oluşturmaktadır. Aslında bu gruplar Orta Asya'daki ticaretin durmamasını isteyen Çarlık yönetiminin bir politik aracını oluşturmuştur.

oluşturulan bu idari yapılanmalar içerisinde, Rus Çarlığı, Kazak stepleri hariç, bu bölgelerde Ruslaştırma çalışmalarına girişmemiştir. Sadece bu bölgelerdeki yerel seçkinlerin güçlerinin kırılması doğrultusunda ve Çarlık yönetiminin otoritesinin sağlamlaştırılması ve sürdürülmesi istikametinde politikalar izlenmiştir. Ancak ilerleyen zaman ve dönemlerde, çoğunluğunu Türk ve Müslüman milletlerin oluşturduğu Orta Asya bölgesine yönelik olarak milli ve etnik temelleri ön plana alan uygulamalar ve politikalar benimsenmiştir.

Çeşitli asimilasyon metodları: 'İlminsky sistemi' ve 'Kaufman'nın aydınlanma savı'

1800'lü yıllarda ve özellikle ikinci yarısında Müslümanlara ve Orta Asya'ya yönelik politikaların genel yapısına bakıldığında, II. Katerina döneminde uygulanan hoşgörü politikasının daha az uygulandığı ve/ya benimsendiği görülmektedir. Bunun nedeni, Rusların bu bölgeye yönelik diğer bir endişe kaynağı, Panislamizm ve Pantürkizm düşüncelerinin bu bölgede uygulama alanı bulma ihtimalidir. Bundan dolayı, benimsemiş olduğu politik tutumun şiddeti dönemsel olarak farklılık gösterse de Orta Asya'da ortaya çıkabilecek, herhangi bir milliyetçi (Pantürkizm) ve/ya Ümmetçi (Panislamizm) birliği öngören düşüncelere karşı etnik/milli ayrılmayı körükleyen düşüncelerin önüne geçme ve/ya dini homojenlik ya da birliğin eğer olacaksa Ortodoks Hıristiyanlık olması yönünde çalışmaların yürütüldüğü görülmektedir.

Bu bağlamda, bu yönde bir politikanın belirlenmesinde en önemli isim olan Nicolay İvanoviç İlminsky (1822-1891) karşımıza çıkmaktadır. Çarlık Rusya tarafından, bu bölgede uygulanmak üzere İlminsky tarafından hazırlanan proje, Ortodoks dinine fakat Tatar ve Kazak kültürüne sahip yerli bir entelektüel zümre oluşturma gayesine sahipti (Bennigsen & Lemercier-Quelquejay, 1988: 54). Bunun temel amacı Ortodoks kültürünün yerelleşmesi ve bu yöntem ile de yayılmasıdır. Ancak bu durumun istenilen sonucu vermemesi üzerine, ayrıca, 'pan' hareketlerine karşı olarak da, yine İlminsky'nin ortaya koyduğu Orta Asya Türklerinin etnik ve milli özelliklerinin/farklılıklarının ön plana çıkarılması, dil-kültür ve ülke bağlantısı kurularak Orta Asya'da ayrışmanın sağlanması yönünde politikalar izlenmiştir

(Yalçınkaya, 2006: 261 vd.). Bu çerçevede, İlminsky öncülüğünde yeni bir eğitim ve sosyal politika oluşturulmuştur ki, bu politika ağı 'İlminsky sistemi' olarak adlandırılmaktadır; ayrıca, bu projenin temel amacı ise bölgedeki Müslüman toplulukları etnik farklılıkları ön plana çıkarmak suretiyle çok parçacıklı bir yapıya bürünmelerini sağlamaktır (Yaman, 2007: 79). Bu nedenle, toplumda kullanılan ve diğer Türk milliyetlerinin birbirleri ile iletişimlerini sağladıkları (Arapça, Farsça ve Türki dillerin karışımları gibi) aracı dillerin ortadan kaldırılması, Orta Asya toplumlarının Kiril alfabesini kullanmaları, Arap alfabelerini bırakmaları, Farsça kelimelerin öz Türkçe olanlarla değiştirilmesi asimilasyon politikasının başarıya ulaşması için gerekli görülmekteydi.

Bu politikaların uygulamaya konulduğu dönemlerde, bu durumun Orta Asya toplumlarında nasıl bir etki ve algı oluşturduğu yine Osmanlı arşiv belgelerinde karşımıza çıkmaktadır. Bu çerçevede, Petersburg Sefaret-i Seniyesi Müsteşarı Ali İhsan bin Mehmet tarafından (6 Mart 1891), Orta Asya'daki Rus hakimiyeti altındaki topraklarda yaşayan Müslümanların dinlerinden ve kimliklerinden uzaklaştırmayı hedeflendiği belirtilmekle birlikte; bu amacın, bu bölgelerde seçilecek imamların Rusça bilmelerini şart koşmak, müftüleri kendi taraftarı olan kişilerden seçmek, bir kısım ayetlerin mushaflara basılmasını engellemeye çalışmak ve mescid inşa edilmesini zorlaştırmak gibi Rus politikaları ile uygulamaya konulduğu belirtilmektedir (Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri, 2004: 124).

Bu yöntemlerden hareketle, 'güdümlü toplum yaratma' amacı doğrultusunda bölgenin hakim halkının etkisizleştirmesi, kültürlerini, tarihlerini unutmaları ve hakimiyetleri altında oldukları devletin oluşturduğu bir bilinç ve yaşam tarzı ile hayatlarına devam etmeleri hedeflenmiştir. Bu yöntem ile birkaç yüz bin Tatar Ortodoksluğa geçmiş olsa da toplumda karşı tepkilerin oluşmasına da yol açmıştır.

Bununla birlikte ancak diğer yandan, II. Katerina döneminden itibaren devam eden fakat yukarıda bahsedilen 'İlminsky sistemi'nin uygulamaya konulması ile asimilasyon politikalarının uygulanmaya başlanması Orta Asya ve Müslümanlara bakışta değişikliğin yavaş yavaş gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Asimilasyon

yönünde dönüşüm geçiren veyahut II. Katerina dönemi bazı unsurları koruyup (İslami kontrol kurumları olan müftülük kurumu gibi) fakat ondan önceki dönemin özelliklerini taşıyan politikalara dönüşün işaretlerini veren bu politikaya, Çarlığın ilk yönetici-generali olan K. P. Kaufman[14]'ın 1867'den ölümü 1881'e kadarki görev süresince benimsenen asimilasyon ve İslamı yok sayma üzerine kurulu politikası da eklenmiştir. Alexandre Bennigsen (1974: 46) tarafından Güney Afrika'daki apartayt rejimine ve onun politikalarına benzetilen bu politikanın, Çarlık Rusya tarafından uygulanan koloni politikaları sonucunda kırsal kesimlere çekilen Müslüman ileri gelenlerin etkinliği ve varlıklarından endişe duyulmasından dolayı oluşturulğu görülür. Bu nedenledir ki, Kaufman İslam'ın yok sayılması ve bölgedeki Rus nüfusunun yerli nüfus ile arasındaki ilişkisinin sınırlandırılması ve Ortodoks Hristiyanlığın bölgedeki hakimiyeti yönünde bir politika izlediği görülmektedir. Ayrıca, bu bölgede İslam'ın güçlü etkisinin ve toplumdaki mevcut 'fanatik' tutumun önüne geçilebilmesi için devlet desteğinin kesildiği görülmektedir. Ona göre asıl amaç, bu bölgeyi Rus İmparatorluğuna asimile etmekti ancak bunun tamamlanması uzun dönemde olabilirdi. Bu uzun vadeli proje kapsamında Kaufman, bölgede ticaretin ve aydınlanmanın desteklenmesi gerektiğini ve bu şekilde İslamın kendiliğinde ortadan kalkacağını belirtmiştir. Burada aydınlanmadan kastedilen; artan Rus varlığı ile bu bölgenin hiç olmadığı kadar dünyaya ve Rus nüfuzuna açılmasıdır. Bunun ise ticaret ve Rusların 'medenileşme' ya da 'aydınlanma' olarak anladıkları dinsel-kültürel ve sosyal Ruslaşma ile gerçekleşeceği öngörülmektedir[15]. Bu da özellikle İslamın yok sayılmasından geçiyordu. İslamı yok saymak ise, dini rütbelerin devlet tarafından tanınmaması ve Müslüman ileri gelenler ve tebaanın yeni devlet kurumlarından uzak tutulması anlamına geliyordu. Bu nedenle, Kaufman Orenburg Müslüman Kurulu'nun yetki alanının Türkistan'a yayılmasını yasaklamıştır. Sonuç olarak, bu dönemde İslam yok sayılıyor, yok edilmiyordu (Khalid, 2011: 52).

Ayrıca, devletin Müslüman tebaaya karşı resmi olarak benimsediği asimilasyon ve baskı politikaları dönemlerinde (özellikle II. Katerina öncesi dönem ve 1800'lü

[14] Türkistan'ın ilk valisidir.

[15] Dinsel-kültürel ve sosyal Ruslaşmadan kastedilen, Müslüman ileri gelenlerin ve onların yapılagelişleri, unvanlarının resmi olarak yok sayılması suretiyle Ortodoks Hıristiyan-Slav kültür ve sosyal yaşamın hâkim bir dünya görüşü olarak benimsetilmesidir.

yıllar), Çarlık ve ona bağlı kurumlar tarafından İslam ve Müslümanlar aleyhine fakat Ortodoks Hırisyanlık lehine olan yayın ve propaganda çalışmalarının yürütüldüğü görülmektedir. Bu amaçla, 1711'de Rus Çarı I. Peter'in bastırdığı "Muhammed Dininin Durumu" adlı kitapla İslam dininin sahteliği gösterilmeye çalışılmış ve propagandası yapılmış, 1790 yılında ise tercüme edilen "Arabiyeli Magometin Alhoran Kitabı" ile İslam dininin Arap dini olduğu ileri sürülerek Türklerin İslamiyetten uzaklaşmaları hedeflenmiştir. (Yalçınkaya, 2006: 250). Diğer yandan, 1873-98 yılları arasında ise Kazan Din Akademisi'nin İslam karşıtı misyonerlik bölümü tarafından 21 kitap ve 25 değişik yayının ortaya konulduğu görülmektedir. Bunlardan bir tanesi, yine İslamiyetin Hıristiyanlık karşısındaki sahteliğinin ön plana çıkartan ve bunun propagandasını amaçlayan, P. Rayev'in 1875'te yayınlanan "Ortodoks Hıristiyanlığın Gerçeklik Göstergeleri ve İslamiyetin Sahteliği" adlı kitabıdır (Smirnov, 2005: 101).

Diğer yandan, Orta Asya'nın sömürgeleştirilmesi ve kontol edilmesi için girişilen dini-milli asimilasyon politikaları toplumsal ayaklanmalara da neden olmuştur. 1800'lü yılların sonuna denk gelen bu ayaklanmaların temel sebebini sömürgeci yönetimin kurmuş olduğu ekonomik sistem yüzünden ortaya çıkan ekonomik dezavantajlar ve toplumsal baskılardır.[16] Bu nedenle, 1892, 1898 ve 1916 yıllarında çeşitli isyanlar ortaya çıkmış, ancak bunlar Çarlık yönetimi tarafından kanlı bir şekilde bastırılmıştır (Ziyayev, 2007: 324). Bu tepkilerin oluşmasında en önde gelen isimlerden birisi ise İsmail Gaspıralı'dır. Orta Asya ve genel olarak Rus hakimiyetindeki Türk-İslam toplumuna karşı geliştirilen asimilasyon ve ayrıştırıcı politikalara karşılık, Gaspıralı, Rusya'daki Türk halkının müşterek bir dilleri, kültürleri olması ve siyasi bir organizasyonda milli kimliklerinin tanınması gerektiğini savunmuştur (Yalçınkaya, 2006: 266). Diğer yandan, İslamda reform çabalarına girişen Gaspıralı, bu yönde telkinlerde bulunmuştur. Bununla birlikte, o dönemde Rus politikalarına karşı ortaya çıkan grup, kişiler ve bunlar arasındaki fikirsel ayrılıklara derinlemesine girilmeden belirtmek gerekirse, İsmail Gaspıralı'nın başını çektiği reformcu (cedidçiler) ve mevcut

[16] Din adamlarının siyasetten ayırılması ve denetim altında tutulması, vakıf mallarının küçültülmesi ve ayrıca 1886 yılında 'Türkistan Vilayetinin Yönetimi' üzerinde yapılan düzenlemeyle devlet topraklarının vakıf ve halka ait başka toprakların istimlak edilerek genişletilmesine dair kanunun kabul edilmesi Müslüman topluluk arasında büyük hoşnutsuzluk uyandırmıştır. Ayrıca, Orta Asya tarım ürünleri ve hammaddelerinin Rusya'ya gönderilmesi, oradan tekrar bu bölgeye hazır ürünlerin getirilmesi şeklindeki klasik sömürgeci mantık Orta Asya ekonomik hayatını ekonomik anlamda çöküntüye uğratmıştır (Ziyayev, 2007: 323 vd.).

yapı içerisinde tanınma politikası ile kadimciler ya da gelenekselcilerin toptancılığına dayanan red ve muhafaza etme politikaları, karşı direnişte bölünmelere yol açmıştır. Dolayısıyla, Rus politika yapıcılarının bu durumu araçsal bir malzeme olarak kullandıkları görülmüştür.

Sonuç olarak, Çarlık döneminde Orta Asya ve Müslümanlarla olan ilişki ve etkileşimlere bakıldığında iki önemli eksen etrafında yapılan tartışmalar sonucunda ortaya çıkan ve uygulanan politikalar görülmektedir ki, bunlar Çarlık sonrası dönemde de devam etmiş olan tartışma ve ikilemlerdir. Bu iki eksen, i) Korkunç İvan dönemindeki, etnik özelliklere saygı gösteren ideolojik asimilasyon ve ii) II. Katerina ve kısmen I. Nikola deneminde takip edilen ortak bir devlet projesi yolunda , iki cemaatin işbirliği düşüncesi olmuştur. Diğer bir ifade ile Orta Asya ve Müslümanlar ile Çarlık Rusya'nın tarihsel süreç içerisindeki etkileşimde şu iki sorun tartışılmıştır; Müslümanların tümünün adli, hatta siyasi bir statüye sahip bir cemaatin üyeleri olarak görüldükleri, cemaatçi ve dinsel bir yaklaşım mı benimsemek gerekir; yoksa, ortak payda olan İslamı gözardı ederek her Müslüman grubun etnik ve ulusal özelliğine mi itibar etmek gerekir? (Roy, 2009: 65). Ayrıca, bu iki eksen arasında dönemsel olarak değişen politikaların uygulanması, tutumun sert ve baskılı olduğu, özellikle İslami cemaate ve ulemaya yönelik sert politikların benimsendiği Korkunç İvan ve II. Katerina sonrası dönemlerde, İslam toplumu büyük bir tehdit algılamış, kırsala ve böylece de inzivaya çekilmiştir. Bunun en büyük nedeni, Sufi ve tarikatlarındaki İslamın, İslami kültür ve geleneğin muhafazası, sürdürülmesi ve gerektiğinde de kurtuluş için direnişe hazır olma amacıdır (Bennigsen & Lemercier-Quelquejay, 1988: 18). Bundan dolayı, bu yapılanmalar, tarihsel süreç içerisinde bu topluluğa karşı uygulanan politika ve gerçekleştirilen eylemlere karşın geleneklerin ve İslam'ın varlığını koruyabilmesinin en önemli unsurlarından biri olduğu görülmüştür.

Bununla birlikte, Çarlık dönemi Orta Asya politikalarının en önemli güdüsünü ve meşruiyetini, buradaki millet veya toplulukların 'medenileştirilmesi' (Batı'nın klasik sömürgeci mantığı çerçevesinde) amacının oluşturduğu görülmektedir (Yalçınkaya, 2006). Bu durum, diğer kısımda ele alınacak olan Sovyet döneminde buna benzer ancak farklı bir içerikle, materyalist bilim ve onun öğretisi olan ateist ve sosyalist düşünce ile

'sömürülen toplumların özgürleştirilmesi' olarak görülmektedir. Buna ek olarak, bu dönemde uygulanan politika ve tutumların gelecek dönemde uygulanacak ve benimsenecek olanlara önemli bir esin kaynağı ve miras bıraktığı da görülmektedir. Bunlardan en belirgin ve göze çarpanlar ise; İslam'ın kontrol altında tutulması ve yönetilmesi noktasında benimsenen yöntemler (müftülükler ve vilayetler) ve Çarlık döneminde, Orta Asya'da kontrolün sağlanması için ortaya konulan düşüncelerden biri olan (Korkunç İvan dönemi ve 1800'lü yıllar), etnilerin ön plana çıkartılarak Ortodokslaştırmanın sağlanması yönünde yürütülen 'milletler politikası'dır.

1.2.2. SSCB dönemi Orta Asya ilişkileri ve din politikaları

Çarlık rejiminin 1917 Ekim devrimi sonucunda, Bolşevikler tarafından lağvedilmesi ile birlikte, Orta Asya'da yeni bir sürece girilmiştir. Bu süreç, geçmişten günümüze kadar olan ve Orta Asya'daki bugünkü toplumsal-siyasal yapıyı en çok etkileyen ve şekillendiren dönemi oluşturmuştur. Bu bölgenin şekillenmesinde, özellikle, çalışmanın asıl analiz dönemini oluşturan 1917-1939 arası dönemdeki, SSCB-Orta Asya arasındaki ilişkiler ve bu bölgenin toplumsal-siyasal-ekonomik özelliklerinden dolayı SSCB yönetiminin benimsediği politikalar etkili olmuştur. Çünkü bu dönemde, Orta Asya'daki Çarlık mirası topraklarda 'devrim' ve onun ilkelerinin yerleştirilmesi için nasıl bir tavır ve politika izleneceği; bu bölgedeki Müslüman-Türk toplumsal yapıya karşı nasıl bir yönetsel-siyasi politika izleneceği; ve ayrıca bu unsurların, gelenek-görenek-dini ve milli özelliklerinin kontrolü, yönetimi ve dejenerasyonun hangi yöntem ve doktrinler çerçevesinde gerçekleştirileceğinin kararları verilmiş, SSCB'nin çöküşüne kadar olan süreçteki politikalar da bu temeller üzerine inşa edilmiştir.

Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin[17] kurulması ile birlikte, Çarlık Rusya mirası topraklarda hâkimiyetin devamı ve devrimin ilkelerinin yayılması yönünde çalışmalar yürütülmüştür. Bu çalışmalar ve onlara hâkim olan tutum incelendiğinde, yeni kurulan rejimin kısa vadede asıl amacını arka planda tutuğu, ortadan kaldırılan Çarlık rejiminin çeşitli bölgelerde yaşattığı toplumsal-ekonomik

---

[17] 1917 yılında kurulan RSFSC, 1922 yılında oluşturulan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne katılmıştır ve bu dönemden sonra devletin ismi SSCB olarak kullanılmıştır.

acıların telafisini vaat ettiğini, uzun vadede de rejim unsurlarının bu bölgelerde benimsenmesi çalışmalarının ilk aşaması olan Sovyet hâkimiyetinin kurulması çabasını gerçekleştirmeye çalıştığı görülmektedir. Bunu kanıtlar nitelikte, Ekim Devrimi ile ilgili belgeler incelendiğinde, ilk bildirilerde 'sosyalizm' ve 'sosyalist' kelimelerinin pek az ve belli belirsiz kullanılmış olduğu hemen dikkati çeker ki, bu belgelerde 'devrim'i ya da 'işçi ve 'köylü devrimi'ni savunmak, niyet için önemli bir tavır olarak yeterli görülmüştür (Carr, 2012: 105). Bu amaç doğrultusunda, Sovyet yönetimi, 1917 yılında, önceki Rus İmparatorluğu'nun Müslümanlarına resmi bir bildiri ile şu çağrıyı yapmıştır:

> Rusya'yı hakimiyet altında tutan Çarlık yönetimi tarafından inançları ayaklar altına alınan, camileri ve bütün ibadethaneleri yokedilen Rusya ve Doğu'nun bütün emekçi Müslümanları! Bundan böyle inançlarınızın, geleneklerinizin, ulusal ve kültürel kurumlarınızın serbest ve dokunulmaz oldukları ilan edilir. Özgürce ve herhangi bir müdahale olmaksızın kendi ulusal yaşamınızı inşa edebilirsiniz. Bu sizin hakkınız. Haklarınız tanınarak, devrim ve onun bütün organları tarafından korunur... Devrimi ve onun hükümetini destekle! (Wilhelm, 1971, aktaran; Froese, 2005: 480 vd.).

Bu çerçevede, V. İ. Lenin[18], devraldığı topraklardaki birçok farklı kesime yapmış olduğu kapsayıcı ve davetkar söylemlerini, çoğunluğu Orta Asya'da olmak üzere ülkedeki bütün Müslümanlara karşı da sürdürmüştür ki, bu söylemin temel amacını Müslüman nüfustan yararlanma ve rejimi o bölgelerde yayma politikası oluşturmaktadır. Başka bir deyişle, aslında bu tür çağrı ve söylemler, Sovyet gücünün Orta Asya'ya yayılması için kısa vadede ortaya konulmuş vaatlerdir. Diğer yandan, bu vaatlere ek olarak, 1917'de Lenin'nin imzasını taşıyan self-determinasyon hakkı kararı da Sovyet gücünün Orta Asya'daki asıl hedeflerini gizlemek ve buradaki unsurların Sovyet kanadına ve hakimiyetine sokulmasını, sosyalizmin bu topraklarda hüküm sürmesini amaçlayan asıl amacın gizlenmesinden ibarettir. Bu bağlamda, 1919 yılında Stalin tarafından ortaya konulan şu düşünceler, yukarıdaki bahsi geçen amaç ve düşüncelerin yansıması ve kanıtı olarak görülebilir:

> Türkistan coğrafyası, coğrafi konumundan dolayı devamlı akılda

[18] Lenin (1870-1924), Sovyetler Birliği'nin ilk devlet başkanı, dolayısıyla da 1917 devriminin ve Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin ilk lideridir.

> tutulmalıdır, bu bölge doğunun ezilen halkları ile sosyalist Rusya arasında iletişimi sağlayan bir köprüdür, ve bu yüzden Türkistan'da Sovyet gücünün yerleştirilmesi, Doğu'daki devrimlerin gerçekleştirilmesi için büyük bir öneme sahiptir. . . (bu özelliğinden dolayı) bu bölgede, Sovyet gücünün kaleleri inşa edilmeli; Kazan, Ufa, Semerkand ve Taşkent'te Sosyalist aydınlanmayı sağlayacak evler kurulmalıdır ki, bunlar Doğu'nun işkence/eziyet altındaki halkları için özgürlüğe giden yolu aydınlatacaktır (Stalin, 1947, aktaran; Berdimurat, 1960: 161).

Bu amaç doğrultusunda, Lenin döneminin ilk yıllarında doğrudan Müslümanlara ve islamiyete karşı pratikte bir saldırı ya da karşı duruştan kaçınılmıştır. Dini kontrol altına alma yönünde bazı politik adımlar atılsa da konunun hassas olmasından dolayı, Sovyetler Birliği'nin ilk lideri olan Lenin, dine karşı uygulamalarda sabırlı olunması gerektiğini belirtmiş, komünist ideolojinin yerli halka sertliğe başvurmadan benimsetilmeye çalışılması talimatını vererek, 1920'lere kadar ihtiyatlı bir yaklaşım izleme yolunu seçmiştir (Kantemir, 1960: 144). Zaten, bu tutuma paralel olarak, devrimden sonra oluşturulan ilk dönem Sovyet Anayasaları (1918 ve 1923), dini özgürlükleri garanti altına almış, ancak diğer yandan din karşıtı çalışmalar ve propagandalara da aynı özgürlüğü sağladığını belirtmiştir (Peris, 1991: 712).

Diğer yandan, Orta Asya'daki Sovyet politikaları birbirini tamamlayan iki genel boyuta ayrılabilir. Bunlardan ilki, devrim ile başlayan süreçte Orta Asya'daki geleneksel toplumsal yapı ve olguların Sovyet-sosyalist bir dünya görüşü çerçevesinde yapılandırılması için alt yapısal unsurların oluşturulması ki, bunların büyük çoğunluğu 1917-29 arası dönemde tamamlandığı görülmektedir; ikincisi ise, inşa edilen kurumsal, yönetsel, eğitimsel ve teknik altpıların varlığının sürdürülmesi için girişilen dolaylı (çoğunlukla 1917-29 arası dönemde) ve doğrudan (1929-39) din karşıtı propaganda, baskı ve ateizmin yerleştirilmesi çalışmalarıdır.

Bu noktadan hareketle, Ekim Devrimi ile Çarlık Rusya mirası topraklar üzerinde kurulan sosyalist devlet, içerisinde barındırdığı dini topluluk ve nüfusun farkındaydı. Sovyet yönetimi, oluşturmak istediği rejim ve kimlik karşısında

engel/tehdit olarak gördüğü ve içerisinde barındırdığı, özellikle Orta Asya'da olmak üzere, büyük bir Müslüman nüfus gerçeğini de bilmekteydi. Bu bölgeye yönelik politikaların belirlenmesinde, bölgenin mevcut toplumsal yapısı, Çarlık döneminde olduğu gibi bu dönemde de etkili olmuştur. Orta Asya nüfusunun büyük çoğunluğunu oluşturan Müslümanların çoğunun Türki milletler olması 'Pan' hareketlerin ortaya çıkma endişesinin bu dönemde de sürmesine neden olmuştur. Örneğin, bu endişe doğrultusunda Çarlık rejimi tarafından 1867 yılında, bir tür kontrol mekanizması şeklinde oluşturulan Türkistan Genel Valiliği (1886 yılında Türkistan Bölgesi), 1918 yılında kaldırılmıştır (Roy, 2009: 97). Bu gerçek karşısında, Sovyet yönetimi, Orta Asya Müslüman-Türk nüfusunu, rejimin korunması ve sürdürülmesi, devlet ideolojisinin yaygınlaştırılması için mevcut ideoloji (Marksist-Leninist-materyalist) ve onun öngördüğü kimlik (Sovyet) içerisinde eritilmesi gerektiği bilincine sahip olmuştur. Bu amaç içerisinde ortaya konulan 'Sovyet insanı/kimliği' ve rejim unsurlarının Orta Asya'da yerelleştirilmesi yöntemi, Sovyet yönetiminin bu bölgeye yönelik politikalarının temelini oluşturmuştur. Sovyet kimliği olarak ortaya konulan doktrin temellerinde dili Rusça, 'dini' bilimsel ateizm ve milliyeti ise Sovyet olan bir insan profili çizilmiştir (Yaman, 2012: 28). Bundan dolayı, Sovyet yönetiminin Orta Asya ve Müslümanlara yönelik politikalarında bu kimlik endişesinin izleri görülmektedir. Diğer yandan, özellikle Orta Asya ve Müslümanlara karşı ihtiyatlı bir tavrın benimsendiği dönemlerde uygulanan ancak gelecek dönemlerin toplumsal yapı ve bilinç sisteminin oluşmasında etkili olan Sovyet yönetiminin yerelleştirilmesi politikasının temelini ise Orta Asya'daki yerlilerin oluşturduğu sosyalist yönetimsel yapılanmalar aracılığıyla Orta Asya Sovyet idari yapılanmalarının toplumsal meşruiyetinin sağlanması amacı oluşturmaktadır. Diğer bir amaç ise bu politikanın ortaya çıkış nedeni olan ve 1917'den 1924 yılına kadar süren, en son Buhara'nın Halk Cumhuriyeti'nden 'Sovyet Cumhuriyeti'ne geçmeyi kabul etmesi ile sonuçlanan Orta Asya fetih sürecinde ortaya çıkan yerel huzursuzlukların önüne geçilmesi ve geçmişteki Çarlık yönetiminden farklı olunduğunun gösterilmesi amacıdır. Başka bir ifade ile Orta Asya'daki Bolşevik ilerlemesinin buradaki yerel halk tarafından Çarlık yönetimi Rus politika ve tutumlarına benzetilmesinden dolayı bu algının, geçmiş dönemden farklı politika ve araçlar kullanılmak suretiyle değiştirilmesi ve bu çerçevede yerel halktan destek sağlanması amacı güdülmüştür.

Bu amaç ve altyapıya sahip olan Sovyet bilincinin, Orta Asya'da Sovyet otoritesinin ve dünya görüşünün yerleştirilmesi için idari ve toplumsal yapılanmaların tesisi yönünde politikalar ortaya koyduğu görülmektedir. Sovyet insanı oluşturma amacı doğrultusunda ortaya koyulan Sovyetleştirme ve bölgesel bölümleme, milletler politikaları bunun yansımasıdır.

Sovyetleştirme, bölgesel bölümleme ve milletler politikası

1917-24 yılları arasında, Orta Asya'nın Çarlık döneminden miras alınan idari yapılanmaların Sovyetler Birliği içerisine entegre edilmesinden sonra, SSCB'nin Orta Asya'da yekpare ve güçlü bir rejim karşıtı birliğin ortaya çıkmasını engellemek ve bu bölgenin kontrolünü, yönetimini ve rejim/ideoloji tesisini kolaylaştırmak için belirli ilkeler temelinde düzenlemeler yapmıştır. Açıkça görülmektedir ki, bu düzenlemeler dünya tarihi boyunca, dünyanın başka bölgelerinde yapılan başka düzenleme ve bölümlemelerden farklıdır. Bunun nedeni, Sovyet yönetimim sadece ülkeleri değil, dilleri ve ulusal tarihleri hatta folklor ve edebiyatı şekillendirmesidir (Roy, 2009: 99).

Sovyet yönetimi, Rus olmayan vatandaşlarının güvenini Sovyet gücünün yerelleştirilmesi ile kazanılacağı yönünde politika belirlemesinden sonra devrim propagandasının her milletin kendi dilinde yapılırsa daha etkili olacağını düşünmüştür. Ancak bundan önce ulusal bölümlemeler yapılmış, ardından her millete bir dil oluşturulması, ayrıca bunun yanında tarih, edebiyat ve etnnografinin oluşturulmasını da tamamlayıcı unsurlar olarak ortaya koymuştur. Rejim için bir tehdit ve mevcut ideoloji içerisinde de gericilik olarak adlandırılan milliyetçiliğin, Orta Asya topraklarında ortadan kaldırılmasının zorluğunun anlaşılması ile birlikte, Sovyet yönetimi onu kontrol altında tutma, devrim çıkarları doğrultusunda kullanma ve zamanla içini boşaltmak/işlevsizleştirmek istemiştir. Geri kalmışlığı aşmak ve kültürel devrimi sağlamak gibi kaygıların, Sovyet rejimini ülke oluşturma projesi adı verilebilecek projeyi uygulamaya sürüklediği görülmektedir ki, böylece 'biçim açısından milli, içerik açısından sosyalist' yeni, ileri kültürler ortaya çıkabilecekti (Khalid, 2011: 109). Bu bağlamda, Sovyet yönetimi birbiri ile bağlantılı olan idari ve milli bölümleme, ülkesel sınırların ve dillerin belirlenmesi çalışmaları yapmıştır. Rus Komünist Partisi, 12

Haziran 1924 yılında daha önceki idari yapılanmaları feshederek, Orta Asya'da ayrı ayrı cumhuriyetler kuracağını ilan etmiştir ve bu çerçevede, Eylül 1924'de Orta Asya'da Özbek Cumhuriyeti, Türkmen Cumhuriyeti, Kazak Cumhuriyeti (1936'ya kadar muhtar bölge), Tacik Muhtar Bölgesi (Ekim 1924'den sonra Cumhuriyet), Kırgız Muhtar Bölgesi (ekim 1924'den sonra cumhuriyet) oluşturulmuştur (Yalçınkaya, 2006: 414 vd.). Bu bölümlemelerin yapılmasındaki temel amacın, daha sonra uygulamaya konulacak olan milletler politikasının alt yapısını oluşturma hedefi olduğu ve bunun yanında stratejik bir amaca da hizmet ettiği görülmüştür. Çünkü yapılan ülkesel taksimler sonucunda ortaya çıkan ülkelerin ve ülkeler içerisindeki halkların stratejik nitelikleri gözetilmiştir. Öyle ki, zamanı geldiğinde kullanabileceği potansiyel anlaşmazlık bölgeleri bile oluşturmuştur.[19]

Bu şekilde idari bölümlemelere gidilmesi ile birlikte, ortaya çıkan çok parçalı Orta Asya haritasının devam etmesi ve Sovyet insanı projesi içerisine entegre olunması için Sovyet yönetimi Orta Asya milletler politikasını uygulamaya koymuştur. Bu politika, Roy'a göre (2009: 101) şu üç unsura dayanır: i) 19. yy. antropolojisi ve Marksist anlayışın mirası olan, sonradan Sovyet etnografya ekolü olarak adlandırabileceğimiz yaklaşım tarafından sistemleştirilen bir 'halk' kavramlaştırılmasından hareketle Stalin tarafından geliştirilen bir kuramsal bütün (Sovyet insanı), ii) toprağa bağlı kılmaya ve dilin statüsüne dayanan idari ve siyasal bir sınıflandırma, iii) ilk iki ilkeyle ilgisi olmayan, ama onların terminolojisi içerisinde şekillenen siyasal ve stratejik bir mantıktan hareketle, insan topluluklarını ve toprakların gerçekten de bölünüp birbirinden ayrılmasıdır. Bu çerçevede, Stalin tarafından yapılan halk tanımı, Sovyet düşünce ve politikasının, Orta Asya'da dinsel ve ulusal bilincin önüne geçilip, Sovyet halkı düşüncesinin hakim olması için nasıl bir tavıra sahip olduğunu ortaya koyar. Ona göre, "halk, tarihsel olarak dilden, topraktan, iktisadi yaşamdan, psikolojik eğitimden oluşmuş, ortak bir kültürde kendini belli eden istikrarlı bir topluluktur" (Stalin, 2012: 11). Bu yaklaşım, Alman felsefesinden kalan bir miras olarak karşımıza çıkmakla birlikte (romantik akım), bunun evrimci bir anlayış ile, yani söz konusu 'halk'ların, farklı üretim biçimlerine bağlı olarak farklı siyasal örgütlenme tarzlarına geçtiği varsayılan anlayışla buluşmasıyla Sovyet insanın oluşmasındaki temel

[19] Örneğin, Kırgızistan'da bir iç toprak olan Suh bölgesi Özbekistan'a bağlıdır, ama nüfusunun %95'i Tacik, %5'i de Kırgız'dır; üstelik burada tek bir Özbek bile yaşamaz (Roy, 2009: 112).

güdü ortaya çıkar ve bu da; madem ki bütün etnik gruplar bir kaynaşmanın ürünüdür, milletlerin nihai bir kaynaşması sonucunda bir Sovyet etnik oluşumu içerisinde erimeleri beklenebilir, düşüncesidir (Roy, 2009: 102).

Bu çeşit bir milletler politikası temelinde ortaya konulan ilk uygulamanın Orta Asya'nın taksimi olduğu görülmektedir. Bundan sonraki süreçte ise oluşturulan cumhuriyetler içerisinde uygulanacak olan dil, kültür, tarih ve din politikaları ile ulusal kültürlerin yerel halkın ihtiyaçlarını gideremeyen bir hale getirilmesi yönünde çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Bu şekilde çok yönlü bir baskı politikasının belirlenmesinin nedeni ise aşağıda değinilecek olan pek çok yöntem (milli dil, alfabe, tarih, edebiyat ve folklor oluşturma) ile sığ hale getirilen yerel kültür, dil ve din gibi olgulara alternatif, Sovyet insanını oluşturan Sovyet ulus bilinci, Rusça ve bilimsel ateizm sunmak, bir şekilde bunların benimsenmesine mecbur bırakılmaktır.

Bu bağlamda, toprak taksiminin ardından girişilen ilk uygulama, ülkesel bir sınır verilen her millete bir dil belirlenmesi olmuştur. Stalin'e göre dil unsuru, milletlerin devamlılığını sağlayan en önemli unsurdur (Stalin, 2012: 9). Ancak bu unsurun önemi, Sovyet yönetimi tarafından Orta Asya'da ayrışmanın sağlanması ve dini-ulusal bilincin ortadan kaldırılması için kullanılmıştır. Çünkü ülkesel dillerin belirlenmesi aşamasında, bu politikaya paralel olarak ortaya konulan alfabe değişikliği ile devamlılığı sağlayacak olan unsura milletin yabancılaşması sağlanmıştır. Dolayısıyla, bu durum, devamlı bir şekilde inşa edilen dilsel, tarihi, etnografik ve dini bilincin sekteye uğraması sonucunu doğrurken, diğer akraba toplumlar ile de ayrışmaya neden olmuş; diğer yandan, Sovyetlerin bu milletlere istediği gibi biçim verebilmesine imkan veren durumu doğurmuştur. SSCB'nin Orta Asya dil siyaseti, bu bölgedeki çıkarlarını korumak ve kontrolünü tesis etmek için 'ulus yaratma' sürecinin en önemli aşamasıdır. Çünkü ayrı ayrı topraklara taksim edilen 'milletler'in kendilerini inşa etmeleri ve diğerlerinden ayırt edibilmeleri için olabildiğince özgün dil ve bunun yanında alfabeye sahip olmaları gerekmekteydi. Bundan dolayı, ilk olarak, bu bölgede bir çok alanda mevcut olan birliğin parçalanması için bölgesel idari yapılanmalar temelinde dil lehçeleri ortaya konulmuştur. Bu dillerin ortaya konulmasının ardından her bölgede, her biri diğerinden az ya da çok farklılıklara sahip olmakla birlikte, yazı

dili, resmi dil, edebi dil, ve alfabe kullanıma sunulmuştur. Örneğin, etnik özgünlük adına Özbekçe çeşitli değişikliklere sahne olmuş, ilk önce Fergana'da Kıpçakça'ya, yani Kazakça ve Tatarcanın dahil olduğu gruba yakın bir Özbek dili üzerinde çalışılmış, daha sonra 1928'de alfabenin geçirdiği ilk değişiklik sırasında dilbilimciler, Çağatayca'dan gelen daha İranlı bir modelin, Taşkent'te konuşulan lehçenin temel alınması emrini almışlardır (Roy, 2009: 118 vd.). Bunun nedeni, bu lehçenin Türkmenistan ve Türkiye'de konuşulan Oğuz dilinden benzerlik açısından en uzak model olmasıdır.

Bu dil siyaseti çerçevesinde, yukarıda bahsedilen temel ayrıştırma amacının yanı sıra, yekpare olan dini-milli bilincin önüne geçilmesi için dillerin icat edilişi, alfabelerin değiştirilmesi ile paralel bir süreçte gider. Bu nedenle, Orta Asya'da geçmiş ile bağlantının kesilmesi, kültürel-edebi ve bilimsel tekelin sağlanması ve Orta Asya'daki iletişimin kısıtlanması amacı doğrultusunda Arap alfabesinden (1923-28) Latin alfabesine (1928-40), daha sonra Kiril alfabesine geçilmiştir ve diğer yandan da gerek Arap gerekse Latin alfabesinin Sovyet ideolojisine hizmet etmeyeceği düşüncesiyle her etnik grup için Kiril alfabesiyle farklı edebi diller geliştirilmesine karar verilmiştir (Bacon, 1990, aktaran; Yaman, 2012: 29). Bu noktada açıkça görülmektedir ki, SSCB'nin Orta Asya'yı siyasal ve stratejik amaçlar doğrultusunda milli idari bölümlere ayrılmasında kullandığı ana ve başat unsur dildir. Bir dilin önceden belirlenmiş bir bölge (ülke) ile özdeşleştirilmesi için ise etnografya ve tarih çalışmaları (siyasi, edebi ve kültürel) bu ana unsuru destekleyici etkenlerdir. Bu bağlamda, dünya tarihinde örnekleri olmakla birlikte, SSCB'de bilim sadece belli politikaları meşrulaştırmak için kullanılmamış (örneğin din karşısındaki ateizm politikalar gibi), ayrıca imal etmek, uydurmak gibi rolleri de kendisine görev edinmiştir. Bu nedenledir ki, Sovyet dilbilimci, siyasal talimatlar doğrultusunda diller imal eder; Sovyet etnograf, incelediği sosyal gerçekliğin içine Sovyet düzenini daha iyi yerleştirmek için töreler uydurmakla yükümlüdür; dilbilimci bir dizi lehçeyi ortaya çıkartır, etnograf töreler ve adetler listesi yapar ve sonra genellikle hayli nitelikli olan bu sınıflandırma çalışması yeni bir dil veya yeni adet inşa etmek için malzeme olarak kullanılır (Roy, 2009: 116 vd.).

Bu bağlamda, bu malzemeler doğrultusunda girişilen inşa sürecinde her milli toplum için yeni ata ve vatan kahramanları[20] oluşturulmuş, bunların benimsetilmesi işi ise kabul edilen yeni alfabelerde yazılan eserler (ki bunlar Müslüman-Türk nüfusunun bilgiye ulaşabileceği yegane yazılı çalışmalarıdır) aracılığıyla sağlanmıştır (Yalçınkaya, 2006). Bu durum aynı zamanda, alfabe değişikliğinin yapıldığı dönemler ve sonrasında, yerel yazarlar tarafından yeni alfabe ile ortaya konulan yazılı çalışmaların az, diğer yandan doğal olarak, dilin yaratıcısı olan Sovyet çalışmalarının fazla olmasına neden olmuştur. Bundan dolayı, Orta Asya'daki bilimsel-kültürel-tarihsel bilginin tekelleşmesi durumu ortaya çıkmıştır. Bu tekelleşmenin yanı sıra, SSCB'de sansürün her türlü basılı metin üzerindeki mutlak denetimi yeni nesillerin sadece okumalarına izin verilen eserlere ulaşabilmelerine imkan sağlanarak Sovyet fikri ve ilmi çerçevesinde ve kontrolünde bir aydınlanma sağlanmış oluyordu (Roy, 2009: 120).

Sovyetlerin, genellikle 1920'ler ve 30'lar boyunca uyguladıkları ve Orta Asya Sovyet politikasının iki ana sütünundan bir tanesi olan bu Sovyetleştirme, toprak taksimi ve milletler politikası, diğer sütün olan din karşıtı propaganda, baskı ve ateizmin yerleştirilmesi için olmazsa olmaz bir politik alt yapıyı oluşturmuştur. Bu çok boyutlu politikanın ases hedefi ise yüzyıllardır bölgede kökleşmiş, kimlik belirleyici unsurlar olan Türklük ve Müslümanlık gibi iç içe geçmiş ortak değerler olmuştur. Çünkü bu değerler din karşıtı bilimsel ateizmi benimseyen Sovyet komünist ideolojisinin yaratmayı öngördüğü 'Sovyet insanı' modelinin önünde en önemli engel olarak durmuştur (Yaman, 2007: 81). Buna ek olarak, bu alt yapısal politikaların bahsi geçen engelleri ortadan kaldırmaya yönelik, aynı hedef doğrultusundan ortaya koyduğu düzenin bir diğer amacı, ulus yaratma sürecinde dil aracı ile ortaya konulan ulusal kimlik ile bir kültürün canlanması ya da desteklenmesi değil, ortaya koyulan bu ulusal kültürün ihtiyaçları karşılayamaması ve gerçekten kendisini yetiştirmek isteyen kişinin Sovyet-Rus kültürüne döndürülmesidir. Bu bağlamda, din karşıtı propaganda, baskı ve ateizmin yerleştirilmesi politikaları, Sovyet rejimi için Orta Asya'da önemli bir amaç ve aynı zamanda da araç olmuştur.

---

[20] Yapılan etnografya ve tarihsel çalışmalar ile oluşturulan milli grupların içerikleri doldurulduğu görülmektedir. Örneğin; Türkmenler için Mahdum Kulu, Özbekler için Ali Şir Nevai ve Tacikler için de Rudeki bu toplumların atası olarak öne çıkarılıyordu (Roy, 2009: 120).

Din karşıtı propaganda, baskı ve ateizmin yerleştirilmesi politikası

Bu politikanın, devrim ile oluturulan Sovyet rejiminin inşası ve devamı için olmazsa olmaz özelliklere sahip bir politika olduğu açıktır. Çünkü devletin kendisini inşa ettiği Marksist-Leninist-materyalist dünya görüşü temelinde, ülke içerisinde yer alan dini unsurlar yer almamaktadır. Bu bağlamda, süreç içerisinde farklı yöntemler benimsense de bu politikanın devamlı bir şekilde uygulandığı görülmektedir. Bu uygulama sürecindeki kullanılan yöntemler, din karşıtı politikayı genel olarak ikiye ayırabilecek dönemleri oluşturmuştur. Diğer yandan, bu dönemlerin oluşmasında, dine karşı benimsenen Sovyet politikalarında Orta Asya Müslüman-Türk halkı içerisinde ortaya çıkan örgütlenmeler ve karşı duruşların tutumu da etkili olmuştur. Bu çerçevede, 1917-29 dönemini oluşturan ilk dönemde, genel olarak Marksist-Leninist bir tutumun ürünü olarak; dine ve dinsel topluluklara karşı doğrudan güce dayalı savaş ve mücadele yöntemi yerine, daha çok dinin kültürel, toplumsal ve ekonomik temellerinin materyalist bir mantık ile açıklanması ve bu yönde bir propagandanın yapılmasını öngören ve ayrıca Orta Asya'da materyalist bilimsel aydınlanmanın gerçekleşmesi düsturundan hareketle dinin kendiliğinden ortadan kalkacağını düşünen bir politika izlenmiştir (Peris, 1991: 714). Diğer yandan, yöntem anlayışı açısından ikinci dönemi ise dine karşı fiili bir müdahaleci yöntemin benimsendiği, dine karşı mücadelenin onun bütün toplumsal unsurlarına ve taraftarlarına yönelik çeşitli kurumlar (KP, Komsomol, MAB gibi)[21] aracılığıyla topyekün bir mücadele yürütülen, 1929-39 arası dönem oluşturmaktadır (Pospielovsky, 1987: 43).

İlk dönemin, ilk yıllarında, teorik olarak dinle savaşmak gereğini materyalizmin temeli sayan 1917 Ekim Devrimi'nin lideri V.İ. Lenin, pratikte İslam'a saldırmaktan kaçınmış ve iç savaştan başarıyla çıkıp rejimi sağlamlaştırana kadar Müslümanlara karşı temkinli bir politika izlemeye çalışmıştır. 24 Kasım 1917'de Halkın Komiserleri Konseyi'nin, Rusya ve doğudaki bütün Müslümanlara yönelik bildirisinde ulusal, dinsel, geleneksel ve kültürel özgürlüklerin verileceğinden ve bunların kısıtlanmayacağından söz edilerek devrimin desteklenmesi istenmiştir (Kantemir, 1960: 144). Bu yaklaşım, 1920'lere kadar bu şekilde devam etmiştir. Diğer yandan, bu tür

[21] Sırasıyla, Komünist Parti, Komünist Parti Gençlik Kolları, Militan Ateistler Birliği.

vaatler ile karşı karşıya kalan Orta Asya ve Rusya Müslümanlarının, Sovyet yönetiminin Orta Asya'daki rejim inşa sürecinde çok fazla bir muhalefet gösterdikleri söylenemez. Bunun nedeni, Froese'ye (2005: 481 vd.) göre, İslam'ın özelliklerinden kaynaklanmaktadır ki, bunlar da İslam'da Hıristiyanlıktan farklı olarak din ve devletin farklı yapılar olmaması, İslam'ın siyasi ve dini bir olgu olmasıdır. İslam'ın bu siyasi yapısından hareketle de Sovyet rejimi ile İslami halklar arasında emperyalizm ile mücadele çerçevesinde bir uyuşma olduğu ve bu durumun da muhalefetin sınırlı olmasına neden olduğu görülür. Bu durumdan hareketle, devrimin ilk yıllarda görülmektedir ki, Orta Asya yerel idari yönetimleri başına ve kadrolarına Müslüman ileri gelenler getirilmiş, iç savaş süresince bu yol takip edilmiştir. Bu amaçla, Mart 1918'de, dönemin Bolşevik sistemindeki en yüksek organlardan olan Halk Komiserliği Konseyinin (Sovnarkom), yerel kollarından olan Türksovnarkom'un (Türkistan Halk Komiserleri Konseyi) başkan yardımcılığına (1918 sonuna doğru başkanlığa getirilmiştir) Kazak Turar Riskulov getirilmiş (buna paralel olarak Türkistan valiliği aynı isimde özerk cumhuriyet haline getirilmiştir), ilerleyen süreçte, Moskova Mart 1919'da yine Riskulov tarafından yönetilen ve Rus KP'ye bağlı Müslüman Örgütler Bürosu oluşturmuştur (Roy, 2009: 97). Hem emperyalizmle ile savaşta çıkar birliğinin sağlanması hem de Sovyet sisteminin Rus sömürgeci mantığından farklı olduğunu gösterir şekilde örgütlenmeler ile yerel desteği oluşturma, bu politikaların amacını oluşturmuştur.

Bu doğrultuda oluşturulan Sovyet politikaları sonucunda kendilerine uygun örgütlenme ve tartışma zeminleri bulan Müslüman ileri gelenler; Türkistan toplumunun oluşturduğu bir gerçek olan Basmacı ayaklanmaları; ve KP üyesi olan, sosyalizm ile İslam arasındaki işbirliğini öngören dini-milli bir anlayışla 'ulusal komünizmi' savunan Sultan Galiyev'in düşünceleri, amaçları 1920'ler ile değişecek olan, bir şekilde asıl gündemin ortaya konulacağı Sovyet politikalarının tetikleyicisi olmuşlardır. Basmacı ayaklanmaları, 1918-31 yılları arasında, ilk başlarda, Orta Asya'daki Sovyet ilerlemesi, daha sonra da yeni yönetimin ortaya koyduğu yönetsel ve reform çalışmalarına karşı ortaya çıkmış, Orta Asya'daki her etninin, Müslüman dini ve idari ileri gelenlerin ve ayrıca yukarıda bahsi geçen Sovyet kurumları içerisinde yer alan Cedidçi (Müslüman Reformcular), Pan-Türkist ve Türkistan milliyetçilerinin de içerisinde yer aldığı bir

oluşum, akımdır (Olcott, 1981: 351). Bu hareketi oluşturan topluluğun dini ve milli homojenliği, bu ayaklanmanın ortaya çıkmasında sadece dini-milli faktörler ve amaçların etkili olduğunu sonucuna varılmasına neden olmamalıdır. Bu faktör ve amaçlar da etkili olmakla birlikte, Basmacı hareketinin ortaya çıkmasında devrimden sonraki sivil savaş sırasında ortaya çıkan kargaşa, Rus nüfusun kayırılması[22] ve kıtlık gibi etkenlerinde önemi büyüktür. Bu dönemde Türkistan'daki ekili alanların çoğunda pamuk ürününün işgal etmesi ve diğer ürünlere (tahıl gibi) dışarıya bağımlı bir durumda bulunması ve ayrıca bu bölgede, Sovyet yönetiminin 'sadakat'lerinden dolayı oluşturulan yeni idari örgütlenmelerde Rus nüfusunu kayırması gibi etkenler, 1917-18 yıllarında kıtlığın ortaya çıkmasına neden olmuş, yerli köylülerin kendilerini ve yiyecek stoklarını korumak amacıyla silahlı isyancılar etrafında toplanmaları sonucunu doğurmuştur (Khalid, 2011: 69). Bu durumun yansımasını ve gelecek dönemdeki Sovyet politikalarının iç yüzünü anlamak bakımından, 5 Temmuz 1919 yılında, üçüncü Türkistan KP Kongresinde fakir bir Müslümanın yaptığı konuşma aydınlatıcıdır:

> Biz fakir Müslümanlar kanlı Nicholas döneminde tıpkı bir hayvan gibi yaşadık, tıpkı şimdiki proleteryan hükümeti altında yaşadığımız gibi. Ve daha kötüsü, onlara baş kaldırmamamıza, direnmemize rağmen... Hükümet temsilcilerinin belirttiğine göre, onlar kapitalistlere karşı savaşıyorlardı ve bu çerçevede insanları yağmaladılar ve kendi ceplerini doldurdular... Bu kapsamda, zenginleri, herkesi, şehirdeki (Namangan, Özbekistan) bütün 84,000-güçlü nüfusu soydu ve yağmaladılar. Bütün Namangan piyasasını ele geçirdiler. . . Hükümet temsilcileri sadece Rusları korumak için hareket ettiler, onları iyi beslediler, onlara ayakkabılar verdiler ve evlerini de çalıntı ipek ve diğer değerli şeylerle süsleyip püslediler. Ama onlar Müslümanlar için ne yaptılar? Bizim karnımızı doyurdular mı? Bize ayakkabı verdiler mi? Hayır! Eğer bize ayakkabı vermiş olsalardı, biz zavallılar bugün yalınayak yürümeyecektik. Eğer bizim karnımızı doyurmuş olsalardı, binler ve on binlerimiz ölmeyecekti. Ne kaldı evlerimizde? – Sadece yırtık battaniyeler. Başka hiçbir şey yok. (Riskulov, 1925, aktaran; Berdimurat,

[22] Sovyetler Birliğindeki Rus nüfus, Özellikle kendi ana vatanları dışında iskân edenler; Sovyet Sosyalist ideolojisinin taşıyıcısı ve öncüsü olarak görülmüş, toplumsal bazda da bunun etkileri yansımıştır (Berdimurat, 1960: 162 vd).

1960: 162).

Devrimden sonraki ilk yıllarda, Orta Asya'da bu sorunlar temelinde ortaya çıkan halk ayaklanmaları çeşitli amaçlara da sahip olmuşlardır. Sovyet yönetiminin Basmacı (haydut) olarak adlandırdığı bu ayaklanmalar (Roy, 2009: 96), genel olarak iki fikri ve amaçsal gruba ayrılmıştır ki, bu amaçlar çerçevesinde ortaya konulan iradeler Sovyet yönetiminin, zaten devrimden itibaren aklında olan din karşıtı baskı ve propaganda politikalarını şekillendirmiş, 1920'li yıllar ile de yavaş yavaş uygulamaya koymuştur. Sovyet yönetimi tarafından, genel olarak Basmacı direnişi olarak adlandıran bu muhalif grup, Çarlık yönetimi zamanından itibaren çalışmalar yapan, Sovyet Devrimi ile de bu amaçlar çerçevesinde girişimlerde bulunan Şura-i İslam ve Ulema Cemiyeti ileri gelenlerin eylemleri sonucunda oluşmuştur (Khalid, 2011: 67). İlk grubu oluşturan Cedidçiler yönetime karşı reformist bir tavır içerisinde olmuş, bu çerçevede, devlet kurumları içerisinde hak ve özgürlüklerin sağlanması, diğer topluluklar ile eşit temsil ve kendi örgütsel yapılanmalarına sahip olma temelinde bir mücadele yürütmüştür. İkinci grubu oluşturanların gündemini ise İslam'ın Türkistan coğrafyasında müdafası ve korunması, şeri hukukun tesisi ve Müslüman dini ileri gelenlerin haklarının garanti altına alınması oluşturmuştur. Bu amaçlar çerçevesinde örgütlenen her iki grup Müslüman İttifakını (Ittifak-ul-Muslimin) oluşturmuş, 1917 yılında ilk defa, şeri bir hukukla yönetilen ve otonom bir Türkistan rejimi olan Hokand Otonom Hükümetini ilan etmişlerdir. Ancak Self-determinasyon hakkı çerçevesinde ortaya konulan bu devletin, Sovyet hükümetinin stratejik amaçları doğrultusunda yok sayıldığı görülmektedir. Bundan dolayıdır ki, 1918 yılında Kızıl Ordu Orta Asya'da hakimiyetin sağlanması ve rejimin yerleştirilmesi amacı ile bu bölgedeki birçok şehre kuşatmalar başlatmış, özellikle Hokand'a yapılan kuşatmalar Basmacı ayaklanmalarının toplumsal olarak ortaya çıkmasını sağlayan olay olmuştur (Olcott, 1981: 354 vd.). Ancak 1930'ların başına kadar devam eden süreçte, Basmacı hareketinin, Orta Asya'nın farklı bölgelerinde çeşitli İslami-milli ileri gelenlerin oluşturduğu aşiret yapıları temelinde eşgüdümden ve merkezi kumandadan yoksun bir gerilla savaşı şeklinde yürütülmesi; hiçbir zaman tam anlamıyla bir 'İslam ordusu' olamaması; içerisindeki küçük grupların, koşullar ve yerel düşmanlıklar doğrultusunda taraf değiştirmekten çekinmemeleri; ve amaç-örgüt açısından çok parçacıklı bir yapıya sahip olmaları

etkinliklerinin ve işlevlerinin başarıya ulaşmasını engellemiş, Sovyet örgütleri karşısında başarısızlığa uğramışlardır (Roy, 2009: 82). 1917-24 yılları arasında (daha şiddetli bir şekilde sürmekle birlikte 1931 yılına kadar ayaklanmalar devam etmiştir), bu çerçevede ortaya konulan milli ve dini direnişe sahne olan Orta Asya karşısında Sovyet yönetiminin din karşıtı ve ateizm politikalarına geçmeden evvel, farklı bir açıdan toplumsal direniş ve uyanışın oluşmasını sağlayan Sultan Galiyev ve onun düşüncelerine değinmek, Sovyet politikalarının oluşumunu anlamak açısından yararlı olacaktır.

Çarlık Rusya döneminden farklı olarak, 1917 yılında gelen devrim ile Rusya içerisindeki Müslümanların, özellikle Orta Asya Müslümanlarının kısa bir dönem de olsa, Sovyet rejimi ile emperyalizmle mücadele çerçevesinde çıkar birliği içerisinde oldukları ya da bu doğrultuda hissettiklerinden bahsedilmişti. Bu çerçevede, bir Volga Tatar'ı olan Sultan Galiyev (1880-1941?), 1917 yılında KP'ye girmiş, sömürgeleşmiş ve Müslüman bir çevre içinde devrimle ilgili fikirleri yaymaya başlamış ve görüşlerini özellikle Uluslar Halk Komiserliği kadrosundan Stalin'le yakın işbirliğini yürüttüğü sıralar geliştirmiştir (Benningsen & Quelquejay, 2005: 114). Galiyev, Ekim Devrimi'ni ideolojik bir devrim olmaktan çok imparatorluktaki Müslüman cemaatin Batı emperyalizmine karşı harekete geçirmek ve örgütlemek için bir fırsat olarak değerlendirmiş; 1918'de Müslüman İşleri Komiserliği'ne katılmış, özerk bir Müslüman komünist partisi, bir Müslüman ordusu ve bir Müslüman toprağın tesisi için etkin bir şekilde çalışmıştır (Roy, 2009: 80). Laik bir yapı içerisinde, İslam ve komünizmi hem teoride hem de pratikte bir araya getirmeye çalışan Galiyev (Kantemir, 1960: 146), Sovyetlerdeki Müslümanları kapsayacak bir 'Turan' devleti oluşturma çabalarına girişmiştir. Bu bağlamda, Galiyev'in fikirsel altyapısını oluşturduğu ve 1917 ile 1920'lerin başlarına kadar Riskulov tarafından Orta Asya'da uygulanmaya çalışılan örgütsel yapılar, her ne kadar Sovyet yönetimi tarafından rejimin yerelleştirilmesi ve otoritenin sağlanması olarak görülse de, bu politika Müslüman tebaa tarafından Sosyalist devrimin Orta Asya İslam dünyasının tümüne yayılması halinde eskiden beri süre gelen Rus-Müslüman dengesizliğinin Müslümanlar lehine çevirilebileceği düşüncesi etrafında uygulanan bir politika olmuştur (Benningsen & Quelquejay, 2005: 206).

SSCB’nin ilk dönemlerinde, Orta Asya’daki Müslüman ileri gelenlerin, aydınların düşünceleri ve çalışmalarından, rejimi destekleme ve güçlendirme bağlamında benimsenen ‘faydalanma politikası’nda, 1920’li yılların başında, Sovyet yönetiminin yukarıdaki anlayışların ve düşüncelerin (Galiyev’in düşünceleri ve diğer yandan, devrimden itibaren devam eden Basmacı ayaklanmaları ve onların amaçları), Orta Asya’da örgütsel bazda giderek yerleşmesi, taraftar toplaması nedeniyle revizyona gittiği görülür. Bu revizyonun nedeni, önde gelen Sovyet İslam araştırmacısı ve rejim destekçisi N.A. Smirnov’un (2005: 202), Galiyev’e ve onun düşüncelerine bakışından rahatlıkla anlaşılmaktadır:

> Sultangaliyevcilik[23] karşıdevrimci, milliyetçi, Pantürkist bir hareket olarak İslama ve gerici din adamlarına dayanıyordu; yandaşları, her yola başvurarak din karşıtı propagandanın gelişimine engel oluyorlardı. Sultangaliyevciler bütün güçlerini İslamın çok önemli, sağlam ve yararlı bir din olduğunu kanıtlamak için kullandılar.

Bu nedenle, 1920 yılında Moskova tarafından Orta Asya’ya gönderilen Türkistan Komisyonu burada girişilen örgütsel yapılanmaları bozmuş, 1920-23 yılları arasında da Galiyev ve Riskulov başta olmak üzere bir çok müslüman ileri gelen ve aydın tasfiye edilmiştir. Bu yönde bir politikanın izlenmesinin kaynağı ise 1921 yılında KP 10. Kongresi’nde, Müslüman ileri gelenlerin ve Kominislerin düşünceleri Panislamist ve Turancı sapmalar olarak değerlendirilmesidir. Bunun sonucunda ise yerli komünistler ile partinin politikalarını belirleyen merkezdeki komünistlerin çok farklı düşüncelere sahip oldukları ortaya çıkmış; kuruluş aşamasındaki ortaklık, merkezin totoliter anlayışını bütün Sovyet coğrafyasına dayatmasıyla sonuçlanmıştır (Yaman, 2012: 28 vd.). Sovyet yönetimini harekete geçiren bu durum, düşüncelerin kaynağı olarak gördüğü dinsel-milli unsurlara karşı politikalarını şekillendirmiştir.

Tasfiye sonrasındaki aşamada, Sovyet yönetiminin esas hedefi olan Orta Asya’daki Türk-Müslüman kimliğinin eritilmesi politikasına girişilmiştir. Türklük

---

[23] Smirnov’un tanımına göre, Sultangaliyevcilik: Müslüman Bolşevik Partisi’ni kurma amacı taşıyan, İslam inancıyla Marksizmi birleştirmeye çalışarak Panislamist ve Pantürkist eğilimlerle yakınlık içerisinde olan ve ‘Turan Devleti’ kurma girişimlerine öncülük eden Tatar siyaset ve düşün adamı Sultan Galiyev’in (1880-1940?) düşüncelerini temel alan milliyetçi bir akımdır (Smirnov, 2005: 202).

bilinci, daha önce yukarıda bahsedilen, yönetsel-dilsel-kültürel yöntemler ve politikalar aracılığıyla uygulamaya konmuş; Müslüman yapı ve anlayışa yönelik politikalar ise bunlar ile paralel bir şekilde, İslam dininin toplumsal kökenlerini materyalist bir yöntem ile açıklama, din karşıtı propaganda ve eğitim yolu ile ortaya konulmuştur. Komünist rejimin ve onun ideolojisinin yerleşmesi için toplumun dinden kendisini 'özgür' kılması gerektiğinin altına çizen Sovyet yöneticileri, bunun gerçekleşmesi için materyalist bir aydınlanmanın gerektiğine inanmışlardır (Dzwonkowski, 1998: 62). Bu kapsamda, 1920'li yıllara kadar, dine karşı bu çerçevede oluşturulan politikalar dinin toplumsal kökenlerinin ve onun varlığının ortadan kaldırılması için 'açık bir şekilde' bilimsel ateizmi dine alternatif olarak sunmamış, materyalist bir temelde siyasi ve bilimsel aydınlanmanın, bilimsel bilginin yayılımı ve sosyalist enternasyonalizm çerçevesinde bir politika izlemiştir.[24] Ancak 1920'li yıllar ile birlikte, Sovyetler Birliğinin dine ve özelde İslam'a karşı tutumunda, yöntem bazında az da olsa görülen değişiklik KP'nin 10. Kongresinde alınan kararlar ve yapılan düzenlemeler ile görülür. Bu kongrede, büyük endüstri merkezlerinde ve toplumsal çevrelerde ortaya çıkan işçi direnişlerinin SSCB'yi çökme eşiğine getirdiğine inanılmış; bu nedenle, Sovyet örgütlenmesinde bütünlük oluşturacak yapılanmalar tesis edilmesi kararları alınmış ve bu ayaklanmalarla mücadele için ideolojik propaganda araçları geliştirilmesine karar verilmiştir. Bu çözüm şu şekilde tarif edilmiştir; geniş bir alanda örgütlenme, liderlik-propaganda ve din karşıtı çalışmalarda (materyalist dünya görüşü çerçevesinde yapılan ateizm çalışmaları) işbirliği; ve bu doğrultuda geniş işçi yığınları arasında kitle iletişim araçları (gazete, dergi, radyo, broşür), sinema filmleri, kitap ve edebiyat kullanarak yapılacak olan propaganda çalışmaları (Pospielovsky, 1987: 29 vd.).

1924'e kadar, genel olarak bu çerçevede ilerleyen Sovyet din karşıtı çalışmalar, Lenin'in ölümü (1924) ile başlayan süreçte dine karşı mücadeledeki etkinlik ve bu kapsamdaki benimsenebilecek yöntem tartışmaları ile devam ederek 1929 yılına kadar sürecektir. Ancak bu yıla ulaşmadan önce, SSCB'de ve yine özelde Orta Asya'da yeni bir Sovyet insanı oluşturma görevi bağlamında dine karşı çalışmaların yapılması için faaliyet gösterecek kurumlar oluşturulmuştur. KP gençlik kolları olan ve her yerel KP

---

[24] Örneğin; bu yüzden, daha parti programı kabul edilmeden önce (1919), (Sovyet) Eğitim Halk Komiserliğinin (Narkompros) (1917) oluşturulduğu ve bu yöndeki çalışmalarına başladığı görülmektedir (Pospielovsky, 1987: 29).

içerisinde mevcut yapılar olan Komsomol gibi örgütlenmeler ile Orta Asya'daki genç jenerasyonun din ile buluşmasının önüne geçmek ve ateist dünya görüşünü benimsetmek için çalışılmış, daha genel bir kitleye uluşmak ve ateist düşünceyi daha sistematik bir şekilde topluma yaymak için ise Militan Ateisler Birliği (1925) oluşturulmuştur (Peris, 1991: 712). Bununla birlikte, Moskova'da açılan yayınevleri tarafından 'Allahsızlar,' 'Ateist,' ve 'Din Karşıtlığının Savunucuları' başlıklarını taşıyan gazeteler, dergiler, el ilanları ve din karşıtı bir literatür oluşturulma çalışmaları yapılmış ve bunu Orta Asya'da İslam'a karşı bir içerik ile geniş kitlelerin hizmetine sunulmuşlardır (Kantemir, 1960: 145). Bu yapılanmalar bize göstermektedir ki, devrimin ilk dönemlerinden farklı olarak, 1920'li yılların din karşıtı Sovyet politikasının, yasal zeminler üzerinde kurulan kurumlar aracılığıyla toplum içerisindeki dini unsurlar ve bunun yansımaları olan günlük yaşantı ve davranışlar üzerinde daha sistematik bir çaba içerisine girdiği görülür. Diğer yandan, bunu tamamlayıcı bir politika olarak da, dinsel dünya görüşünü sürdüren altyapılar olarak görülen dini mekanların kapatılması yönünde bir politikası izlenmiş, din adamları işlevsizleştirilmeye çalışılmıştır. Buna paralel olarak ortaya konulan dergi, kitap, broşür, din karşıtı konferanslar (fabrikalarda ve köylerde), müzeler gibi çeşitli propaganda araçları ile de alternatif olarak ortaya konulan ateist dünya görüşünün toplumsal bazda yayılması beklenmiştir. Bu doğrultuda, 1917'de Orta Asya'da 20 bin olan cami sayısının, din karşıtı politikalarda yöntem değişikliğine gidilecek yıl olan 1929 yılına gelindiğinde 4 bine düştüğü; ve ayrıca diğer dini mekanların (medrese vb. dini okullar) kapatılması ile işlevsel zeminlerini yitiren şeriat mahkemelerinin sayısında da azalma görülmüştür; Örneğin; 1922 yılında, Orta Asya'nın en büyük İslami nüfusunu barındıran Özbekistan'da[25] 220 olan şeriat mahkemesi sayısı, 1927 yılına gelindiğinde sadece 7'dir (Froese, 2005: 289). Ancak Müslümanlar açısından bütün bu dezavantajlı rakamların aksine Orta Asya'daki rejim organizasyonlarında görev olan yerel halktan gelenlerin büyük çoğunluğunun hala dini ibadet ve dinden kaynaklanan gelenekleri sürdürdüğü görülmüştür. Bu durum, 1927 yılında, Militan Ateistler Birliği kurucusu ve başkanı olan Yaroslavsky'nin bu bölgeye ilişkin tespitlerine yansımıştır. Onun tespitine göre, MAB ve KP'ye üye olanlar veya katılım gösterenler, Sovyet gücünün 10. yılında

[25] 1926 yılında, Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti 5 milyonu aşkın Müslüman nüfusu ile ilk sırada yer almakta, bunu sırasıyla, Kazakistan SSC (4,5 milyon), Türkmenistan SSC (894 bin), Tacikistan SSC(820 bin), Kırgızistan SSC'si (790 bin) izlemektedir (Akiner, 1995: 227 vd.).

dahi hala dini ibadetlerini yerine getiriyor, dini örgütlere de üyelikleri bulunuyor; bu noktadan hareketle, Yaroslavsky, KP organlarının (MAB gibi) ve üyelerinin din ile ilişkilerini kesmelerini istiyordu (Kolarz, 1961: 410). Ancak bu politika ya da istek olarak değerlendirilebilecek olan söylem, uygulama için o deneme henüz uygun değildi. Çünkü bölgede dini ibadetler (namaz, zekat vb.) hala yerine getirilmekte[26] ve bu durumun rejim ile olan ilişkilerine ters olmadığı düşünülmektedir.

1920'li yılların sonuna doğru, yukarıda bahsedilen gerçekler ve 'tehlike' nedeniyle, o zamana kadar izlenen din karşıtı politika ve yöntem, özellikle Militan Ateistler Birliği'nin 1929 yılında yapılan kongresinde tartışılmaya açılmıştır ki, burada yapılan tartışmalar gelecek dönemde benimsenecek olan politika ve yöntemlerin belirlenmesinde etkili olmuştur. Bu kongrede yapılan tartışmalar iki kamp tarafından oluşturulmaktaydı. İlk kampı, genel olarak (Marksist) Leninist tutum temelinde o döneme kadar izlenen din karşıtı politikaların yöntemini oluşturan; dinin toplumsal-kültürel temellerine vurgu yapan, bu temellerin içindeki proloteryanın aydınlaması ve örgütlenmesi ile dinin kendiliğinden ortadan kalkacağını düşünen, dini unsurlara doğrudan bir müdahaleye karşı olan ve Marksist-materyalist bir aydınlanmanın beklenmesi politikasına dayanan yöntemin savunucuları oluşturmaktadır. Diğer kampta ise, dinin, özelde Orta Asya'da islam unsurlarının ve onun toplumsal yansımalarının (ibadetleri, gelenekler, yiyecek-giyecek gibi alanlarda) önüne geçilebilmesi ve ortadan kaldırılabilmesi için geniş anlamda bir 'müdahaleci' yöntemin benimsenmesi gerektiğine inanılmış; genel olarak doğrudan gerçekleştirilen fiili eylemler ile dini ve altyapısal unsurlarını yasaklama, inananlara hapis, baskı ve dine alternatif düşünce-yapılagelişleri sunma, toplumsal bazda yerleştirme kampanyalarının oluşturduğu tutum benimsenmiştir (Peris, 1991: 715). Ortaya konulan bu düşünce kampları sonucunda, ikinci kampın düşünceleri benimsenerek, 1929 yılından itibaren MAB ve Komsomol gibi örgütlenmelerin dine karşı doğrudan mücadeleye girmeleri yönünde destekleme kararları alınmıştır (Pospielovsky, 1987: 60). Bu politikanın başarıya ulaşması açısından önemli bir değişiklik de Sovyet Anayasası'nda yapılmış, bu bağlamda, dinin ve dinsel

[26] Bu durumun en büyük nedenlerinde biri, din karşıtı politikaların uygulama konulmasından itibaren vaatlerin aksine, ibadethaneleri ve bütün dini unsurları elinden alınan dini ileri gelenlerin kendilerini tehlike altında hissetmelerinden dolayı kentlerden kırsal bölgelere göçmeleri ve burada gayri resmi faaliyetler yürütmeleridir (Froese, 2005).

faaliyetlerin desteklenmesi, ifade edilmesi hakkı anayasadan kaldırılmıştır (Peris, 1991: 716).

Bu noktadan hareketle, 1929-39 arası dönemde, Orta Asya'da İslam'a yönelik Sovyet politikaları geçen dönemin din karşıtı propaganda çalışmalarına ek olarak, fiili bir şekilde İslami ileri gelenleri, din adamlarını, Mollaları tutuklama yönünde şekillenmiş, bunun sonucunda büyük çoğunluğu hapiste ölmüştür. Diğer yandan, Müslüman Dini Yönetimi lağvedilmiş, İslami topluluklar (tarikat vb.) yasaklanmış, cami ve medreseler kapatılmış, birçoğu yok edilmiş ya da kulüp, ambar, geneleve çevrilmiş ve kamulaştırılmıştır; okullarda ve okul dışı yerlerde din eğitimi yasaklanmış; bu dönemin sonuna doğru gelindiğinde ise 14 binden fazla cami ve medresenin kapatılmış olduğunu, yaklaşık 50 bin İslami lider ve önde gelenin bu baskı politikasının mağduru olduğu görülmektedir (Berdimurat, 1960: 163). Diğer yandan, bu politikalara paralel bir şekilde, 1930'ların başından itibaren Sovyet yönetiminin dinin ve dinsel kültürün taşıyıcısı ve doğal alarak burjuva ideolojisinin kalıntısı olarak gördüğü Orta Asya'daki geleneksel toplumsal yapıların ortadan kaldırılması için kollektivizasyon sürecini başlattığı görülmektedir. Ancak, geleneksel yapıların çöküşü için alt yapı oluşturma çabalarına hizmet eden bu politikanın toplumsal sonuçları ağır olmuş[27], ayrıca ortaya konulan bu yeni toplumsal ekonomik örgütlenme içerisinde Mollalara karşı ağır vergi yükümlülükleri getirilerek baskı altına alınmaya çalışılmış, bu yükümlülüklerin yerine getirilmemesi durumunda ise sürgün ve tasfiyeler gerçekleştirilmiştir (Tachmurat & Berdimurat, 1958: 129). Din karşıtı baskı ve tasfiye politikalarındaki bu sert yöntemlere ek olarak, bu dönemde çok sayıda din karşıtı ateizm toplantıları düzenlenmiş, geleneksel Müslüman dini gün ve bayramlar Sovyet seküler bayramları (Büyük Ekim Bayramı, 8 Mart Kadınlar Günü vb.) ile değiştirilmeye ve bunların benimsetilmesine çalışılmıştır; bu bağlamda, Sovyet yöneticileri hem dine karşı alternatif olarak ateizmi sunmuş hem de var olan dini yapılardaki kontrolü sağlayacak önlemler almıştır (Yaman, 2012: 32).

[27] Bu politika sonucunda, 1931-33 yıllarında Orta Asya'da büyük kıtlık yaşanmıştır. Tarım Kollektivizasyonu, Orta Asya'da başat ürün olan pamuk ekimi ile başlamış ve bölgedeki pirinç, buğday üretimi için ayrılan toprakların azalması sonucu ile de büyük bir açlık ve kıtlık baş göstermiştir. Bunun sonucunda, Orta Asya'da 3 milyon kişi ölmüştür, yüzbinlercesi de kollektivizasyon politikası kapsamında Sibirya ve Sovyetlerin diğer bölgelerine zorla göç ettirilmiş, bu sırada da onbinlerce insan ölmüştür (Tachmurat & Berdimurat, 1958: 128).

Orta Asya'da uygulanan bütün bu İslam/din karşıtı sert önlem ve eylemlerin sonucunu bakıldığında, hem KP'nin hem de MAB ve Komsomol gibi örgütlenmelerin üye sayılarında bir artış gözlemlense de (Froese, 2004: 38), İslami gelenek ve ibadetlerin toplum içerisinde gizli de olsa devam etmesi üyelerin niteliği konusunda şüpheler uyandırmaktadır. Ayrıca bu üyelerin şehirlerde yaşayan kişilerden oluşması, üye yapma kampanyalarının kırsal kesimlere fazla ulaşamaması girişilen bu kampanya ve politikaların toplumun her kesimine nüfuz edemediğini göstermektedir. Bu yüzden, bir çok eski Basmacı grubun rejim karşıtı gizli çalışmalarını, tarikat ve sufi geleneğin sürdürüldüğü kırsal bölgelerde yürüttükleri; Bolşevizme karşı kutsal bir savaş ve Panislamizm çerçevesinde, özellikle genç kuşakların bilinçlendirilmesi çalışmalarının yapıldığı görülmektedir (Berdimurat, 1960: 163 vd.).

Bu bağlamda, Sovyet yönetiminin, İslamın en büyük taşıyıcısı olarak gördüğü Orta Asya'daki kadınlara yönelik de kampanya ve politikaları olmuş, kadınların başörtüsü ve peçe kullanmamaları yönünde çalışmalar yapılmıştır ki, dinin toplumsal-kültürel kaynağında oluşacak bir ateist-materyalist düşünsel eğilim ile din karşıtı politikada başarıya ulaşma amaçlanmıştır (Kolarz, 1961: 416). Bununla birlikte, yine İslam'ın kültürel ve toplumsal kökenlerinin ortadan kaldırılması çalışmaları kapsamında, mani, destan, türkü ve şarkı gibi sözlü toplumsal-edebi unsurlarda da materyalist bir dünya bakışının yansımaları yerleştirilmeye çalışıldığı görülmektedir (Husband, 2004).

Sonuç olarak, 1930'lu yılların sonuna kadar devam eden bu politik tutum ve yöntemlerin, II. Dünya Savaşı arifesinde SSCB'nin dikkatini ülke dışında gerçekleşen, özellikle Avrupa'da yükselen Nazi Almanyası tehlikesine vermesi ve ayrıca kendini herhangi bir savaşa hazır tutma halinde olması nedenlerinden dolayı; ülke içerisindeki hoşnutsuzlukların önüne geçilmesi, gelecek olan kargaşa dönemlerinde rejimin ve ülkenin parçalanmaması için Orta Asya ve ülkenin diğer bölgelerinde dini grup ve inananlara sadakatleri karşılığı kısmi serbestlikler verilmiştir. Özellikle, 1941 yılında Nazi Almanyasının SSCB'ye saldırmasıyla din karşıtı sürecin sona erdiği görülmüştür (Pospielovsky, 1987: 67). Sovyet yönetimi, 1917-1939 yılları arasında Orta Asya ile olan ilişkilerini, genel hatları ile bu şekilde yürütmüştür. Bu bağlamda bakıldığında,

SSCB döneminde, Çarlık Rusya döneminden içerik olarak farklı ancak şekil olarak benzer politikaların izlendiği görülmüştür. Çarlık Rusya döneminde, bu bölgeye uygulanan politikaların temel güdüsünü/amacını oluşturan din ve milliyet etkenleri, SSCB döneminde de geçerli etkenlerdir. Ancak bu dönemde, bunların yerini alacak ve/ya o etkenlere karşı mücadele edecek faktörler Ortodoks Hıristiyanlık yerine bilimsel ateizm, burjuva Çarlık Rusya rejiminin ve otoritesinin tesisi yerine de Sovyet rejimi ve otoritesinin devamlılığının sağlanması amacı olmuştur.

BÖLÜM II

2. ORTA ASYA'DA ATEİZM VE İSLAM

Avrupa'da 15. ve 17. yüzyıllar arasında yaşanan Reform ve Rönesans hareketlerinin, dünyanın çeşitli bölgelerinde sonraki yıllarda ortaya çıkardığı siyasi, ekonomik ve toplumsal modernleşme sürecinin yansımalarının Orta Asya Müslüman dünyası ile buluşmasının uzun yıllar aldığı görülmektedir. 19. yüzyıla gelindiğinde, dünyanın çeşitli bölgelerinde dönemin şartlarına uygun yapılanmalar, düşünüş biçimleri ve uygulamaların hayata geçtiği görülmekte ancak Orta Asya'nın bu akımın gerisinde kaldığı ve çağını yakalayamadığını bilinmektedir.

Bu gecikmenin nedeninden ziyade Batı'da gerçekleşen bu hareketlere ve tartışmalara benzer eylemlerin bu bölgede ne zaman ve ne şekilde ortaya çıktığı, bunun Orta Asya İslam toplumuna etkilerinin ne olduğu, bu çalışmanın kapsamını daha çok ilgilendirmektedir. Buna ek olarak, bu hareketlerin ortaya çıkış aşamasında ve sonrasında bölge dışı unsurlarla olan ilişkileri ne yönde etkilenmiş ya da bu unsurların, bu bölgedeki hareketlere ne gibi etkileri olduğu soruları önemlidir.

Bu noktada şu tespitin altını çizmek gerekmektedir. Bu bölümde bahsedilecek olan 1917-39 arası dönemde, SSCB'nin Orta Asya topraklarında yaşanan ateizm ve İslam arasındaki mücadele bir nevi modernitenin ürünü olan iki siyasal-toplumsal akımın mücadelesidir. İleriki kısımlarda görülecektir ki, bu mücadelede bir grup diğeri üzerinde avantajlı konuma gelecek kazanımlar elde edecek politika ve eylemler benimseyecektir. Ancak burada asıl altı çizilmesi gereken nokta, Çarlık döneminin son elli yılında başlayan Orta Asya İslam'ının modernleşme sürecinin, SSCB döneminde benimsenen din karşıtı politika ve eylemlerin oluşmasında etkili olduğudur; diğer yandan, Sovyet yönetimi tarafından Marksist-materyalist-ateist temeldeki dünya

görüşünün rejimsel amaçlar doğrultusunda benimsetilmesini hedefleyen karşı politikalar ise günümüz Orta Asya toplumsal ve siyasal yapısındaki Sovyet etkisini anlamak açısından önemlidir. Yani bir açıdan bu politikalar, bu hareketlerin hem sonucunu hem de nedenini oluşturmuştur. Bu nedenle, Khalid'in (2011: 66) de belirttiği gibi, günümüz Orta Asya'sını siyasi ve toplumsal açıdan anlamak için Çarlık döneminden itibaren başlayan Orta Asya Modernleşme hareketlerinin İslam toplumuna etkisinin Ekim Devrimi'nden sonra aldığı şekil, güdü ve bilinç ile Sovyet yönetiminin benimsediği Modernite/aydınlanma anlayışı arasındaki mücadeleyi göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

İşte bu çerçevede şekillenen SSCB'nin Orta Asya din karşıtı politikaları ve bu politikaları uygulama aşamasında kullandığı yöntemler/araçlar, aşağıda çok boyutlu bir analize tabi tutulacak, bunların Orta Asya'ya yansıyan etkileri ve sonuçları ortaya konulmaya çalışılacaktır.

2.1. Orta Asya'da Ateizm ve İslam (1917-1929)

2.1.1. 1917 devrimi ve Orta Asya'ya etkileri

25 Ekim 1917 yılında, Lenin'in önderliğinde Bolşevik güçlerinin Petrograd'daki Kışlık Sarayı'nı ele geçirmesiyle başlayan süreçte vuku bulan olayların bütünü Rus devrimini oluşturmuş ve nihai sonuç olan SSCB'nin (1922) kuruluşuna giden süreci başlatmıştır. Bu olaydan bir yıl sonra başlayacak olan Rus iç savaşı (1918-22), diğer devrim girişimlerden farklı olarak benimsenen ve Lenin tarafından açık açık dile getirilen "sosyalizmin zafere ulaşması amacı" doğrultusunda verilen bir mücadele olmuştur (Carr, 2012: 106). Kendi döneminde özgürleşmenin ve aydınlanmanın nişanesi olarak kabul ve gıpta edilen Ekim Devriminin Orta Asya'ya olan etkilerine gelmeden önce, SSCB döneminden yaklaşık kırk yıl önceki bir süreci kapsayan Orta Asya'daki Cedidçiler ve Ulema[28] arasındaki ilişkilerden bahsetmek gerekmektedir. Sovyet

[28] Burada Ulema olarak kastedilen; Orta Asya'da geleneksel İslam geleneğinden gelen İslami bilirkişilerdir. Zaten ileride bahsedilecek olan İslam modernleşme hareketinin önderi olan Cedidçilerin benimsediği doktrinler bu geleneksel akıma karşı gelişecektir.

dönemine kadar ilerleyen bu süreç ve ilişkilerin analizi, Cedid ve Ulema akımlarının özellikle Sovyet dönemindeki Marksist-materyalist-ateist dünya görüşü çerçevesinde ortaya konulan 'farklı' bir modernleşme hareketi ile karşılaşmasında sonraki tavrı ve onunla olan etkileşimleri ve bu akımların Sovyet politikalarına etkileri daha iyi anlaşılmış olacaktır.

19. yüzyıl'ın ikinci yarısından itibaren başlayan Rus işgali süresince, Orta Asya'nın siyasi ve dini kontrolünün sağlanması önem teşkil etmiştir. Bu çerçevede, Çarlık yönetimi Orta Asya Emirliklerine (hanlıklarına) her ne kadar kendine taraf yönetimler getirmek suretiyle kontrol sağlama yoluna gitmişse de ulemanın yönetimin politika ve uygulamalarına karşı bir tutum benimsemesinin önüne geçememiştir. Diğer yandan, bu süreç zarfında, Orta Asya'ya giren Batı tarzı düşünüş ve akımlar bu bölgede siyasal ve toplumsal temelleri oluşturan dinin yorumu ve uygulanışı açısından yenilikçi akımlar ortaya çıkmasını tetiklemiştir. Modern tıp, telgraf, demir yolları gibi Rusların getirdiği yeniliklere saygı duyan ancak Müslüman toplumun değişmesine muhalif olan Ulema grubu karşısına; Orta Asya Müslüman toplumunun çağının gerisinde olduğu savından hareketle ciddi bir kriz içerisinde olduğunu savunan, bu durumun aşılması için her şeyin değiştirilmesi gerektiğine inanan, özellikle geleneksel İslam'a dayanan geleneksel eğitim sisteminin değişmesini ortaya koyan reformcu kanat ortaya çıkmıştır (Khalid, 2011: 55). Bu akımın düşünsel yansıması Taşkent'te 1906 yılında, Xurshid adlı gazetede kaleme alınan şu makalede (Qari, 1906: 1) açıkça görülmektedir:

> Sevgili dindaşlarım, vatandaşlarım! Adil olalım ve durumumuzu diğer gelişmiş devletlerle karşılaştıralım. Bizden sonraki nesillerin geleceğini kurtaralım ve onları başkalarının köleleri ve hizmetçileri olmaktan alıkoyalım. Avrupalılar ihmalkarlığımızı ve cehaletimizi fırsat bilip ülkemizi elimizden aldılar, ayrıca zanaatımızı ve ticaretimizi yavaş yavaş ele geçiriyorlar. Eğer hemen kendimizi korumak için değişikliğe gitmezsek, milletimiz, çocuklarımız ve geleceğimiz çok zor durumda kalacaktır. Modern bilimle tanışmak ise okullarımızda ve eğitim sistemimizde yapılacak yeniliklere bağlıdır. Şimdiki okullarımız sadece okuma ve yazmayı öğretmek için dört ya da beş yıl ve üniversitelerimiz ise sırf giriş metinlerini okutmak için on beş ya da yirmi yıl sürer… Bu

okullardan modern bilimin ürettiklerini beklemek, kuyudaki bir kuşun uçmasını beklemek gibidir… Bunu şimdi görmezden gelirsek yarın çok geç olacaktır.

Daha sonraki süreçte 'Cedidizm'[29] akımı olarak ortaya çıkacak olan bu düşünsel sistem her ne kadar siyasi amacına (İslami usül temelinde otonom bir Türkistan oluşturma) ulaşamamış olsa da Orta Asya modernleşme sürecindeki en önemli akım olmuş, SSCB dönemindeki faaliyetleri nedeniyle de ateizm politikalarını şekillendirmiştir. Tarihi sonu olmayan bir değişim süreci olarak kabul eden cedid anlayışı, bu nedenle Müslümanların kendilerini değitirmeye mecbur olduklarına inanmışlar; değişimin getireceği ilerlemenin medeniyeti sağlayacağını düşünen Cedidçiler, bunun ise eğitim ve bilgiye sahip olmakla sağlanacağını belirtmişlerdir (Khalid, 2011: 56). Orta Asya İslam toplumunun içerisinde bulunduğu kriz durumunun İslami dejenerasyondan kaynaklandığı savına ulaşan cedidizm akımı, Batı'daki Reform hareketine benzer bir yöntem ile buna çözüm aramışlardır. Bu dinsel reformculuk, bugün çelişkili olarak değerlendirilen iki şekil/yöntem olarak ortaya konulmuştur: İslam'ın katı ilkelerine dönülmesi ile ortaya çıkan dejenerasyonun önüne geçilmesi ve dinin rolünü azaltarak Müslümanların kültür ve gündelik yaşamını modern dünyaya uydurmaya çalışan bir tür güncelleştirme çabasıdır (Roy, 2009: 69). Sovyet devrimi öncesi bu tür bir tartışma gündemine sahip olan Rusya Müslümanları, İslam dünyasının reform hareketi olarak değerlendirilebilecek bu tutumun çerçevesinde, İslam'ın asıl yazılı kaynaklarına geri dönüş fikri temelinde modern Müslüman dünyanın bu kapsamda ortaya çıkan akımların temelini oluşturur.

Bununla birlikte, Cedidizmin ortaya çıkışı, bu bölgedeki mevcut duruma hakim olan ve geleneksel İslam metot ve doktrinlerine bağlı olan ulema sınıfını rahatsız etmiştir. Cedidçilerin görüşleri toplumdaki konumları reform hareketi yüzünden tehlikeye giren başta ulema sınıfı olmak üzere bir çok grubun tepkisini çekmiştir. Bu fikri ayrılık, Orta Asya Müslüman dünyasının hem Çarlık hem de SSCB güçleri karşısındaki mücadelesinde zayıf düşmesine neden olmuştur. Zaten bu durum, ilerideki

[29] Bu akım adını, bölgedeki her yerleşik Müslüman toplumunda bulunan 'mektep' adı verilen ilkokullarda, Arap alfabesinin yeni bir yöntem ile öğretilmesi anlamına gelen 'usul-i cedid'i desteklemesinden alıyordu (Khalid, 2011: 55).

hak ve özgürlük arayışlarında Orta Asya Müslüman dünyasının elini zayıflatan en büyük zaafı olacaktır. Ancak bu noktada şunu belirtmek gerekir ki, fikri ve fiziki bölünmüşlüğe neden olan Cedidçiler ve tutucu muhalifler (ulema) arasındaki bu tartışmalar, laikler ve İslamcılar arasındaki bir tartışma olarak algılanmamalıdır; çünkü her iki tarafda İslami argümanlar kullanmış, asıl tartışma konusunu 'Müslümanlık nedir?' 'Dini otorite kimdedir?' 'Bu otorite nasıl kullanılmalıdır?' gibi İslam'ın değişik yorumları oluşturmuştur (Khalid, 2011: 61).

Bu tür bir bilinç ve gündeme sahip olan Rusya Müslümanları, Fransız Devrimi'nden sonra ve hatta ondan daha kapsamlı ve büyük bir sosyal başkaldırı olan Bolşevik Devrimi ile kendilerini farklı bir gündem ve yapı içerisinde bulmuşlardır. Devrimin hemen sonrasındaki yıllarda, geniş Rus topraklarının emsalsiz bir şiddet ve karışıklığın ortaya çıkması Moskova'dan Orta Asya'ya bütün Rus topraklarında yaşamı, toplumsal dünya görüşlerini derinden etkilemiştir. 1917 Devrimi'nin akabinde gerçekleşen iç savaşın amacını oluşturan, yeni bir sosyal, siyasal ve ekonomik düzen oluşturma gayesi asıl olarak Orta Asya ve Müslüman toplumunu etkileyecektir. Bolşevik Devrimi, kendi dünya görüşünü oluşturan Marksist-materyalist-ateist görüş çerçevesinde belli başlı beş unsura karşı mücadele etmiş ve ortadan kaldırmaya çalışmıştır ki, bu bağlamda Orta Asya'da uygulanan politikalar buradaki toplumların kendi özgünlüğünü oluşturan değerlerin yıpranmasına ve şekil değişmesi sonucunu doğurmuştur. Bu beş unsur ise şu şekilde karşımıza çıkmaktadır; i) yerini kollektivist bir ekonomik modelin alacağı, özel mülkiyete ve örgütlenmelere karşı mücadele, ii) Marx tarafından 'insanlar için bir afyon' olarak belirtilen dine karşı mücadele, iii) dünya devrimini gerçekleştirme amacından dolayı ikinci planda kalan milliyetçi duygu ve hislere karşı mücadele (ancak ironik bir şekilde Sovyet yönetimi Orta Asya'da oluşmasında korktuğu İslam ile iç içe olan Turan düşüncesine karşı yerel milliyetçiliği kullanmıştır), iv) kapitalist sosyal düzenin oluşturduğu aile kurumuna karşı mücadele ve son olarak da, v) I. Dünya Savaşı öncesi yüzyılın özelliğini oluşturan politika ve insan ilişkilerindeki bütün bireyci-liberal akıma karşı mücadeledir (Chamberlin, 1942: 1). SSCB dönemiyle birlikte bu tür bir doktrin temeliyle karşılaşan İslami reform ve Ulema hareketinin farklı bir nokta ve tecrübeye ulaştığı da görülmektedir.

1917'de dünyanın en özgür ülkesi olan Rusya'da devrimin Orta Asya'daki etkisinin heyecan verici olduğu görülmektedir. Bu heyecan Taşkentli şair Ahmed Maktum Sidkiy'in övgü dolu dizelerinde de görülmektedir; "İyi ki özgürlük çağı geldi. Adalet güneşi dünyayı aydınlattı… Sevgi ve hakikat zamanı geldi… Şimdi, hatalı düşüncelerimizi geride bırakmalıyız… Düşünmemiz gereken en önemli şey özgürlük alanında nasıl yaşayacağımız olmalıdır" (Sidqiy, 1917, aktaran; Khalid, 2011: 66). Bu çerçevede, Cedidçiler için devrim eyleme çağrı anlamı taşımaktaydı. Bu eylemi, aydınlanma ve eğitim temeline oturtan İslami reformist kanat, bu nedenledir ki bir dönem Sovyet yönetiminin politikalarını desteklemişlerdir (Roy, 2009: 70). Bunun nedeni ise siyaset ile dinin iç içe girdiği bir inanç sistemi olan İslam dinine yönelik Sovyet tutum ve politikalarının da temelinde aydınlanma, eğitim ve bilinçlenme yatmasıydı. Kısa süreli bir filört dönemini oluşturacak olan bu ilişkilerin, daha sonra İslami reformislerin aydınlanma yolunda hedefledikleri amaçlarının 'Pan' hareketler olarak algılanmasına paralel olarak tasfiyeleri gerçekleştirilmiştir.

Ancak bu süreçten önce Cedidçilerin devrim sonrası takındıkları tavırın içeriği ve bu tavrın karşısında ortaya çıkan grup ya da gruplar sonraki din karşıtı Sovyet politikalarını şekillendirmesi açısından önemlidir. Çünkü Cedidçiler, yeni anlayışlardan ve dünyada olup bitenlerden haberdar olduklarından dolayı Orta Asya İslam toplumunu yeni dünyaya götürecek en uygun grup olduklarına inanıyorlardı. Ancak bunun karşısında da Cedidçileri 'yarım yamalak eğitimli, tecrübesiz gençlik' olarak değerlendiren ve onlara tahammül edemeyen toplumun diğer grupları, özellikle ulema tarafından bu yaklaşıma karşı çıkılmıştır (Khalid, 2011: 67). Bu nedenle, aynı temel amaç için örgütlenen fakat farklı yan amaçları olan iki grup ortaya çıkmıştır; bunlardan biri Cedidçilerin başını çektiği ve reformist kanadı oluşturan Şura-i İslam, diğeri ise Ulema Cemiyeti'dir (Olcott, 1981: 354). Bu çerçevede konumlanan grupların, devrimin ilk yıllarındaki gündemlerini İslam'ın doğası ve Müslümanlığı anlamı konuları oluşturduğu görülmekte, tıpkı devrimden sonra kurulan Bolşevik rejiminin Orta Asya'da İslam'ın doğası hakkında materyalis bakış açısıyla sahip olduğu tartışma gündemi gibi. Ulema için amaç, geçmişten beri sahip olduğu geleneksel düzenin ve bu düzenin İslam ve Müslümanlık yorumunun, devrim sonrası ortaya çıkan yeni evrensel düzen tarafından sarsılmasını engellemekti. Diğer yandan, Cedidçiler ise Türkistan'ın geleceği için ekonomik alanda tam bağımsızlık ve tüm Rus vatandaşlar için din, millet,

sınıf ayrılığı gözetmeksizin eşitlik çağrısı yapan bir tutum içerisinde olmuştur; ayrıca, her bölgede seçimle iş başına gelecek olan şeriat mahkemeleri ve üyelerinin ise eğitimli ve çağdaş ihtiyaçlardan haberdar olan Cedidçilerden oluşmalı; diğer yandan, eğitim parasız, zorunlu ve Müslümanların denetiminde olmalı ve ulemanın kalesi olan tüm geleneksel okullar yenilenmeli ve düzenlenmeliydi (Khalid, 2011: 68). Ancak tek ortak nokta olan gelecekteki demokratik rejimde, Türkistan'ın geniş kapsamlı otonomisi sahip olması gerektiği noktasında, hiçbir taraf tam anlamıyla bağımsızlık veya ayrılma talebinde bulunmamıştır.

Devrimin Orta Asya'daki siyasal hareketler üzerinde bu çerçevede bir etki oluşturma ve onların eyleme geçmesini sağlayan en önemli neden, Bolşevik yönetiminin doğunun ezilen halklarına sunmuş olduğu 'kendi kaderini tayin etme hakkı'dır. Ancak bu hak, Bolşevik rejiminin iç savaş süresince Orta Asya'daki karşı devrimci güçler karşısında avantajlı konuma geçme doğrultusunda kullandığı bir göz boyama politikası olarak karşımıza çıkmaktadır (Carr, 2012: 249). Çünkü sömürge durumunda olan bu bölge halklarına özgürlüğü vaat etmek, Bolşevik safında bir başkaldırıyı doğuracak ve onların amaçlarına hizmet edecekti. Diğer yandan, Bolşeviklerin gözünden bu ayrılıkçı ve 'milliyetçi' başkaldırı Çarlık kuvvetleri karşısında elini kuvvetlendirmesinin yanında, sivil savaş sonrası için bir amaç birliği oluşturma çabasının sonucudur ki, bu bağımsızlık hareketleri daha sonraki süreçte Sovyet çatısı altında bir otonomiye doğru kaymıştır. Buna ek olarak, Orta Asya milletler politikasının bir parçasını oluşturan kendi kaderini tayin etme hakkı, 1920'li yıllarda Devrimin Orta Asya'daki fethin sonuçlandırılması politikaları gibi doğrudan müdahaleleri olan politik tutumlarına zemin oluşturmak için kullanılmıştır.[30] Bahsi geçen doğrudan uygulanan eylemsel politikalar ise rejim doktrinleri, stratejik amaçlar çerçevesinde ve yine bunlara hizmet edecek şekilde oluşturulan Orta Asya cumhuriyetleri, ideolojik örgütlenmeler tesis etme, Sovyet insanı oluşturma amacı doğrultusunda bunu destekleyici/kanıtlayıcı eğitimsel, bilimsel ve toplumsal düzenlemeler ve çalışmaların yapılmasıdır.

[30] 1920 yılına gelindiğinde Orta Asya'yı idari ve yönetimsel tasfiye ve revizyonlarla hakimiyeti altına alan Sovyet yönetimi, 1924'te sonuçlandıracağı ve Buhara ve Hive'yi almasıyla tamamlayacağı bir doğrudan müdahale yöntemi benimsemiş; bu eylemlerinin nedenini de aslında iç savaş sırasında kullandığı kendi kaderini tayin ve diğer bir çok özgürlükçü hak vaatleri sonucunda ortaya çıkan düşüncelerle mücadele ve sosyalizmi tesis etme olarak belirtmiştir (Roy, 2009).

Devrimden önce başlayan ve devrimle birlikte yeni bir boyut ve bilinç kazanan Orta Asya Müslüman dünyasındaki modern ve 'terakki'ci talepler, yine bu taleplerin ortaya çıkmasında etkili olan devrim ruhu tarafından, marksist-materyalist ve ateist dünya görüşüne ve bu görüşün ortaya çıkardığı rejime karşı tehlike ve karşı duruş olarak algılanmıştır. Bu nedenle, 1920'li yılların başında Orta Asya Sovyet fetih çalışmaları ile benimsediği dünya görüşünü yayma doğrultusunda bu bölgede ortaya çıkan dünya görüşlerini yok saymıştır. Bu bağlamda, 1917-29 yılları arasında Orta Asya Müslüman toplumunun, Sovyet yönetimi yönetimi tarafından 'gerici, burjuva kalıntıları' olarak görülen dini-milli ve toplumsal değerleri marksist-materyalist-ateist bir çizgide aydınlanma, eğitim ve din çalışmaları ile ortaya konulacak çalışmalar ve bu değerlerin karşısına yerleştirilecek alternatiflerle (Bilimsel Ateizm) ortadan kaldırılmaya çalışılacaktır.

Orta Asya'ya yönelik, bu çerçevede benimsenen politik tutum, bu bölge üzerinde siyasal-ideolojik ve toplumsal-kültürel etki ve tepkiler oluşturmuştur. İslam ile siyaset arasındaki doğrudan ilişki ve bağın bulunması, Sovyet yönetiminin devrim sonrası dönemde benimsediği çok çeşitli din karşıtı tutumun, Orta Asya İslam dünyasında siyasal etkiler doğurmasına neden olmuştur. Devrimi takip eden yıllarda, özel mülkiyetin, şer-i hukukun tasfiyesi ve İslami siyasal-kültürel sistemin temelini oluşturan ve onu bir tür geleceğe taşıyan bir yapı olan medreselerin kapatılması politikaları, Sovyet yönetiminin dine karşı mücadelesinde ana unsurları oluşturmuştur (Kolarz, 1961: 412). Bu politikaların, meşru ve uygulanabilir bir zeminde ortaya konulması için bir önceki bölümde bahsedilen ve alt yapısal politikalar olan Orta Asya'nın ülkesel taksimi, milletler ve dil politikaları ile siyasal ve ideolojik unsurlar sunulmuştur. Devrimin siyasal etkileri, uygulanan bu altyapısal politikalar sonucunda Orta Asya'da ortaya çıkan Sovyet siyasal örgütlenmelerde ve Sovyet cumhuriyetlerinde kendisini açığa vurmuştur. Devrimin ilk yıllarından itibaren kurulan Orta Asya Sovyet yönetimsel aygıtları (Türksovnarkom gibi), toprak taksiminin yapılması ile oluşturulan ulusal KP'ler ve ülkelerin sahip olduğu yerel Sovyet hükümetleri, meclis vb. kurumlar, devrim öncesinde çoğu göçebe, yerleşik olanların da büyük kısmının kırsal bölgelerde yaşadığı ve aşiret/hanlık benzeri yönetimlere sahip olan Orta Asya'da köklü

değişikliklere neden olmuştur.[31]

Sovyet rejiminin Orta Asya'da siyasal ve ideolojik olarak tesisi doğrultusunda uygulanan milletler, din, dil ve kültürel politikalar içerisinde bir maya işlevi gören ateist dünya görüşü önemli bir yer işgal etmiştir. Bu politikalar içerisinde araç olarak karşımıza çıkan ateist doktrin, aynı zamanda unutulmamalıdır ki, Sovyet otoritesinin sürekliliğinin sağlanması için toplumun benimsemesi gereken amaçsal bir dünya görüşüdür. Bu çerçevede, bu politikaların en büyük mücadele hedefini İslam ve onun çok boyutlu unsurları oluşturmuştur. Bu nedenle, Sovyet dünya görüşü çerçevesinde ateist anlayışın yayılması olmazsa olmaz bir önem teşkil etmiştir. Bunun gerçekleşmesi için ise, KP'nin 12. Kongresi'nde geçmişin kalıntıları olarak dinci ideoloji ve olmayana inanmaya karşı toplumsal ve kültürel alanlarda ateist propaganda aracılığıyla mücadele benimsenmiştir (Yaman, 2012: 53). Bunu takiben, Bolşeviklerin Orta Asya'daki bütün geleneksel unsurlara karşı bir tutum içerisine girdikleri görülür. Bu karşı tutum, Sovyet yönetiminin dünya görüşü içerisinde yeri olmayan ve geçmiş dönemin tehlikeli kalıntıları olan özel mülkiyet, vakıf geleneği gibi toplumsal kökleri ve kültürü etkileyen sistemleri ortadan kaldırmıştır (O'Neil, 2003). Bu durum, devrimden sonraki yönetim tarafında Orta Asya bölgesine karşı uygulanan din, dil ve millet politikalarının Sosyalist bir paradigma içerisinde gerçekleşmesi için toplumsal-siyasal ve ekonomik avantajlar sağlamıştır. Devrimden sonraki on yılda, Sovyet toplumu ve insanı oluşturma doğrultusunda uygulanan toplum mühendisliği projesinin ekonomik ayağı sonucunda ortaya çıkan siyasi, kültürel boşluklar ateist bir dünya görüşü ile doldurulmaya ve kanıtlanmaya çalışılmıştır. Bunun nedeni, Marksist düşüncenin toplumsal ve kültürel değerlere bakış açısından kaynaklanmaktadır. Çünkü bu bakış açısı, bu değerlerin ülkedeki hakim ekonomik sistem tarafından oluşturulduğunu kabul etmiş; başka bir deyiş ile ekonomik alt yapının, siyasal-kültürel ve dinsel üst yapıyı oluşturduğunu benimsemiştir.

Bu bağlamda, Sosyalist bir düstur çerçevesinde Orta Asya'da uygulanan politikalar (kolektivizasyon, toprak reformu, mülkiyetin kaldırılması, vakıf mallarının kamulaştırılması gibi), SSCB devlet ideolojisinin fikir kaynağı olan Marx'ın belirttiği

---

[31] Orta Asya'da devrimin ilk yıllarından itibaren kırsal ve kentsel nüfuslardaki değişimin ayrıntılı rakamları için; (Akiner, 1995: 227-329).

gibi; insanın özgürleşmesi için uygulanması gereken politikalardı ve bunun garanti altına alınması için de ateizmin toplumsal düzeyde inşa edilip, yaygınlaştırılması gerekiyordu (Pospielovsky, 1987: 14). Çünkü ona göre, bu özgür sistemin (Sosyalizmin) en büyük düşmanı, sömürücü ekonomik düzene hizmet eden dindi.

Bu çerçevede, ateist argümanlar lehinde toplumsal temellerin değiştirilmesi için çok boyutlu politikalar benimsenmiştir. Bu politikaların oluşturulmasında bir çok bilim dalından yararlanılmıştır. Bunların başında, tarih ve etnografya gelmiştir. Bahsi geçen amaç doğrultusunda, ateizmin lehinde fakat geleneksel yapıların aleyhinde olan yapıların dejenerasyonu için kullanılan yöntemlerden biri, Orta Asya toplumunda tanınmış ve saygı gören tarihi kişiliklerden yararlanmadır. İbni Sina, İbni Tüfeyli, İbn Rüşd ve Ömer Hayyam gibi Orta Asya'da tanınan ve saygı duyulan kişilerin düşüncelerinden örnekler verilerek İslam dünyasından tanınmış müttefiklerin sağlanması ve ateizm lehinde bir toplumsal algının oluşması amaçlanmıştır (Yaman, 2012: 53 vd.). Tabi ki, bunun sonucunda Orta Asya'nın tarihsel tecrübesini oluşturan düşünceler dejenerasyona uğramıştır. Diğer yandan, genel olarak İslam kültür ve geleneğinde önemli yeri olan imam nikahı ile evlenme, sünnet, cenaze merasimi, kadınlarda örtünme gibi Orta Asya toplumu içinde önemli yeri olan toplumsal-kültürel yapılageliş haline gelen uygulamalardaki bozulmada, Sovyet yönetimi tarafından devrim sonrası benimsenen marksist-materyalist-ateist tutum ve politikalar etkili olmuş, başka bir ifade ile bu toplumsal-kültürel alışkanlıkların ideolojik amaçlar çerçevesinde yeni seküler temellere oturtulması dikte edilmiştir (Smirnov, 2005: 206).

Bunlara ek olarak, Devrimin etkilediği diğer bir Orta Asya unsuru ise Sufi tarikat geleneğidir. 12. asırdan beri Orta Asya İslam geleneğinin bir gerçeği olan bu tarikatlar, devrimle birlikte ortaya çıkan politikalardan etkilenmiş ve bu politikalar sonucunda ortaya çıkan duruma tepkilerini ortaya koydukları görülmüştür. Sovyet politikalarının bu gruplara[32] olan en büyük etkisi, tarih boyunca kendi varlıklarına karşı tehlike hissettiklerinde uyguladıkları yer altına çekilmek suretiyle faaliyet yürütme

[32] Orta Asya'da belli başlı dört tarikat bulunmaktadır. Bunlardan üçü yerli olan Nakşibendiyye, Küberiyye, Yeseviyye, dördüncüsü ise Kuzey Kafkasya'dan Sovyet politikaları çerçevesinde etkinliklerinin azalması için sürgün edilen Kadiriyye idi (Bennigsen & Lemercier-Quelquejay, 1988: 116).

eylemine geçmeleri olmuştur. Bu eylemin nedeni ise bu gruplar kendilerini Orta Asya İslam medeniyetinin devamını sağlayan bir kurtarıcı olarak görmeleridir. Sovyet din karşıtı, marksist-materyalist-ateist dünya görüşünün politika ve uygulamalarına karşı olarak, SSCB içerisindeki Kuzey Kafkasya tarikatların (Kadiriyye tarikatının başını çektiği ve Nakşibendiyye tarikatının önemli rol oynadığı) Devrim ile birlikte benimsedikleri 'kutsal savaş'[33], Orta Asya'da kendisini farklı bir şekilde göstermiştir. Kuzey Kafkasya'daki milliyetle iç içe geçmiş olan ortak kutsal savaşa karşın, Orta Asya'da Rus ve Sovyet işgaline ortak bir cephe oluşturamamıştır. Öyle ki, Orta Asya tarikatları içerisinde 'sapkın' olarak damgalanmış olan ve bir Yesevi şeyhi tarafından kurulan Laçiler, Bolşeviklerin devrimin ilk dönemlerinde sağlamış oldukları dini hürriyette güvenerek, onlarla Orta Asya'da işbirliği içerisinde olmuşlardır (Bennigsen & Lemercier-Quelquejay, 1988: 117). Ayrıca, direnişte benimsenen yöntem farklılıklarının neden olduğu reformcu kanat ile muhafazakar kanat arasındaki ayrılık, bu tür hareketlerin parçalanmasına neden olmuştur (Olcott, 1981). Fakat, Laçiler ve ayrışmaya neden olanlar bir tarafa, Orta Asya tarikatları 1918'den itibaren Sovyet rejimine karşı savaşa çok aktif bir şekilde iştirak etmişlerdir ki, Sovyet kaynaklarına göre Basmacı hareketinin en meşhur liderlerinden ikisi olan Fergana'da Körşimat ile Türkmenistan'da Cüneyd-Han, Nakşibendi idiler (Bennigsen & Lemercier-Quelquejay, 1988: 118 vd.). Bu durum bize göstermektedir ki, Sovyet rejiminin bu bölgedeki İslam tarikatları üzerindeki en büyük etkisi onların politize bir durum içerisinde bulunmalarına neden olmasıdır.

Bütün bunlara ek olarak, Devrim sonrasında, dönemin din karşıtı politik tutumunun yönteminden kaynaklanan önceliklerin arasında kitlelerin eğitimi en önemli unsurdu. Bu yöntem, daha önce bahsettiğimiz gibi Lenin'nin Marx'ın dine karşı klasik tutumundan kaynaklanmıştır. Dinin kendiliğinden ortadan kalkacağı inancına sahip olan bu tutum, bunun sosyo-politik ve ekonomik yapıların değişmesi ile otomatik olarak sağlanacağı düşüncesinden hareket eder (Thrower, 1983: 166). Bu nedenle, bu amaç doğrultusunda kitlelerin seküler bir kimlik ve eğitime tabi tutulması önem teşkil etmiştir. Devrim sonrasında din ile devlet işlerinin birbirinden ayrılması, gelecek

---

[33] Bu savaş, şeriat kanununa dayalı teokratik bir monarşi idaresi kurmak, Rusları sürüp çıkarmak ve kâfir yöneticilerin bayrağı altında yer alan 'kör Müslümanlar'ı eritme temel amacına dayanmıştır (Bennigsen & Lemercier-Quelquejay, 1988: 104).

nesillerin toplumsal bilincinde seküler bir yapıyı beraberinde getirmiştir. Yukarıda beninsenen tutum doğrultusunda, her alanda başlayan sekülerleşme süreci, toplumsal yapıyı oluşturan dini özelliklerin, dünyevi bir niteliğe sahip olan Sovyet insanı özelliklerine dönüştürülmesi çabalarını beraberinde getirmiştir (Froese, 2004). Bundan dolayı, kitlelerin bilimsel ateizm çerçevesinde bir seküler düşünceye sahip olması için eğitime büyük önem verilmiştir, özellikle geleceğin komünist ülkesini oluşturacak olan gençlerin eğitimine. Bu çerçevede, aşağıda daha ayrıntılı bir şekilde anlatılacak olan eğitimin sekülerleştirilmesi ve toplumun marksist-materyalist ve ateist çerçevede bilinçlendirilmesi çalışmaları, Orta Asya'da bir yandan karşı grupların radikal bir şekilde ortaya çıkması sonucunu doğururken, bir taraftan da Orta Asya İslam toplumunu negatif bir şekilde etkilemiştir. Toplumsal bilinç yapılarında meydana gelen en büyük kopukluk dini içerik bilgisinin bozulması ve diğer İslam toplumları ile olan iletişimin bozularak bu yapıların yerel unsurlar haline gelmeleri olmuştur (Wheeler, 1977). Sonuçta, bu durum İslam'ın Orta Asya'daki major etkisinin daha minor bir kalıba sokulmasına ve böyle algılanmasına neden olmuştur.

Sonuç olarak, yukarıda genel olarak bahsedilen devrim sonrası Orta Asya unsurları ve hareketleri, Khalid'in adlandırdığı gibi Sovyet rejimine karşı modernitenin meydan okuması ve direnişi olarak görülebilir (Khalid, 2011: 50). Ancak bu meydan okumanın çift yönlü bir şekilde gerçekleştiği görülmektedir. Fakat bu durum, Sovyet modernite görüşünün Orta Asya modernleşme hareketleri üzerindeki baskısı ve hakimiyeti ile dezavantajlı dini ve milli grupların ortaya çıkmasına neden olmuştur. 1917 Devrimi, farklı yöntemlerle ileride uygulanacak olan Orta Asya din karşıtı politikalar için uygun karşı akımlar doğurmuş; ortaya çıkan bu akımlar da bu politikaların görünür nedenleri olmuştur. Bu bağlamda, çalışmanın bundan sonraki bölümünde modernleşme süreçleri sekteye uğrayan ve dezavantajlı konuma gelen Orta Asya İslam dünyası üzerindeki Sovyet dünya görüşünün uygulama metotları, onların spesifik etkileri ve Sovyet mirası sonuçları üzerinde durularacaktır. Bu aşamada, çıkış noktası olarak rejim inşasında ilk dönem için hayati önem arz eden marksist-materyalist-ateist aydınlanma politikaları üzerinde durulması gerekmektedir.

2.1.2. Rejim inşası: ‘aydınlanma’

1917 Devrimi ile oluşturulan rejim, birinci bölümde anlatılan teorik altyapı temelinde tesis edilen siyasal yapı ve dünya görüşü çerçevesinde ülke genelinde, özellikle dini gruplara yönelik ‘aydınlanma ve bilinçlenme’ politikasını uygulamaya koymuştur. Bunun nedeni, rejimin devrim sonrası ve hatta ondan önce de mücadele ettiği burjuva unsurlara karşı savaşımda bilinçlenmeyi önemli bir silah olarak görmesiydi. Daha önce de bahsedildiği üzere, geçmiş dönemin burjuva-gerici ve insanı köleleştiren burjuva kapitalist sistemin üst yapısal unsurlarından olan din ve onun toplumsal yansımaları, var olan bu sömürü düzenini maskeleyen ve insanları köleleştiren bir etken olarak görülmekteydi (Marx & Engels, 2008: 35 vd). Rejimin temel referans kaynağı olan Marx’a göre, toplumun üst yapısını oluşturan din ve onun ideolojik yansımalarının, egemen toplumsal sömürgeci fikirlerin ve sınıfların ürünü olduğu ve bu yapıyı, hâkim sınıfın çıkarlarını doğrulayan ya da zıtlıkları gizleyen bir yapı olduğunu belirtir (Thrower, 1983: 42). Bu çerçevede, dini cahillik ile eş tutan Marx, ayrıca onu daha fazlasına neden olan bir etken olarak, bir oto-kontrol mekanizması olarak değerlendirir.

Bu bağlamda, Sovyet döneminde, özellikle 1917-29 yılları arasında takip edilen din karşıtı politika yöntemlerinde alternatif dünya görüşü ve aydınlanma vaadi ortaya koyan materyalist-ateist eğitim ve bilinçlenme önem bir yer tutmuştur. Ayrıca, bu dönemde ortaya konulan bu politik hamle, yeni ortaya çıkmış rejimin desteklenmesi ve inşa edilmesi açısından da önem teşkil etmiştir. Bu amaçlar amaç ve güdü kapsamında ortaya konulan eğitim ve aydınlanma politikası, Marksist anlayışın başından beri ayrılmaz bir parçası olan ateist dünya görüşü çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Bu nedenledir ki, dinin her türlü formuna karşı çıkan Marx, Engels ve Lenin, her fırsatta ateizmin Marksist dünya görüşünün önemli bir bileşeni olduğunu belirtmişlerdir. SSCB, Lenin’in Marx ve Engels’in görüşlerini geliştirerek oluşan Marksist-Leninist ideolojiye dayalı Rus tipi bir komünizm modeli uygulamış ve bu model dinin ortadan kaldırılması ve onun yerine ‘bilimsel ateizm’ olarak adlandırılan devlet ateizminin ikame edilmesini ideolojik bir amaç olarak benimsemiştir (Yaman, 2011: 183). Bu amaç doğrultusunda ve rejimin hakim olduğu topraklardaki din, milliyet

ve dil açısından mevcut olan çeşitliliğin aşılması için de 'dini' bilimsel ateizm olmasının yanında, dili Rusça ve milliyeti Sovyet olan bir Sovyet insanı oluşturma amacı doğrultusunda bütün devlet olanakları kullanılmıştır (Yaman, 2007: 84 vd). Her ne kadar, özellikle ilk dönemlerde bu farklılıklara saygı duyulsa da temel amaç uzun vadede bu farklılıkların ortadan kaldırılması olmuştur. Bu nedenle, bütün SSCB topraklarında olduğu gibi, özellikle Orta Asya bölgesinde yerel alanlarda bölgesel birlik oluşturacak dil ve din gibi unsurlar ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Bunun en büyük araçlarından biri ise eğitim olmuştur. Eğitim sistemi için oluşturulan altyapısal unsurlar üzerinde, her bölgenin milli dilleri oluşturulmuş ve öğretilmiştir. Bu kapsamda ortaya konulan dil ve alfabeler ile oluşturulan müfredat, rejim ilkelerini tesis etme amacına da bir yandan hizmet etmiştir.

Dini, milli ve kültürel bağlar açısından en önemli unsur olan dil konusunda ortaya çıkan çok parçalı ve farklı yapılar, Orta Asya halklarını sadece dil açısından bir dejenerasyona uğratmadı, aynı zamanda dinsel yapı üzerinde de etkili oldu. Bu eğitimsel yapı içerisine konumlandırılan materyalist-ateist müfredat, özellikle 1917-29 döneminde takip edilen din ile mücadele yönteminin en büyük destekçisi, komünist bir toplumsal evrilme amacının gizli bir silahı olmuştur. Bu çerçevede, Sovyet öncesi dönemlerden farklı olarak okullarda din değil, doğrudan ve/ya dolaylı olarak ateizm öğretilmiştir (Bilinsky, 1964: 79). Zaten daha ileriki süreçte, yani 1928 yılında dine karşı tutumda farklı bir yöntemin benimsenecek olan dönemin başlangıcında yapılan düzenleme ile devlet ve özel okullarda, okul dışı alanlarda din eğitimi tamamen yasaklanacaktır (Berdimurat, 1960: 163).

Bu bağlamda, ilk dönem din karşıtı politikaların 1928-29 yılına kadar ısrarla takip ettiği ve inandığı düstür, dinin kendiliğinden ortadan kalkacağı düşüncesidir. Bu düşüncenin en büyük politik meydan okuması ve aracı ise materyalist bir çerçeveye oturtulmuş ateist-marksist bir bilinçtir. Bu bilincin temel öncelikli hedef kitlesi ise geleceğin komünist Sovyet devletini oluşturacak gençlerdir. Bu yönelim ve temel güdü, Lenin'nin 1920 yılında, Rus Genç Komünist Birliği'nin üçüncü Tüm Rusya Kongresi'ndeki konuşmasında görülmektedir. Bu konuşmada, yaşlı kuşağın görevinin burjuvaziyi alaşağı etmek olduğu ve onu da gerçekleştirdiğinden bahseden Lenin, genç

kuşağın görevinin ise bu devrimi sağlam temellere inşa etmek olduğunu belirtir (Lenin, 1994: 67). Belirtilen bu amaç ve ödev, dini inanç ve yapıların tasfiyesi için eğitimin ve aydınlanmanın (tabiki materyalist bir dünya görüşü üzerine kurulu) altını çizen bir işaret idi (Thrower, 1983: 136). Bu nedenle, Lenin (1994: 60) Sovyet toplumunun, özellikle gençliğin ana amaç ve ödevinin 'öğrenmek' olduğunun altını çizer, Ancak hemen ardından neyi öğrenmek ve nasıl öğrenmek? sorularını sorar:

> . . . eski, kapitalist toplumun dönüştürülmesi ile birlikte, komünist toplumu yaratacak yeni kuşakların yetiştirilmesi, eğitim ve öğretimi eski yöntemlerle yürütülemez (ama tabiki, eski sisttemin yararlı araç ve gereçlerinden yola çıkmalı ve onları kullanmalıyız). . . Genç kuşakların çabalarının, eski topluma benzemeyecek yeni bir toplum kurulması, yani, komünist toplumun kurulması ile sonuçlanmasını, ancak gençliğin yetiştirilmesini, eğitim ve öğretimini köklü olarak yeniden biçimlendirmekle sağlayabiliriz.

Bu aşamada, dini inanç sistemlerinin ve onun toplumsal unsurlarının devrime, sosyal ve eğitimsel gelişime engel olduğu, bilimsel olmadığı, yozlaşmış ve anti-Sovyet/Rus olduğu bilincine sahip rejim, bunu aşmak için komünizmin öğretilmesi gerektiği inancını taşır (Thrower, 1983: 136). Bu noktada, Lenin (1994: 66 vd.), komünizmin öğretilmesinin teorik boyutunun önemine dikkat çekmekle birlikte, onun pratik tarafının daha önemli olduğunu ve bunun nasıl ve ne şekilde benimseneceğini şu şekilde bir örnekle açıklar:

> Hepiniz biliyorsunuz ki askeri problemlerin, cumhuriyeti savunma problemlerinin ardından şimdi ekonomik görevlerle karşı karşıya geldik. Bildiğiniz gibi, biz endüstriyi ve tarımı canlandırmadıkça, üstelik eski yolu izlemeden canlandırmadıkça, komünist toplum kurulamaz. Bunlar modern bir temel üzerinde, bilimin son sözüne uygun olarak yeniden kurulmalıdır. . . pek iyi anlayacağınız gibi, okuma yazma bilmeyen insanlar 'elektriklenmenin' üstesinden gelemezler ve yalnızca okur yazar olmakta buna yetmez. Elektriğin ne olduğunu anlamak yetmez; gereksenen, endüstri ve tarımda, endüstri ve tarımın çeşitli dallarında elektriğin teknik bakımdan nasıl kullanılacağını bilmektir. Bunu önce

> kendimize öğretmek, sonra da bütün çalışan insanların yetişen kuşağına öğretmek zorundayız. . . O anlamalıdır ki (Rus Genç Komünistler Birliği üyesi), bu toplum ancak modern eğitim temeli üzerinde yaratılabilir, ve bu eğitim edinilmedikçe komünizm olmayacak bir duadan öteye gitmeyecektir.

Bu çerçevede, Lenin'nin ileride kurmayı planladığı komünist ülke hedefine ulaşmak için önemli bir unsur olan genç kuşak, rejimin benimsediği eğitim ve aydınlanma projelerinde çok önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Bu nedenle, Orta Asya ve Kafkaslarda, gençlere yönelik din öğrenimi yasaklanmıştır. Ancak her ne kadar yasaklamalar getirilse de özel alanda (evlerde) dini eğitim ve bilinçlenme az da olsa devam etmiştir (Bilinsky, 1964: 80). Bu gibi durumların önüne geçilmesi için ise SSCB genelinde olduğu gibi, Orta Asya'da da okul dışında öğrenme ve aydınlanmanın devamını sağlayacak örgütlenmeler oluşturulmuştur. Bunlardan en önde gelenleri Komsomol ve Militan Ateistler Birliği'dir. Sovyet yönetiminin din karşıtı çalışmalarda bulunan ve materyalist-ateist bilinçlendirme faaliyetleri yürüten resmi ateist örgütlerinin, 1926 ile 1929 yıllarındaki üye sayılarındaki değişim okul dışı bilinçlendirme ve eğitim faaliyetlerine verdikleri önemi göstermektedir. 1926 yılında 87 bin olan üye sayısı, 1929 yılında 500 bine ulaşmış; 1932 yılında ise en yüksek üye sayısı olan 5 milyon 670 bin kişiye ulaşmıştır (Pospielovsky, 1987: 60-61).

Okul dışı eğitimsel ve aydınlanma çalışmalarını ülke genelinde kurmuş olduğu ateist örgütlerle sürdüren Sovyet yönetimi, ayrıca oluşturmuş olduğu ilk, orta ve yüksek okullar ile de temel yapıyı oluşturmak istemiştir. Kendilerini, sahip oldukları amaçlar doğrultusunda, 'geri kalmış Türk-Müslüman dünyasını aydınlatacak, modernleştirecek ve medenileştirecek' bir misyonla yüklü gören Sovyet yönetimi ve ideolojisi (Erşahin, 2003: 331), Orta Asya toprakları boyunca, ilk okul seviyesinden üniversite seviyesine kadar Marksist-materyalist-ateist temelde bilimsel eğitim veren kurumlar açmıştır. Rejim inşası sürecine de hizmet eden bu kurumların verdiği eğitim çerçevesinde, geleceğin 'aydın' toplumlarının yetiştirilmesi için bağnazlığın, gericiliğin nedeni ve Marksist-Leninist modernleşmenin önündeki en büyük engel olarak görülen dine karşı yüksek okullarda yapılan, özellikle sosyal bilimler bölümlerindeki çalışmalara önem

verilmiştir. Bu bölümlerin, diyalektik ve tarihsel materyalizm üzerine dersler vermeleri ve bu dersler, konferansların da batıl inanç, bağnazlık, gericilik ve dinin yaralayıcı dünya görüşünü hedef alan bir içeriğe sahip olması istenmiştir[34] (J.M., 1955: 314). Bu doğrultuda verilecek eğitim sonucunda, yeni nesil Sovyet toplumu bilimsel komünist ideolojiye sahip ve din ile mücadelede aktif rol alan kişiler olması, en azından dar anlamda hedeflenmiştir.

1948 yılında, Sovyet Rusyasında öğretmenler için yayınlanan Uchitelskaya Gazeta'da N. Goncharov tarafından kaleme alınan bir makalede (K.E.B., 1950: 393), SSCB okullarındaki yapılanma amacı ve misyondan bahsedilir. Buna göre, Sovyet rejimi ve onun ideolojisi karşısında muhalif ve ona engel olan dinin toplumsal kökenlerinin bilimin örgütleyicileri ve yayıcıları tarafından ortaya çıkarıldığı belirtilerek, bunun Marx'ın belirttiği gibi dine karşı dolaylı bir savaşım yöntemi ile gerçekleştirildiği belirtilir ve bu durumun ayrıca, burjuva temeller üzerinde yükselen eğitim sisteminin gerici unsurlarını ortadan kaldırıp, Marksist-materyalist bilim çerçevesinde bir sistemi ortaya çıkaracağı umulur. Ancak tam bu noktada Sovyet yönetiminin dine karşı bilinçlenme ve aydınlanma politikalarındaki ihtiyatlı tavrını belirtmek gerekmektedir. Bu tavır, ilk dönem takip edilen dine karşı mücadele yönteminin de en önemli unsurlarından biridir. Buna göre, materyalist-ateist bir dünya görüşü ile bilinçlenen ve aydınlanan toplumun, sahip olduğu gerici-burjuva bir ideoloji olan din olgusundan kurtulacağını düşünen Sovyet yönetimi, Rus KP taslak programında da belirttikleri gibi, bu süreçte yapılan uygulamalarda inananların dinsel duygularını incitmekten dikkatle kaçınılması gerektiği; çünkü bunun yalnızca dinsel bağnazlığı artırıp, radikal bir din bilinci ortaya çıkaracağını belirtmişlerdir (Lenin, 1994: 58). Bu tedbirli ve ihtiyatlı tutumdan dolayı, din karşıtı mücadelede bu uyarılar göz önünde bulundurularak aydınlanma ve eğitim kurumları aracılığıyla ikna yöntemi uygulanmıştır (K.E.B., 1950: 394). Yani, Sovyet yönetiminin devrim ile birlikte oluşturduğu rejimde tesis etmek istediği Sovyet insanı modeli içerisinde yer alan ve eski toplumun dinine alternatif olan bilimsel ateizm, Marksist-Leninist fikirler ışığında inşa

[34] O dönemde, bilimsel ateizm yönünde verilen ders ve konferansların 'önerilen içerik temaları', birkaç örnek ile belirtilecek olursa, şu şekilde karşımıza çıkmaktadır: 'K. Marx, F. Engels ve V.İ. Lenin'in Din Üzerine Düşünceleri', 'Marksizm-Leninizm, Bilimsel Ateizmin İdeolojik Temelleri', 'Komünizmin İnşası ve Dini Kalıntıların Ortadan Kaldırılması', 'Günümüz İslam İdeolojisinin Eleştirisi', 'Yaşamın Dini ve Ateist Yorumu' vd. bkz: (Powell, 1975: 168-171).

edilmiş eğitim kurumları aracılığıyla ve ikna yöntemi ile benimsetilmesi amaçlanmıştır. Bu vasıtayla varılmak istenilen amaç ise inananların ve potansiyel inananlar olacak genç ve çocukların kafasındaki dini kalıntılardan kurtulması, dini öğretimin ve onun inanç belirtilerinin yok sayılmasını sağlama ile dinin kendiliğinden ortadan kalkmasıdır. Zaten, her anlamda desteklenmiş bir marksist düşüncenin kitleler tarafından benimsenmesi, insanın kendisini, doğayı anlamasına ve yabancılaşmasına neden olan bütün beşeri ve ruhani unsurları ortadan kaldırmasına, doğal olarak insanın yabancılaşmasının en büyük nedeni olan dinin de ortadan kalkmasına neden olacağı inancı benimsenmiştir.

Diğer yandan, bu aydınlanma ve eğitimsel proje/politikalar çerçevesinde, ancak yukarıda bahsedilen politik ince çizgide uygulanan eğitimin sekülerleştirilmesi ve materyalist bilginin/dünya görüşünün yerleştirilmesi tutumu, bütün SSCB topraklarında uygulandığı gibi Orta Asya'da da uygulanmıştır. Doğal olarak, belirttiğimiz gibi, ilk dönem Sovyet din karşıtı politikalarındaki tutum çerçevesinde Orta Asya'da her ne kadar eğitimdeki dini müfredat kaldırılmış, medreseler kapatılmışsa da bu temkinli tavrın yansıması olarak istisnai uygulamalarda görülmüştür. Bu istisnai uygulamalara örnek olarak, Buhara'daki Mir-i'arab medresesinin açık bırakılmasıdır. Bunun nedeni, Sovyet yönetiminin dine karşı tutumunda benimsediği yöntem temelinde belli bir dönem takip ettiği tolerans politikasıdır. Ancak bu hoşgörülü yaklaşım klasik anlamda bir hoşgörü olarak algılanmamalıdır. Çünkü buradaki asıl amaç, kontrollü bir şekilde (kendiliğinden) ortadan kaldırılacak olan islam dininin, bu geçiş dönemindeki ihtiyaçlarının gözetilip, radikalleşmesinin önüne geçmektir. Bu nedenledir ki, Sovyet yönetimi Mir-i'arab medresesine, İslama inananların kısmen ihtiyaçlarını giderecek şekilde Kuran okumasının öğretilmesi ve hatiplik, müenzinlik ihtiyaçlarının da kontrolü altında giderilmesi için izin vermiştir (Wheeler, 1977: 47).

Bu çerçevede tesis edilen Sovyet eğitim sisteminin öncelikli hedefi, SSCB gençliğinin ateist ve din karşıtı bir dünya görüşü ile yetiştirilmesi için Orta Asya'daki okuma ve yazma seviyesinin artırılması yoluna gitmiştir. Çünkü, görülmektedir ki, İslami yaşam tarzı ve dünya görüşünün hakim olduğu ve bu görüşün üretim merkezleri olarak gördüğü Özbekistan ve Kırgızistan'da 1926 yılında, sırasıyla yüzde 3.8 ve 4.6

okuma yazma bilen nüfus bulunmaktaydı (Akiner, 1995: 239-285). Bu yüzden, bu rakamların yükseltilmesi için çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Bu çalışmaları kanıtlar nitelikte, 1914 yılında Özbekistan'da 160 tane okul ve 17.299 tane öğrenci varlığına karşın, 1928-29 eğitim döneminde bu rakamlar 2.320 okul ve 1.666.637 öğrenciye yükselmiş, 1914'teki 704 öğretmene karşı 1928-29'da 6.308 öğretmen sayısına ulaşılmıştır (Pulatov, 1960, aktaran; Yaman, 2012: 60). Lenin (1994: 76) bu konuya şu şekilde dikkat çekmektedir:

> Genç Komünist Birlik, okullarla, komünist kitap ve broşürlerle okumakla yetinmeyerek eğitim, öğretim ve yetiştirimini işçilerin ve köylülerin emeğiyle birleştirmelidir. Bir kimse ancak işçiler ve köylülerle birlikte el ele çalışarak gerçek bir komünist olabilir. Ve herkes anlamalıdır ki, Gençlik Birliğinin bütün üyeleri hem okur yazarlardır hem de nasıl çalışması gerektiğini bilirler.

Amaçlanan bu durumdan dolayı, Lenin'in belirtmiş olduğu yöntem ile yapılacak mücadele yani, aydınlanma ve bilinçlenme ile dinin ortadan kaldırılması için okuma ve yazma seviyelerinin yükseltilmesi gerekmekteydi. Böylece, hem yerel hem de Rus dilinde okuma ve yazma bilen nüfusun artırılması ile kitap, broşür ve gazete gibi yazılı organlarla ortaya konulan eğitici araçlar işlevlerini yerine getirebilecekti.

Ayrıca, ilk dönemde, okuma yazma bilmeyen yaşça daha üst kesimin bilinçlenmesi için ise farklı yöntemler benimsenmiştir. 1925 yılında kurulan ve MAB bünyesinde faaliyet yürüten, 1947 yılında 'Bilgi Toplumu' (The Knowledge Society) olarak adlandırabileceğimiz ayrı bir birim olarak faaliyet yürüten bölüm, daha çok bu kesime hitap etmiştir. KP örgütlenmesi ile benzer örgütsel yapıya sahip olan bu bölüm, marksist-materyalist-ateist bir toplum oluşturulması için her bölge, ülke, şehir ve cumhuriyette tesis edilmiştir. Doğal olarak, Orta Asya'da da faaliyet yürüten bu örgüt konferanslar, bilimsel ateizm dersleri, soru-cevap ve inananlar ile tartışma toplantıları gerçekleştirmiştir (Powell, 1975: 48 vd.). Ancak, Sovyet rejiminin ve onun dünya görüşünün inşa edilmesi, sürdürülmesi ve bunun gerçekleştirilmesi yolunda yapılan din ile mücadele için Sovyet okul sistemi her zaman en önde gelen potansiyel bir silah olmuştur. Çünkü geleceğin Sovyet toplumunu oluşturacak olan çocuklar bu okullarda

yetişmekteydi. Dinin ve onun dünya görüşünün saf dışı bırakıldığı ve onun yerine alternatif olarak temelini materyalist-ateist görüşlerin oluşturduğu bir eğitim sistemi ile Powell'a (1975: 51 vd.) göre şunlar amaçlanmaktaydı; i) geleneksel aile yapısı içerisine sosyalist tecrübenin yerleştirilmesi, ii) din ile ilgili ve alakalı öğretmen sayısının azaltılması ve onların komünizm temelinde doktrine edilmesidir.

Bütün bu amaçlar, temel güdü doğrultusunda oluşturulan eğitim sistemi çerçevesinde okullarda verilen derslerde, dini görüş ve inanışlara yönelik olarak dolaylı bir saldırgan tavır benimsenmiştir. Bunun temel nedeni ise bir yandan yeni yetişen gençliğin kafasına eski burjuva düşüncelerin girmesini engelleme ve oto-kontrol mekanizmalarını oluşturma; bir yandan da bilimsel, komünist ideolojinin yerleştirilmesi fikridir (J.M., 1955: 313). Fizik, biyoloji, kimya, astronomi, matematik, tarih, coğrafya ve edebiyat gibi derslerin içeriği tamamen yukarıda bahsedilen amaca hizmet etmiştir. Örneğin, hareket ve maddenin/enerjinin korunması kanunu gibi temel bilimsel yasalar, 'Allah'ın herşeyi yoktan var ettiği inanışına karşı kullanılmıştır. Ayrıca geçmişte, yapmış olduğu bilimsel çalışmalar nedeniyle dinsel baskı ve şiddete maruz kalan (Galileo ve Giordano Bruno gibi) kişiler ortaya konularak ve örneklendirilerek dinsel düşünce ile bilim arasındaki uyuşmazlık ispatlanmaya çalışılmış ve böylece bu tür düşüncelerin gözden düşürülmesi amaçlanmıştır (Powell, 1975: 52). Bu şekilde bir tutumla karşı karşıya kalan genç nüfus ise önlerine alternatif olarak konulan bilimsel ateizm düşüncesini benimsemeye ve onu bir dünya görüşü haline getirmeye mecbur bırakılmıştır. Ancak bu noktada şunu belirtmekte yarar vardır ki, daha sonraki yıllarda ortaya konulan bilimsel ateizmin kendi özeleştirilerinde, bilimsel ateist dünya görüşünün ortaya çıkmasına ve kendi dünya görüşü çerçevesinde mücadele etmesine neden olan din ve ondan kaynaklanan görüşlerle aynı duruma düştüğü tespitleri yapılmıştır. Yani bilimdışılığa ve gericiliğe karşı savaşan ateist düşünce, zamanla bilimsel değil siyasi, materyalist değil geleceğin sınıfsız toplumuna ve tarih yasalarına inancı tarafından ortaya konulan olağanüstü varoluş inancı haline gelerek yapay bir din halini almıştır (Thrower, 1983: 168). Bilimsel ateist düşüncenin gelecekte içerisine düşeceği bu çıkmaz duruma varmadan önce okullarda yukarıda bahsedilen dolaylı yönden din karşıtı tutum ve bilimsel ateist düşüncenin yerleştirilmesi fikri doğrultusunda; okullarda verilen derslerde, örneğin kompozisyon derslerinde yeni

yetişen gençliğin bilinç altına bilimsel ateist düşünce empoze edilmiştir. Bu derslerde yazdırılan kompozisyon konularının bir kaçı ortaya konulduğunda, bahsi geçen temel amaç açıkça görülmektedir; 'Din kimin düşmanıdır?', 'Dinle mücadele neden gereklidir?' (Powell, 1975: 52).

Bu çerçevede, Sovyet okul sistemi içerisinde genel olarak takınılan bu bilimsel ateist tutum, özellikle Rus olmayan topluma hitap eden Orta Asya okul sistemindeki Rusça dil derslerinde de görülür. Okul dışı eğitimsel programlarla da desteklenen bu genel tutum, Rusça dil bilgisi derslerinde okutulan ders kitapları ve verilen ev ödevleri ile dolaylı bir inşa süreci benimsemiştir. Benimsenen bu gibi inşa süreçlerinde, dine karşı mücadelede kilit önemde olacak bilimsel ateist dünya görüşü çocuk ve gençlerin bilinç altlarına işlenmiştir. Dolayısıyla, bu okullarda bahsi geçen derslerde okutulan ders kitapları ve ev ödevleri aracılığıyla hem yetişen yeni nesil hem de bu ödeve muhatap olan aile bireylerini etkilemeye çalışılmıştır. Bu nedenle, Sovyet yönetimi çocukları ve aile fertlerini dini eğitim ve bilinçten korumak, soğutmak amacıyla materyalist-ateist bir dünya görüşü temelinde ve bu temel dünya görüşünün dinin yerini alması hedefinde propaganda, politika ve yöntemler kullanmıştır. Bu bağlamda, yukarıda bahsi geçen Rusça dil bilgisi kitaplarında kullanılan ve ev ödevi verilen, soru-cevap yöntemi (catechism) ile oluşturulmuş şu diyaloglar dikkat çekicidir (Froese, 2004: 40 vd.):

Q: Mollalar ne işle uğraşır?

A: Mollalar Kuran okur ve birisi öldüğünde ona dua eder.

Q: Kuran'dan ne okur?

A: Bilmiyoruz.

Q: Kendisi okuduğunu anlıyor mu?

A: Hayır.

Q: Duayı karşılıksız mı ediyor?

A: Hayır, karşılığında para alıyor.

Ayrıca, yine Orta Asya'da okutulan Rusça dil bilgisi kitaplarında, öğrencilere din karşıtı atasözleri öğretiliyor; "Mollalar ve (Kafkasya) ozanları arasında hiçbir dostluk olmayacak" gibi oluşturulan 'atasözü'ndeki bu durum, dil bilgisi kitaplarında

aynı yöntem ile şu şekilde ortaya konuluyor (Powell, 1975: 53):

Q: Kafkasyalı ozan kimdir?

A: Halk müziği söyleyen bir müzik adamı.

Q: Peki, Mollalar ne yapar?

A: Mollalar Kuran okur ve birisi öldüğü zaman ona dua eder.

Q: Kafkasyalı ozan ile Mollalar arasında neden herhangi bir dostluk olamaz?

A: Çünkü müzik adamı insanları, hayatı, düğün, cümbüş/eğlenceyi, şarkıları ve tatilleri sever, fakat mollalar namaz/dua, oruç ve cenaze törenlerini sever. Mollaların Kafkasyalı ozanlar arasında hiçbir yeri yoktur.

Q: İnsanlar için hangisi ya da kim daha değerlidir?

A: Müzik adamları. Çünkü onların şarkıları insanları mutlu ve kahraman, hayatı ve vatanlarını ise görkemli kılar.

Diğer yandan ve son olarak, aydınlanma ve eğitim çalışmalarında gençlerin KP ideolojisi çerçevesinde örgütlenmelerine büyük önem verilmiştir. Bundan dolayı, geniş toplum kesimlerinin, özellikle gençlerin ideolojik anlamda bilinçlendirilmesi için pek çok kurum ve yayın faaliyeti gerçekleştirilmiştir. Kurumsal bazda, okullarda verilen eğitimin yanı sıra KP gençlik kolları (Komsomol) ve MAB önemli rol oynamıştır. Stalin dönemiyle birlikte, MAB, Komünist rejimin inşası yolunda uygulanacak eylemlerin garanti altına alınmasında KP'den sonra gelen en önemli kurum olmuştur. Bu gibi kurumlar içerisinde bireylerin Sovyet kimliğini benimsemesi yönünde üretilen fikirlerin, eylemsel araçlar olan kitle iletişim araçları, okullar ve üniversiteler aracılığıyla toplumsal bazda nüfuz etmesi beklenmiştir. Bu bağlamda, Komsomol, Bilgi Toplumu, Ticaret Birliği, Kültürel-Aydınlama Ağları, Halk Kültür Üniversiteleri ve siyasi bilgilendirme faaliyetleri ile rejimin inşası ve dinin ortadan kaldırılması için çaba sarf edilmiştir (Powell, 1975: 47). Bu kurumlar çerçevesinde, bütün Orta Asya (Azerbaycan'da dahil olmak üzere) cumhuriyetlerinde benzer faaliyetler yürütülmüştür. Bu faaliyetlerinde desteklenmesi amacıyla da eğitimsel alt yapılar oluşturulmuş ve örgütsel amaçlar dahilinde dersler verilmiştir. Örneğin, Azerbaycan'da dinle mücadele ve bilimsel ateizmin yerleştirilmesi faaliyetleri kapsamında, Azerbaycan Sovet Sosialist Respublikası (SSR) Elmler Akademiyası Felsefe ve Hukuk Enstitüsü'ne bağlı 'Elmi-Ateizm Bölümü' ve Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nde Elmi-Ateizm Tarihi ve

Nazeriyyesi Bölümü açılmış, Medeniyyet Nazırlığı (Bakanlığı) yanında Ateizm Müzesi kurulmuştur; ayrıca, Orta Asya cumhuriyetlerinde olduğu gibi Azerbaycan'ın bütün orta ve yüksek dereceli okul müfredatına 'Elmi Ateizmin Esasları' adlı bir ders konulmuş, aynı adla da bir ders kitabı yayınlanmıştır (Kurbanov, 1979, aktaran; Yaman, 2011: 184).

İlk dönem Sovyet din ile mücadele politikalarının uygulanmasında kilit öneme sahip olan 'aydınlanma' ve bilinçlendirme politikaları, sonraki dönemde uygulanacak olan din karşıtı politikalarda yapılacak olan yöntem değişikliği nedeniyle ikinci plana atılsa da yine etkinliğini ve ağırlığını korumuştur. Bu noktadan hareketle, ikinci dönem politikalara ve uygulamalara geçmeden önce, ilk dönemde başlayan ve din karşıtı politikaların ve savların desteklenmesi için yapılan bilimsel araştırmalar olan Sovyet İslam araştırmalarına ve onların amaçlarına, niteliklerine değinilmesi gerekmektedir. Çünkü, bir bütün oluşturan Sovyet din karşıtı politikalar, çok boyutlu/kulvarlı bir çalışmanın sonucunda ortaya konulan bir projedir. Bu projelerin en büyük hassasiyeti ise meşru zeminler üzerinde (ki bu meşru zemin Sovyet yöneticileri için bilimsel ve ideolojik doktrin çerçevesidir) politikaların üretilmesi ve uygulanmasıdır. İşte bu hassasiyetin en açık göstergesi, gerici/dini/burjuva düşüncelere sahip kitleleri bilinçlendirme ve aydınlatma projesinin tamamlatıcısı olan Sovyet İslam araştırmaları ve bu çerçevede yapılan propaganda çalışmalarıdır.

2.1.3. Propaganda ve 'aydınlanma' aracı olarak Sovyet İslam araştırmaları

1917 Devrimi'nin gerçekleşmesi ve onun Orta Asya Müslüman toplumuna yukarıda bahsedilen çerçevede yaptığı etki, devrim sonrasındaki süreçte Sovyet rejiminin bazı köklü bilimsel çalışmalar yapmasına neden olmuştur. Hemen bu süreç arkasından rejimin takınmış olduğu dolaylı yoldan din ile mücadele etme ve sonuç olarak onu ortadan kaldırma hedefi ve rejim inşası amacı da toplumu bu yönde organize etmek için propaganda ve 'aydınlanma' çalışmalarının önemli bir araç olarak kullanılmasını zorunlu kılmıştır. Bu amaç ve güdü doğrultusunda ortaya konulan, Sovyet İslam Araştırmaları, Çalışmaları ve oluşturulan ateizm literatürü, Orta Asya'da geçmişin 'gerici' kalıntıları ile yaşayan kitlelerin bu düşüncelerden uzaklaşıp, rejimin

inşası için kilit önemde olan 'bilimsel ateizm' yönünde ilerlemeleri ve Marksist-Leninist bir dünya görüşüne sahip olmaları için yapılması ve oluşturulması gereken çalışmalar olarak görülmüştür.

Marksist-materyalist ve ateist bir düşünce yapısının, Sovyet yönetimi tarafından hayatın ve ekonomik-sosyal düzenin gerçek anlamını ve işlevini bilmeyen kitleler olarak görülen Orta Asya Müslüman toplumu içerisinde yayılması, benimsenmesi için; bu düzenin iç yüzünü ortaya koyan, 'maskesini düşüren' Sovyet yönetimi tarafından aydınlatılması gerektiği düşünülmüştür. Sovyet yönetimi bu yolla, dinin burjuva ekonomik düzenin bir ideolojisi olarak gören ve onun gerçeklerin anlaşılmasında yani mevcut toplumsal düzenin çarpıklıklarının anlaşılması noktasında bir perde görevi gördüğünü belirten Marx'ın düşünlerine paralel olarak bir varsayım belirlemiştir (Thrower, 1983: 35). Bu varsayım, gerici-sömürücü burjuva sistemin düşünce ve eylemlerinin gerçek yüzünün rejim tarafından bilimsel yollarla kanıtlanması temeline dayanan bir bilinçlendirme ve aydınlanma projesinin desteklenmesiyle görecek olan Orta Asya topluluklarının, yine eski sistemin kalıntısı ve onun en büyük destekçisi olan din ve onun toplumsal-ekonomik unsurlarını da terk ederek Marksist ve ateist dünya görüşüne sahip olacağıdır.

Doğal olarak, varsayılan bu aşamaya gelinmeden önce toplumun bu kapsamda aydınlatılması için tarihsel materyalizm ve bilimsel-ateizm temelinde İslam'ı ve onun toplumsal unsurlarını anlatan propaganda ve 'aydınlanma' araçlarının oluşturulması yoluna gidilmiştir. Bu nedenle, hem İslam'ın Sovyet doktrini çerçevesinde daha iyi okunması hem de bu okuma bağlamında karşı propaganda ve çalışmaların tesis edilmesi için Sovyet İslam Araştırmaları ve din karşıtı literatür oluşturulmaya başlanmıştır.

Bu konuda, 1954 yılında Sovyet Bilimler Akademisi'nin yayınladığı ve N.A. Smirnov tarafından kaleme alınan "Sovyet Rusya'da İslam Tarihi İncelemeleri" adlı kitap, kapsamlı bir literatür dökümü ve bunların analizini sunmaktadır. Zaten, bu kısımda bahsedilecek olan özellikle 1917-29 arası literatürün kısa içeriklerine, amacına ve kapsamına bu kaynak yardımı ile ulaşılacaktır. Ayrıca bu kaynağın kendisinden, bu alandaki Sovyet tutum ve güdüsünü anlamak açısından, genel olarak bahsedilecek

olursa; bu eser Sovyet din karşıtı propaganda ve mücadelede önemli bir meşruluk ve destekleyici araç olan materyalist bilimin İslam hakkındaki görüşlerine ve bu yöntemle yapılmış geçmişten (idealist bakış açısıyla yapılmış olanların karşı eleştirisini ortaya koyarak) yani Çarlık döneminden, eserin yazıldığı Sovyet dönemine kadar olan yayın çalışmalarının yine Marksist-materyalist bakış açısıyla analizine yer verilmiştir. Başka bir ifade ile N. A. Smirnov'un bu eserinde, genel olarak amacı İslam tarihinin diyalektik ve tarihsel materyalizm yöntemi ile algılanmasına katkı sunmak olan ve İslam'a alternatif bilimsel ateizmin bireylerin dünya görüşlerine hâkim olması için geçmişte bu yönde ortaya konulmuş yazılı kaynakların eleştirisi, kısa sunuşlarına yer verilmiştir.

Yukarıda belirtilen notlar ışığında, 1923 yılında bu bağlamda çalışmaların başladığı görülmektedir. 1923 yılında, Rus Komünist Partisi (Birliği) (RFK-B) XII. Kongresi'nde alınan kararlar, yukarıda bahsedilen Sovyet rejim amaçlarını desteklemekte ve kanıtlamaktadır. "Din Karşıtı Ajitasyon ve Propagandanın Düzenlenmesi" hakkında özel bir karar alan bu kongre, bu kararla "devrimin, sermaye ve toprakların pomeşçik[35] mülkiyetine geçişine hizmet etmek üzere tarihsel olarak oluşmuş dinsel yapıların karşı devrimci rolünü ortaya koyarak, geniş emekçi kitlelerdeki dinsel kör inançları temelinden sarstığı" gerçeğine işaret ediliyor (Smirnov, 2005: 176). Dinin kendiliğinden ortadan kalkması noktasında oluşturulan sosyalist altyapının desteklenmesi için partinin din karşıtı propaganda ve ajitasyon konusunda en temel ve can alıcı görevlerinden birinin, gerek bilimsel-anlaşılabilir yayınların, gerekse dinin doğuşu ve tarihi konusunda gerçekten aydınlayıcı nitelikte yayınların yapılması bu kongre sonrasındaki süreçte elzem bir özellik taşımıştır. Bu çerçevede, kongrede, Müslüman halklar arasında yapılacak çalışmanın amaçları, ayrı bir önemle şu şekilde belirtilmiştir:

> Bugüne dek hemen hemen bir dokunulmazlık içerisinde varlığını sürdüren 30 milyonluk Müslüman nüfusun, karşı devrimci amaçlar için kullanılan ortaçağdan kalma ve dinle bağlantılı kör inançlarını koruduğunu dikkate alarak, değişik halkların ulusal özelliklerini de göz önünde tutarak, Sovyet Cumhuriyetleri'ndeki bu kör inançların tasfiyesi

---

[35] Toprak ağası anlamına gelen bu kelime, Çarlık Rusya'da büyük toprak sahiplerine verilen isimdir.

için yeni formüller ve yömtemler yaratmaları gerekir (KPSS MK'nın[36] Kongre, Konferans, ve Panellerinde Alınan Kararlar ve Çözüm Önerileri, 1953, aktaran; Smirnov, 2005: 177 vd.).

Bu kararla bağlantılı olarak ortaya konulan ek önlem ve formül, din ile mücadelede çok sayıda ajitatör ve propagandacının yetiştirilmesinin yanında, komünist aydınlanmanın bütün hatlarına göre dinin, dinsel akitlerin, kültlerin ve dinsel yapıların doğuşunun, gelişiminin ve tarihinin irdelenmesi yönünde özel bir yol benimsenmesi olmuştur.

Bu noktadan hareketle, Orta Asya Müslüman toplumunun özelliklerinin, değerlerinin, gelenek-görenek ve dininin diyalektik ve materyalist bir yöntemle incelenmesi, açıklanması ve bu çalışmaların yayınlanması faaliyeti, Sovyetler Birliği üniversiteleri, enstitüleri ve diğer bilimsel kurumlarının, akademisyenlerinin öncelikli görevi olmuştur. Bu görev, dinin bilimsel araştırmalar için bir konu haline gelmesini sağlayarak, üniversitelerde ve araştırma merkezlerinde dinin materyalist yöntemlerle ve dünya görüşü ile analizi için 'din çalışmaları' vb. bölümlerin açılması sonucunu doğurmuştur. Sovyetler Birliği'nde din çalışmaları alanının kurucularından biri olan ve 30 Ekim 1922'de Minsk'de Belarus Devlet Üniversitesi'ndeki açılış konuşmasında 'Dinin Bilimsel Araştırmalar İçin Bir Çalışma Alanı Olması' konusu üzerine bir rapor sunan N.M. Nikolsky, din çalışmalarını yeni bir branş olarak tanımlamış ve bu genç branşın öğrenilmesi/geliştirilmesinin muhteşem bir geleceğe sahip olmanın en önemli unsuru olacağını; ve bu alanda yapılan çalışmaların kökleşmiş dini inanç ve unsurlarını ortadan kaldırılması noktasındaki çözüm için iyi bir araç oluşturacağını belirtmiştir (Shakhnovich, 1993: 67 vd.).

Bu amaç doğrultusunda, yine 1923 SBKP(B)'nin Merkez Komitesi'nde alınan kararla, eğitim sisteminde gerekli örgütlenmenin yapılması, öğretmenlerin yetiştirilmesi, köylere Sovyet gazete ve kitaplarının ulaştırılması ve tüm vatandaşların okur-yazar duruma getirilmesine koşut olarak Sovyet iktidarının tarım ve sanayide gerçekleştireceği başarılı atılımlarla, Sovyet ülkesinin on milyonlarca vatandaşının

[36] Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi.

aklına egemen olan dinsel kör inançların kesin ve tam anlamıyla ortadan kaldırılması amaçlanmıştır (Smirnov, 2005: 178). Bu karar ve ulaşılmak istenen amaçta görülmektedir ki, dinin ortadan kaldırılması ekonomik alt yapı ve sistemin sosyalist bir çerçeve/temele oturtulmasından geçmektedir. Tabii olarak görülmektedir ki, bu tutum, daha önce de bahsettiğimiz gibi SSCB rejiminin fikir babası olarak görülen Marx'ın toplumsal yapının alt yapısını oluşturan burjuva kapitalist sistemin ortadan kaldırılıp, sosyalist düzenin tesis edilmesi ile eski düzenin oluşturduğu ve içerisinde dinin de bulunduğu sömürücü üst yapısal unsurların yerlerini sosyalist alt yapısal unsurların üst yapısal destekçilerine (ateizm, komünizm vb.) bırakacakları fikri ile paraleldir (Thrower, 1983: 166). Yani bir anlamda dine karşı ideolojik ve teorik mücadele tek başına bir anlam ifade etmemektedir. Çünkü Sovyet Marksist-Leninist doktrine göre dinin kendisi zaten sömürü ve ekonomik düzenin uzantısıdır. Doğal olarak, bu ekonomik düzen ortadan kaldırılır ve arda kalan 'köksüz' dinsel inanç Sovyet organları tarafından ortaya konulan Marksist-materyalist-ateist düşünce ile doktrine edilirse ortadan kalkacaktır. Bu görüşü destekler nitelikte, 1930 yılında, SBKP Merkez Komitesi resmi yayın organı olan Pravda'da yayınlanan "Yeni Evrensel Din Karşıtı Propaganda" başlıklı ve Yaroslavsky imzalı makalede, o güne kadar alınan kararların genel felsefesi üzerine değerlendirmelerde bulunulmuştur. Burada, Yaroslavsky (1933: 309-316, aktaran; Smirnov, 2005: 180), halk ekonomisinin sosyalist temelde yeniden kuruluşunun, dinin ekonomik, maddi kökünü yıkmakta olduğunu belirtir[37] ve o dönemde bu durumun, özellikle kolhoz[38] hareketinin olduğu bölgelerde kendisini açıkça gösterdiğini; dahası, bu durumun geri kalmış Müslüman kitlelerde de kendisini belli ettiğini; kitlelerin dünya görüşlerinde derin gedikler açılmakta olduğuna dikkat çeker.

Bu aşamada, yukarıda bahsedilen ve altı çizilen amaçlar ve görevler temelinde yapılan Sovyet İslam çalışmaları ve ortaya konulan eserler analiz edilmelidir. Ancak şu belirtilmelidir ki, yapılan çalışmaların ve yayınlanan eserlerin çokluğundan dolayı burada ilgili bazı örnekler verilecektir. İlk olarak, berlirtilen amaç ve güdü dahilinde, bu eser ve çalışmalardaki ortak özelliklerden ve ulaşılmak istenilen spesifik amaçlardan

---

[37] Orta Asya köy burjuvazisinin karşı mücadelede bulunmak için dinsel ileri gelenlere başvurduklarını da ekleyen Yaroslavsky, bu durumdan şu şekilde bahsediyor: "Mollalar, yakında 'kara şeytan' (Turksib lokomotifi) bozkırdan geçecek, diye boşuna korkutmadılar Kırgızları. Ateist hareket, sosyalist yapılanmadaki başarıların etkisi altında kitlesel bir harekete dönüştü." (Smirnov, 2005: 180 vd).

[38] 'Kollektivnoye Hozyaystvo' (kolektif tarımcılık) kelimesinin kısaltılmış halidir.

bahsedilmesi yerinde olacaktır. Bu eser ve çalışmaların ortak amaçlarından biri, İslam tarihinin, din ile mücadele eden ve onu benimseyenlere bilimsel/materyalist metodlarla anlatılmasıdır. Diğer yandan, temel ortak özellikleri ise dinin gerici ve rejim karşıtı faaliyetlerle ilişkisinin anlatımının yapıldığı yayınların ve kitapların anlaşılır, genelde küçük kitapcıklar şeklinde, aynı konu üzerine tekrar tekrar yayın yapılması yöntemine dayanmalarıdır (Yaman, 2012: 52). Ayrıca, Devrimden sonraki yıllarda, yani 1920'li yılların başında, bu yayın faaliyetleri yukarıda bahsedilen spesifik amaçlar dışında ancak yine aynı ana amaca (rejimin inşası ve korunması) hizmet eder bir şekilde, Orta Asya'daki ulusal sorunun Sovyet çıkarları doğrultusunda tesis edilmesi için çalışmalarda bulunmuşlardır. Bu çerçevede, 1918'de yayın faaliyetine günlük gazete olarak başlayan ve 1920'li yıllarda ilk önce haftalık (1922) daha sonra da aylık (1923) olarak yayın faaliyetine devam eden "Ulusların Yaşamı" yayını, Sovyet devletinin ulusal sorun politikasıyla ilgili konulara sistemli olarak ışık tuttuğu görülmüştür. Burada yayınlanan birkaç makale ve yazıda, emperyalist devletlerin Doğu'daki sömürge boyunduruğu gözler önüne serilmeye çalışılmış ve bu yönde yazılar yazılmıştır. Genel olarak, Türkistan yerli halkını kendi yanına çekmeye çalışan bu yayınlardan bazılarının başlıklarını belirtecek olursak, N.A. Smirnov (2005: 188) tarafından bunlar şu şekilde aktarılır; "Nariman Narimanov'un Dağıstan'ın Dini Lideri Nacmuddin Efendi'ye Mektubu" (1919), "Kuran ve Devrim" (1920), "Müslüman Yoksullar ve Kızıl Ordu" (1920), "Babilik ve Bahailik" (1922), "Arap Harflerinin Yenilenmesi" (1922).

Ayrıca, 1925 yılında Moskova'da, amacı İslam dininin doğuşu ve gelişimiyle ilgli soruları Marksist bir yaklaşımla aydınlatmak, Müslüman din adamlarının dinsel törenler ve buyruklarla emekçilere verdikleri zararı gözler önüne sermek olan, Tatarca "Fenemdin/Bilim ve Din" adlı bir dergi yayın hayatına başlamıştır (Smirnov, 2005: 200). Bu derginin yanı sıra, Antireligioznik, Bezbojnik, Nouka i Religiya, Ateist gibi süreli yayınlara ek olarak; Pravda, Komsomolskaya gibi günlük gazetelerde bahsi geçen amaçlar çerçevesinde yazılar yayınlanmıştır (Pospielovsky, 1987: 46).

Diğer yandan, N.A. Smirnov'un 1954 yılında kaleme aldığı kitabında da görüldüğü gibi, İslama ilişkin ilk Sovyet yapıtlarının zamanın kilit sorularına yanıt vererek, çoğunlukla kitlelere dönük, bilimsel, kolay anlaşılır bir nitelik taşıdığı ve bu

yapıtların, İslamın sınıfsal özünü ve Müslüman din adamlarının ‘halk düşmanı’, ‘haince’ eylemlerinin iç yüzünü ortaya koymak üzere kaleme alındığı belirtilir. Bu kapsamda, dinler tarihi çalışmaları yapılarak dinin Sovyet öncesi dönemle olan ilişkisi, sömürücü burjuva çıkarlarına hizmet eden niteliği ve bunların oluşturduğu sosyal kökler ile ilişkisi gözler önene serilmeye çalışılmıştır. Bunun için dinin ve dinsel unsurların başlangıcı gibi temel çıkış noktaları araştırılmış, yayınlar gerçekleştirilmiştir. Örneğin; 1926 yılında yayınlanan, “Din ve Toplum” başlığı altında, “Antik Dünya’da Din Fenomeninin Toplumsal Temelllerinin İncelenmesi Üzerine” adlı alt başlıkla verilen makale derlemesi şeklindeki yapıtta, dinin sosyo-ekonomik ve siyasal kökenleri incelenmeye, kanıtlanmaya ve açıklanmaya çalışılmıştır (Shakhnovich, 1993: 69).

Bununla birlikte, ancak diğer yandan, İslami unsurların ve yapılagelişlerin Sovyet rejimine karşı nasıl bir tehdit oluşturduğu ve Sovyet yasalarına nasıl aykırılıklar teşkil ettiği ortaya konulan bazı çalışmalarla açıklanmaya çalışılmıştır. Örneğin; 1923-1924 arasında yayın hayatını sürdüren “Devrim ve Kilise” (Revolyutsiya i tserkou) adlı dergide bu konuya ilişkin birkaç makale yayınlanmıştır; “Mülkiyet ve İslam”, “İslam Yasalarına Göre Evlilik” (Smirnov, 2005: 184-185).

Ayrıca, bir propaganda ve ‘aydınlanma’ aracı olarak, İslam hakkında yayımlanmış bilimsel-popüler yapıtlar arasında L. Klimoviç’in 1928 yılında yayınlanan, “Kuran’ın İçeriği” (Soderjaniye Korana) adlı yapıtı, yukarıda bahsedilen Sovyet din karşıtı tutum ve rejim inşası amacı kapsamında yazılan eserler arasında değinilmesi gereken bir yayındır. Bu yapıtın amacı, yazar tarafından, “taşıdığı ana savalar çerçevesinde Kuran hakkında ilk bilgileri vermek, dine karşı mücadele edenleri Kuran’ın temel düşüncelerinin açıklamalarıyla donatmak” şeklinde belirtilerek; diğer yandan bu çalışmanın, Kuran’ın iç çelişkilerini açığa çıkarmakla birlikte onu ilk kez açıklama girişiminde olduğunu söyleniyor. Bu bağlamda, Kuran’da yazılan ilişkiler temelinde, sömürücüler ile ahirete, tam bir cennet yaşantısına inanmaları, uysallıkla boyun eğmeleri istenen sömürülenler arasındaki keskin sınır da altı çizilerek belirtilmeye çalışılmıştır (Smirnov, 2005: 204). Böylelikle, Kuran’ın, doğal olarak da İslam’ın Marksist-Leninist çerçevedeki sınıfsal karakteri ortaya konulmaya ve kanıtlanmaya çalışılmıştır.

İslam'ın genel konularına ilişkin yapılan çalışmaların yanı sıra daha özel olan değişik konuların, en başta da 'emekçileri' olumsuz yönde etkilediği idda edilen dini ibadetler ve bayramları ele alan kitaplar ve makaleler de yayımlanmıştır. Bu tür yayımların, daha çok İslam'a karşı tutumda benimsenen politika ve yöntemde gidilen değişiklikler sırasında ortaya konulduğu görülmektedir. Genel olarak, daha eylemsel, yasakçı ve baskıcı yöntem, tutumun benimsendiği bir dönemin başlangıcında, hem bu yöntemin meşruluğunu sağlama hem de yardımcı propaganda araçlarını oluşturma amacıyla bu yayınlar ortaya konulmuştur. Ayrıca yine bu yayınlar, bahsi geçen İslami unsurların rejim tarafından materyalist-bilimsel bir yöntem ile anlaşılması, yani bir nevi mücadele edilecek unsurların analizini de oluşturmaktadır. Örneğin; L. Klimoviç'in "Ateist" (1930) dergisinde yayınlanan "Hac: İslam'ın Vampiri" başlıklı makalesi ile V. Şohor'un "Kutsal Ramanzan Ayı" (Moskova, 1930); S. Turhanov'un "Müslüman Bayramları" (Moskova, 1931); L. Klimoviç'in "Kurban Bayramı" (Moskova, 1933) adlı kitap ve broşürlerine ek olarak, yine L. Klimoviç'in "Uroza Karşı" (Oruca Karşı) (Moskova, 1933) kitapçığını bu tür yayınlar arasında saymak gerekir (Smirnov, 2005: 206). Ortaya konulan bu yayınlarla, genel olarak betimlenen dinsel ibadetlerin ve bayramların tarihsel-toplumsal kökenleri, süreç içerisinde aldığı şekiller anlatılarak, bu inanışı ve yaşam tarzını benimseyen kişilerin zihinlerinde ve maddi yaşamlarında yer tutan gerici, sömürücü olduğu iddia edilen durumlar ortaya konularak, dine karşı bilinçlenmeleri ve 'aydınlanmaları' hedeflenmiştir. Ayrıca, görülmektedir ki, bu tür yayınların ortaya konulması ile eylemsel bazda uygulanan politikalar arasında bağ olduğu görülmektedir. Örneğin; Orta Asya SSC'lerinde 1927 yılında, 8 Mart Uluslararası Kadın Günü'nde gerçekleştirilen organizasyonlarda, kadınların başörtülerini çıkarıp toplu olarak yakmalarını kapsayan eylemler gerçekleştirilirken (Kolarz, 1961: 417); 1929 yılında bunu destekler nitelikte N.A. Smirnov tarafından "Çarşaf (Müslüman Kadının Örtünmesinin Kökeni ve Onunla Mücadele)" adıyla bir broşür yayınlanmıştır (Smirnov, 2005: 206).

Sonuç olarak, İslam/din ile mücadele ve onun toplumsal unsurlarının ortadan kaldırılması için komünist bir toplum yaratma ülküsü doğrultusunda yapılan bu tür çalışmalar, 1930'lu yıllarda da devam etmiştir. Ancak geçen on yıldan farklı olarak, din ile mücadelede benimsenen farklı yöntem ve tutumlar, bu tür ayrıntılı ve uzun soluklu

projelerin önüne geçmiş, kısa vadede komünist bir toplumun oluşturulması için çözüm arayan Sovyet yöneticileri tarafından eylemsel ve somut politikaların uygulanması isteği daha ağır basmıştır. Bu noktadan hareketle, çalışmanın diğer kısmında, 1929 yılı itibariyle kendisini göstermeye başlayan, din ile mücadeledeki yöntem değişikliği çerçevesinde uygulanan politikalar, benimsenen yöntem ve araçlar üzerinde durulacaktır.

2.2. Komünist Bir Toplum İçin İslam İle Mücadele (1929-1939)

Sovyet devriminden 1920'li yılların sonuna kadar uygulanan din karşıtı politika ve benimsenen yöntemlerin, merkezi yönetimin tam anlamıyla beklediği sonuçları vermediği görülmüştür. Özellikle hem rejim inşası hem de dinin ortadan kaldırılması yönünde benimsenen Marksist-materyalist ve ateist bilinçlendirme politikası ve bunun sonucunda dinin kendiliğinden ortadan kalkacağı savı, 1920'li yıllarda dinin toplumsal ve siyasal hayatta hala varlığını devam ettiriyor olmasından dolayı tartışılmaya ve eleştirilmeye başlanmıştır (Peris, 1991). Yukarıda da bahsedilen, ilk dönemde oluşturulan okul sistemi, ateist örgüt ağları vb. kuruluşların benimsediği mevcut yöntem, tam anlamıyla hedeflenen komünist toplum ideali için yeterli görülmemeye başlanmıştır. Bunun nedeni, daha sonra Sovyet yöneticileri arasında yapılan tartışmalardan da anlaşıldığı gibi, özel alan içerisine Sovyet düşün sisteminin giremeyip, geleneksel düşüncelerin bu alanlarda varlığını sürdürmesi olmuştur. Sovyet okul sistemi dâhilinde çok sıkı bir materyalist eğitim verilmesine rağmen, çocukların ve gençlerin evlerine döndüklerinde ailelerinden en az birinin 'inanan' olması, çocukta ve gençlerde yeni yeni başlayan ateizm bağışıklığının kayba uğramasına ve onların dini inanç, yapılagelişlerle şekillenmesine neden olmuştur (Powell, 1975: 52). Veyahut, başka bir tespit verilecek olursa, materyalist ve ateist belinçlendirmenin gerçekleştirildiği ve rejim inşası için mücadele eden/çalışan yerel KP, MAB ve Komsomol gibi örgütlerde bile üyelerinin dini inanç, gelenek-göreneklerini devam ettirip, sadece bazı ibadetlerini yapmayan ancak kendisini Müslüman olarak tanımlayan insanlar mevcuttu. Örneğin, Orta Asya cumhuriyetlerinin tesis edilmesi ile ortaya çıkan yerel Sovyet KP'lere bakıldığında; 1924 yılında Türkistan KP'nin üye sayısının

yarısının Müslüman olduğu ve kendilerini de bu kimlik üzerinden tanımlayan üyeler olduğu görülmektedir (Froese, 2005: 483).

Sovyet yönetiminin rejimi inşa etmesi, onu sürdürmesi ve komünist bir toplum yaratma kapsamında uyguladığı bütün politikalara rağmen dini/İslami unsurların Orta Asya topraklarında varlığını sürdürmesi ve hatta devrim karşıtı şeklinde örgütlenmesi, 1917-28 yıllarında takip edilen ve benimsenen politikaların tartışmaya açılmasına ve bazı eleştirilerin yapılmasına neden olmuştur. Stalin'in 9 Eylül 1927 yılında, Amerikan Emekçileri delegasyonu ile yaptığı görüşmede, dine karşı nötr bir poziyon alınması ve onun kendiliğinden ortadan kalkacağı düşüncesinin benimsenmesinin yanlışlığı üzerine şunları söylemiş ve gelecek dönemde takip edilecek politik ve yöntemsel tutumun sinyalini vermiştir:

> Biz dini önyargılara karşı propagandamızı yürütürüz ve yürüteceğiz. Bu ülkenin kanunları, her vatandaşına herhangi bir dini takip etme hakkı veriyor. Bu bireylerin bilinç/vicdanlarının bileceği bir iştir. Bu nedenledir ki, biz kiliseyi devletten ayırdık. Fakat kiliseyi devletten ayırırken ve dini inanç özgürlüğü verirken, aynı zamanda her vatandaşımıza bütün dinlere ve dini unsurlara karşı propaganda, mücadele ve fikirlerini oluşturma ve yayma hakkı da verdik. Parti dine karşı nötr bir tutum takınamaz ve bütün dini önyargı ve unsurlara karşı bir şekilde propaganda yürütmelidir. Çünkü din ve dini unsurlar bilim karşıtı durum ve konuma sahipken, bu tutum, bilimin savunucusu ve onun muhafızı olacaktır (K.E.B., 1950: 394).

Diğer yandan, yönetimsel bazda yapılan eleştiriler ve öneriler dışında, 1922 ve 1929 yılları arasında 'Marksizmin Liderliği Altında' adlı entelektüel grubu oluşturan ve kendi içerisinde mekanik ve diyalektik materyalsitler olarak ayrılan gruplar arasındaki polemik, 1929 yılından sonra takip edilen politikanın fikri boyutuna katkı sağlamıştır. Yapılan tartışmalarda, mekanik olarak adlandırılan kanat; insan düşüncelerinin, duygularının ve hayatının onun materyal çevresine bağlı olduğu ve bu yüzden, dine karşı mücadele için daha fazla bir çabanın ortaya konulmasının gereksiz olduğu; çünkü sosyalizmin ve daha sonra komünizmin tesisi ile dinin otomatik olarak ortadan

kalkacağı düşüncesini savunmuşlardır (Pospielovsky, 1987: 42). Yani, Marksizm-Leninizm'in bilimsel, materyalist oluşu ve felsefeden bağımsız olmaması, ateistik propaganda ve fiili eylemler yerine bu çerçevede doğa bilimlerinin öğrenilmesinin dini ortadan kaldırıcağına inanmışlardır. Mekanik materyalist kanat, 1929 (özellikle MAB'nin kongresinde) ve 1930'da SBKP Merkez Komitesi ve Stalin'in başını çektiği diyalektik materyalistler (fiili mücadeleci ve şahin kanat) tarafından eleştirilmiştir (Peris, 1991). Bu eleştirilerin başında, bu yaklaşımın ihtiyaçlara ve politik çıkarlara hizmet etmediği, Lenin tarafından kurdurulan gazete ve dergilerin doğrudan din ile mücadele için 9 yılda 11 makale yayınlaması, ve ayrıca bunların yapmış olduğu felsefi çalışmaların da Partiye yardım etmek yerine, karşı devrimci rolündeki dini unsurları maskelemeye yaradığı yönündeki eleştiriler gelmiştir (Pospielovsky, 1987: 43).

Bu bağlamda, 1928-29 yılları itibariyle, etkileri daha çok 1930'lu yıllarda hissedilecek olan yeni Sovyet din karşıtı politika ve yöntem benimsenmiştir. Bu durumun ilk yansıması, bu politikalar için yasal/meşru zemin hazırlayacak olan Sovyet Anayasası'nda yapılan değişikliktir. 8 Nisan 1929 yılında, dini cemaatlerin dini işler dışında herhangi bir kültürel ve sosyal faaliyete girişini önlemeye yönelik düzenlemeler yapılmış; yine aynı yılda fakat 22 Mayıs'ta da anayasa bu düzenlemeyi içerecek şekilde değiştirilmiştir. Hükümetin tutumundaki değişimi gösteren bu düzenlemeler önemli sinyaller veriyordu; dini ve din karşıtı propagandayı teminat altına almak yerine, şimdi 'dini ibadet özgürlüğü ve din karşıtı propaganda özgürlüğü' öne sürülmüş ve ifade biçimindeki bu değişiklik ateist topluluklara dine karşı militan bir kampanya yürütme ve herhangi bir din yayma faaliyetine karşı koyma imkanı sağlamıştır (Vernadsky, 2001: 472). Ayrıca, daha önce, yani 1928 yılında devlet ve özel okullarda, okul dışı alanlarda din eğitiminin; cemaatlerin ve dini toplulukların yasaklanması kararı da bu anayasal düzenleme ile çelişmesine rağmen din ile mücadelede ateist kanada avantaj sağlanması için oluşturulmuş bir alt yapı çalışması olarak görülebilir (Berdimurat, 1960: 163).

Bu çerçevede, benimsenen yeni yöntem temelinde marksist kurum ve kuruluşlar reforme edilmesi görevini üstlenen Sovyet yönetimi, 11 Şubat 1929 yılında SBKP Merkez Komitesi kararı ile özellikle Komsomol olmak üzere bütün ateist örgütlenmelere, üyelerinin siyasi-ideolojik seviyelerinin yükseltmeleri ve onları

'hastalıklı/yabancı' ideolojilerin nüfuzundan muhafaza etmeleri istenmiş; bundan sonraki süreçte Parti ve onun altındaki örgütler arasında, din ile mücadelede fiili eylemlerin başarılı olması için aktif bir işbirliği yapılması, disiplinli bir şekilde çalışılması telkin edilmiştir. (Pospielovsky, 1987: 44). Diğer yandan, alınan bu karar ve ortaya konulan bu telkinler, Sovyet yönetiminin 1929 yılı ile birlikte benimsediği yeni din karşıtı yöntem, politikası devrimin yeni bir aşamaya geldiğini göstermektedir. Bu aşama sosyalist ekonominin tam analmıyla kurulması ve komünist yapının oluşturulması aşamasıdır. Bu nedenledir ki, yeni dönemde ortaya konulan din karşıtı eylemler tarımın kolektifleştirilmesi ve tarımsal ekonominin devlet tarafından kontrol altına alınması politikaları uygulamaya konularak ekonomik açıdan desteklenmiştir (Khalid, 2011: 90). Çünkü, daha öncede bahsedildiği gibi bir üst yapısal unsur olarak görülen din ile mücadelede onun alt yapısal unsurlarının ortadan kaldırılması, Sovyet politikaları için olmazsa olmaz bir tutum olmuştur.

1929 yılı itibariyle, sadece Müslümanlar değil diğer dinlerin önde gelen kişileri de ağır bir şekilde baskı, şiddete maruz kalmaya başlamış, kitlesel tutuklamalar gerçekleştirilmiştir (Dzwonkowski, 1998: 63). 1928 ve 1929 ile başayan süreçte, İslami kurum ve kuruluşlara karşı kapatma, kişilere yönelik ise yok etme ve dönüştürme politikaları izlenmeye başlanmıştır. Camiler kapatılmış, kalan son vakıf malları millileştirilmiş, böylelikle Müslüman ileri gelenlerin hem manevi hem de maddi kaynakları kesilmek istenmiştir (Kolarz, 1961: 413). Sonuç olarak, bu çerçevede, Orta Asya'da mevcut olan İslami inanç, bu dönemle birlikte açık bir şekilde düşman, yok edilmesi gereken bir gerici unsur olarak görülerek fiili bir karşı eylemin nüfuzuna tabi tutulmuştur. Aşağıda bu fiili durumun ortaya konuluş biçimleri, uygulanışı ve araçları ayrıntılı bir analize tabi tutulacaktır.

2.2.1. Sosyal bir sorun olarak din/İslam

Orta Asya İslam'ını sosyal bir sorun olarak tanımlayıp, onu çok yönlü/boyutlu bir canavara benzeten komünist yönetim, bunlar arasında en başta gelen sorunların kaynağını ise resmi mollalar ve onların camileri olarak belirlemiştir. Ancak en başta gelen tehdit ve tehlikeyi ise sıradan, cahil Müslümanların körü körüne takip ettiği,

benimsediği her türlü İslami tabu, gelenek-görenekler olarak belirlemişlerdir. Bu çerçevede, merkezi yönetim tarafından, Sovyetlerin din karşıtı çalışmalarını yürüten yerel organlar aracılığıyla Orta Asya toplumlarında tespit edilen; dini evlilikler, düğün, sünnet, cenaze törenleri, görgü kuralları, kutsal yerler gibi İslami geleneksel inanışlar, uygulamalar ve dini bayramlar, ibadetlerin hala devam ediyor olması durumu, rejim açısından büyük bir endişe kaynağını oluşturmuştur (Kolarz, 1961: 438). Çünkü bütün bunlar, ateist dünya görüşünün temellerinde kurulan ve kurulmasına devam edilen; sosyalist ekonomik düzenin devamlılığını sağlayacak ve onun bir sonraki aşaması olacak komünist düzenin oluşturulması için engel teşkil etmekteydi. Ayrıca yine Sovyet merkezi yönetimine göre bütün bunlar, geçmiş dönemin gerici, sömürücü ve insanları aldatıcı sosyal sorunları maskeleyen eylemlerdi. Marx ve Engels'in üzerinde hem fikir olduğu ve Sovyet rejiminin de benimsediği şekliyle din, mevcut durum karşısında (sömürücü, emperyalist) acizlik ve hayal kırıklığı durumuna karşı insanların, sosyal bir varoluş olarak oluşturdukları yapay, hastalıklı bir yapı olarak görülmekteydi (Thrower, 1983: 37). İşte bu felsefi bilinç bağlamında, din ve onun bütün dışa vurum şekilleri ortadan kaldırılmalı, gerekirse yerine alternatif seküler versiyonları konulmalıydı.

Sovyet yönetimi tarafından din, toplumsal eşitsizlikleri doğuran bir fikir ve kitlelerin üzerinde baskı yapan bir afyon şeklinde tanımlanarak toplumsal sorunların kaynağı olarak gösteriliyordu. Bu kapsamda, MAB dini sosyal bir ütopya olarak açıklıyarak, onun unsurlarının, uygulamalarının ortaya konulmasını ve sürdürülmesini sosyal problemlerin belirtileri olarak gösteriyordu (Froese, 2004: 40). Bu sosyal problemler nedeniyle de Sovyetlerin oluşturmak istediği komünist toplum tam anlamıyla sekülerleştirilemiyordu. Sovyet yönetimine göre bu durumun diğer bir nedeni ise dini inanç sahiplerinin komünizmin sağladığı ya da sağlayacağı adalet ve buna benzer erdemli ilkelerden, dinsel düşünsel yapının bildirdiği ve uygulamaya koyduğu fikirler nedeniyle yoksun kalmasıdır. Onlara göre bu durum, Sovyet ideolojik sisteminin dini inanç sahibi kitleler tarafından günah keçisi haline getirilmesine neden oluyor ve kitlelerin Sovyet düşün sistemine göre yeniden eğitimlerini sekteye uğratıyordu (Pospielovsky, 1987: 26).

Bütün bu düşünsel güdü ve nedenlerden dolayı, bu dönemle birlikte benimsenen Sovyet din karşıtı yöntem temelinde, Sovyet karar vericileri dini ritüel ve bayramların dinin en çok görünen boyutu olduğunu farketmişlerdir. Bu nedenle, kendi projelerinin tam anlamıyla gerçekleştirilmesi için bu tür faktörlerin bastırılması ve yerlerine yenilerinin konulması önem teşkil etmiştir. Bu bağlamda, bunlarla mücadele etmek için çeşitli uygulamaların yapıldığı görülmüştür. Örneğin, Sovyet yönetimi dini ritüel ve bayramlarla çakışan çalışma programları oluşturmuş ve alternatif özel günler, ritüeller tertip etmiştir (Froese, 2004: 43). Burada amaç, dini tören ve ibadetlere toplumsal katılımın ve bü tür alışkanlıkların önünen geçilmesidir. Bu çerçevede oluşturulan komünist bayram ve özel günlerine birkaç örnek verilecek olursa; Başkırt ve Tataristan'da Saban Sürme Bayramı, Dağıstan'da Bahar Bayramı, Özbekistan'da Pamuk Bayramı vb. yerel bayramlar tertip edilmiştir (Kolarz, 1961: 442). Diğer yandan, bütün ülkenin kutladığı 1 Mayıs Uluslararası İşçi Bayramı, Uluslararası Emekçi Kadınlar Günü, Uluslararası Gençlik Günü, Uluslararası İşbirliği Günü, ayrıca geleneksel günlerin yerlerini almayı amaçlayan Hasat Günü ve Traktör Günü, Ekim Devriminin yıl dönümü gibi özel günler de oluşturulmuştur (Husband, 1998: 95).

Diğer yandan, dini duygulara alternatif duygu ve tatminler oluşturulması noktasında kırılma noktasını 1924 yılı oluşturur. Dini ibadet ve bayramların önüne geçilmesi, ondan doğan ritüellerin ortadan kaldırılması için din ile mücadele fikrine karşın ironik bir şekilde, kutsal kişilikler, mekanlar alternatif olarak sunulmuştur. Ancak bunlar oluşturulurken seküler bir nitelik taşıması ve materyalist bir temelde inşa edilmesine dikkat edilmiştir. Bu bağlamda, 1924 yılına tekrar dönülürse, bu tarihten itibaren yani Lenin'nin ölümüyle başlayan süreç ile yukarıda bahsedilen amaçlara hizmet eden Lenin kültü ve ondan kaynaklanan kutsal mekanlar oluşturulmaya başlanmış, bunun üzerinde ayrıntılı bir şekilde çalışıldığı görülmüştür. Bu süreçte, özellikle Lenin'nin ölümünün hemen sonrasında onun taraftarları arasında ortaya çıkan 'şimdi biz ne yapacağız? İngilizler ve Fransızlar bize saldıracak' şeklindeki algının yok edilmesi, sosyalist devlet inşasına devam edilmesi ve bunun için gerekli olan dinsel algının da ortadan kaldırılması için Lenin kültü oluşturulmuştur. Fabrikalarda, ateist eğitim ve bilinçlendirmenin yapıldığı örgütlerde Lenin köşeleri oluşturulmuş, Lenin'in halen Sovyet ülkesi üzerinde ve toplum arasında doşlaştığı yönünde efsaneler tertip

edilmiş ve hatta bunun üzerine kısa hikayeler bile yazılmıştır. Örneğin, bu hikayelerin birinde, Lenin ölümünden sonra (!) çıktığı seyahatte ülkesindeki herhangi bir köye gider ve orada dini hiçbir sembole rastlamaz, çok şaşırır. Her tarafta kızıl posterler ve vatandaşlık sloganları asılıdır; ve Lenin onlara 'Hıristiyan mısınız?' diye sorar. Onlar ise 'bizler vatandaşız, Yoldaş. Burası bizim okuma odamız ve şurası da Lenin köşemiz' der; akabinde Lenin onlara nasıl geçindiklerini sorar, onlar da çok iyi olmasa da bir şeylerin gelişim aşamasında olduğunu belirterek, umutlarını dile getirirler (Tumarkin, 1981: 35 vd). Olağanüstü bir niteliğe büründürülmek istenen Lenin için Müzeler inşa edilmiş, onun fikirlerinin anlatıldığı köşeler, enstitüler oluşturulmuş, böylelikle Lenin(izm) gelecek dönemlere kutsal bir mertebeye yükseltilerek, dinsel kutsal kişilik ya da unsurlara alternatif olarak sunulmuştur. Bu nedenledir ki onun eserleri, yazdığı bütün notlar, konuşmaları bu türden dini unsurlara, yani kutsal metin ya da kitaplar, 'peygamber' gibi unsurlara alternatif bir kutsallık şeklinde sunulmuştur (Froese, 2004: 43). Ayrıca, bu çerçevede yapılan bütün etkinlikler ve oluşturulan Lenin Kültü ile onun hala yaşadığı algısının oluşturulması da amaçlanmıştır; "Lenin yaşıyor fakat O dünya üzerinde gizlice yürüyor ve bütün Sovyet gücünü gizlice izliyor." şeklindeki kitleler arasında yayılan ve benimsenen bu temel algı bunu kanıtlar niteliktedir (Tumarkin, 1981: 36).

Bütün bunların ışığında, Lenin'in ölümünden sonraki süreçte yapılan bu uygulamalar, bir yandan Sovyet devlet kadrolarında ve toplumda ortaya çıkan gelecek korkusu, endişesinin giderilmesi, bir yandan da Sovyet din karşıtı çalışmalara hizmet edecek şekilde yürütülmüştür. Lenin kültünün gücünün farkında olan karar vericiler onu, ironik bir şekilde mücadele ettikleri dine karşı dinsel bir forma bürümüşlerdir. 'Lenin Köşeleri' dini sembollere benzer yapılar ve 'Kızıl Köşeler' olarak inşa edilmiş; Onun naaşı,[39] kutsal bir kalıntı ve mantığa aykırı olarak Lenin'in ölümsüzlüğünün en önemli anımsatıcısı olarak sunulmuştur (Tumarkin, 1981: 37). Lenin kültünün ve kutsallığının artan bir şekilde ülke geneline yayılması ile bahsi geçen kriz durumunun üstesinden gelinmeye çalışılmış, ayrıca Lenin varlığı üzerinden oluşturulan kutsallık

[39] Lenin'in naaşı, ne toprağa gömülmüş ne de yakılmıştır. Naaşı, ölümü ile birlikte kurulan komisyonun kararı ile mumyalanmış ve Kızıl Meydan'a yapılan anıt içerisine konulmuştur. Bunun nedeni ise materyalist bilimin zamanı geldiğinde, yani şimdi olduğundan daha üst bir gelişmişlik seviyesine ulaştığında Lenin'i canlandırabileceği inancıdır (Tumarkin, 1981: 44).

üzerinden de dini görüş ve inanışlara alternatif ancak dine karşı macadele aracı olan ateizmle de çelişen yapay bir inanış, bir kutsallık oluşturulmuştur. Bu aşamada belirtilmelidir ki, her ne kadar görünürde ateizm mantığı ile çelişse de dinin ortadan kaldırılması çalışmaları sırasında ve sonrasında, bilimsel ateist dünya görüşünün yerini dolduramadığı toplumsal duygusal boşluk Lenin kültü ile doldurulmaya çalışılmıştır. Çünkü, bu durumu doğrular nitelikte, 1950 ve 60'larda SSCB'de din karşıtı kampanyalar ve propagandaların etkililiği üzerine yapılan tartışmalarda; estetik ve duygusal ihtiyaçlar çerçevesinde şekillenen dini dünya görüşünün yerini almaya çalışan bilimsel ateizmin, insanları materyalist yönden tatmin ederken, insanı insan yapan bir gerçek olan duygu yönünden zayıf olduğu tespiti yapılmaktadır (Thrower, 1983: 153; Powell, 1967: 375).

Bununla birlikte ancak diğer yandan, Sovyet yönetiminin sosyal bir sorun olarak gördüğü dinin toplumsal yansımalarının ve dışa vurumlarının ortadan kaldırılması ve yerlerine yenilerinin tesis edilmesi meselesine tekar dönülecek olursa, bu süreçte ortaya koyduğu karşı savlar ve uygulamalar dikkat çekicidir. Sosyal bir sorun/hastalık olan din ve dinsel dünya görüşü, ateist propagandanın desteklenmesi ve bu bağlamda ortaya konulan düşüncelerin benimsenmesi için alternatif olarak oluşturulan seküler özel günler, bayramlar, yapılagelişler ve kutsal kişiliklerin toplumda kök salması noktasında rejim ideolojisini tüketen unsurlar olarak görülmüştür. Bunun nedeni, herşeyden önce dini ritüel, yapılageliş ve ibadetlerin içerik olarak sahip oldukları niteliklerin, Sovyet yönetimi tarafından ekonomik bir israfa yol açan ve işgücünü, zamansız yapılan tatiller, ibadetler ile kayba uğratan bir unsur olarak belirtilmesi; ayrıca, bunların Sovyet toplumunu komünizmin inşasından alıkoyduğunu ve zaman kaybına yol açarak komünizmi geciktirdiğini, daha kötüsü sosyal yaralar oluşturduğu şeklindeki algıdır (Powell, 1975: 66). Ancak şu belirtilmelidir ki, Sovyet yönetimi tarafından Orta Asya'daki dini unsurlar olarak görülen bayramlar, ibadetler, yapılagelişler vb. diğer unsurlar, yüzyıllardır bu topraklarda uygulanagelen ve artık dini bir unsur olmasının yanında ve hatta ondan daha fazla bir şekilde, insanların ortak bilinçlerini oluşturan köklü uygulamalar olduğu, 1960'lara gelindiğinde merkezi yönetim tarafından geç de olsa anlaşılacaktır. Bu unsurların dinsellikten öte durumunu, yerlerine seküler yenilerinin konulması istenilen ve konulan dini

unsurlara/uygulamaların, dini inanç sahiplerinin yanı sıra, bu dönemde İslam dinine inanmadığını ve kendisni ateist olarak tanımlayanların da iştirak etmesi kanıtlamaktadır (Ro'i, 1984: 31). Bu noktada, Orta Asya'da Sovyet yönetimi tarafından mücadele edilmesi gereken dini unsurlar olarak görülen çeşitli davranış ve değer biçimleri dini boyutunun yanı sıra milli gelenekler altında toplandığı da belirtilmelidir. Doğumlar, düğünler ve cenazelerde genellikle ziyafet vermek, bütün erkek çocuklarını sünnet ettirmek, belli yemekleri yemek (helal gıda temelinde), evlerini belli şekilde döşemek, aileye çok değer vermek, yaşlılara saygı göstermek, misafirperverliğe önem vermek gibi (Khalid, 2011: 114). Belki de bütün bu unsurların salt milli ya da salt İslami ve her iki özelliğin birbirine karışmış olma niteliğinin Sovyet yönetiminin tam anlamıyla anlayamamış olması nedeniyle, Sovyet algısına göre 'sosyal sorunlar' (Curtiss, 1960) olarak algınan bahsi geçen unsurlara, karşı argümanlarla mücadele edilmesi Sovyet yönetimince hedeflenen sonuçların ortaya çıkmasını engellemiştir.

Bir yandan dine alternatif oluşumların estetik ve duygusal eksikliğinin ya da zayıflığının giderilmesi, diğer yandan tam anlamıyla rejimin inşa edilip, desteklenmesi, dinle mücadele edilirken onun boşluğunun doldurulması için dini bayramlar ve yapılagelişlere ek olarak, diğer bazı unsurlar üzerinde de durulmuştur: dini evlilikler, düğün, sünnet, cenaze törenleri, görgü kuralları, kutsal yerler ve ibadetler gibi. Bu bağlamda, yüzyıllardır uygulanagelen dini bayramlar ve tatillerin yasaklanması ve onların karşılarına alternatiflerinin konulması sürecinde sahip olunan amaçla yeni seküler seremoniler de alternatif olarak sunulmuştur. Sovyet yönetimi tarafınca mücadele edilmesi gereken ve ortadan kaldırılması düşünülen en önemli dinsel seremoniler nikah, düğün, doğum ve ölüm törenleri olmuştur. Özellikle Hıristiyan inancında olan ve yeni doğmuş çocuklara yapılan vaftiz töreni, yine İslamiyette de olan ancak daha farklı bir şekilde gerçekleştirilen dini nikah törenleri ve cenaze törenlerine alternatif; yeni doğanlar için 'oktyabrin' ya da 'octobrist' törenleri, 'kızıl evlilikler ve 'kızıl cenaze törenleri' oluşturulmuştur. Örneğin, bir yeni doğan töreninde (oktyabrin) aileler topluluk önünde söz vererek şunları dile getirir ve tören bunlara benzer cümlelerle sona erer: "Bu çocuk burjuvazi için bir köle değil, ona karşı bir savaşçıdır.", "bu çocuk bana fiziksel olarak aittir, onu eğitimi için topluma emanet ediyorum ve güveniyorum." (Powell, 1975: 71). Buna ek olarak, dini evlilik ve cenaze törenlerinin

ortadan kaldırılması için ortaya konulan Sovyet tarzı alternatiflerinin uygulanması için ise propaganda ve özendirme çalışmalarının yapıldığı görülmüştür. Örneğin, Sovyet yönetimi tarafından folklorik araçlarla yani tekerleme, halk müziği, ata sözü vb. ile yapılan propaganda çalışmalarından şunlar karşımıza çıkmaktadır (Husband, 2004: 104):

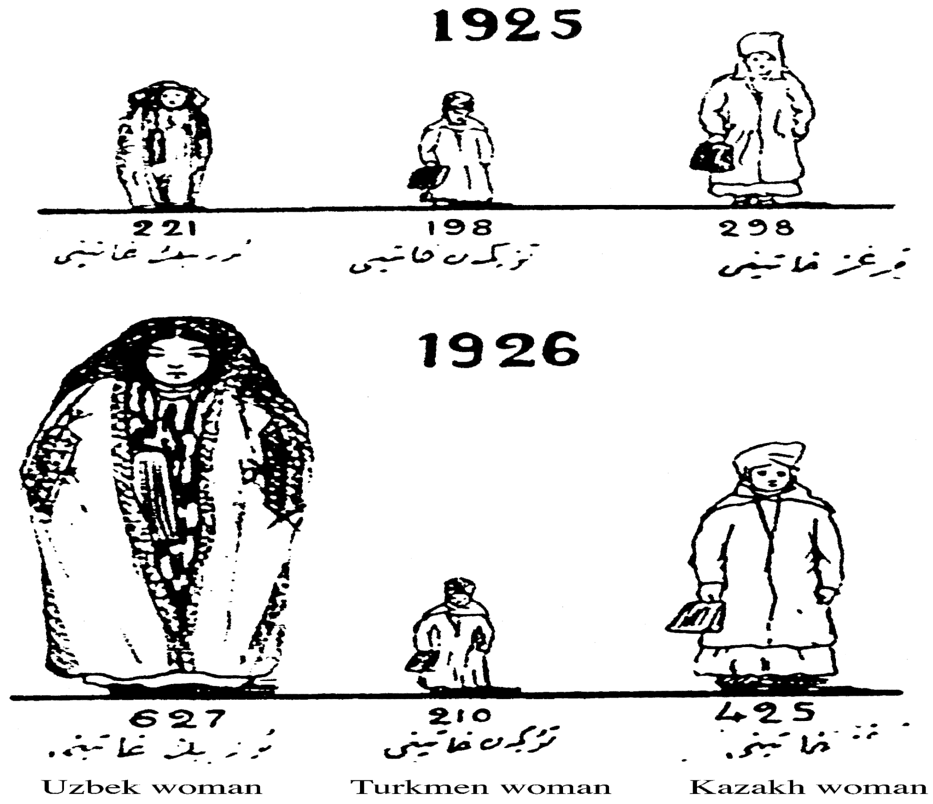
Onu defnettiler, gömdüler,
Ve hiçbiri ağlamadı,
Çünkü onu Sovyet tarzında;
Kızıl bayraklar ile gömdüler.

Evlilik üzerine olan bir diğer çalışmada ise:

Yeni bir yasa var şimdi:
Kilisede (papazın ve mollaların huzurunda) değil,
Sovyet köyünde, kasabasındaki Masada,
Evliliğini kayıt ettirebilirsin.

En son belirtilen folklorik propaganda metnindeki belirgin amacın dışında, Devrim ile başlayan ancak 1930'lar ile giderek şiddetlenen Sovyet kadını oluşturma amacı da kendisini hissettirmektedir. Bu çerçevede, Sovyet yöneticiler, Sovyet kadınını sınırı olmayan, kendi varlığı üzerinde tam kontrolü olan, özgür, dinsiz, komünist ve devrimci olarak hayal etmiş ve bu yönde çalışmışlardır (Kamp, 2002: 272).

Bu kapsamda, dini sosyal bir yozlaşmanın sembolü olarak gören Sovyet yöneticiler, Orta Asya kadınlarının toplumsal hayattaki konumlarına ve giyiniş biçimlerine, özellikle başlarına taktıkları örtülere ve yüzlerini kapattıkları peçelere karşı savaş açmışlardır. 1927 yılında başlayan 'Hudjum' kampanyası ile 1930'larda da devam edecek olan Orta Asya Müslüman kadınlarını Sovyet kadını ilkelerine göre şekillendirme kampanyası uygulanmıştır. Bu kampanyalar temel olarak, Müslüman kadınların kurtuluşunu vaat eden ve bunun da peçe ve baş örtüsü çıkararak başlayacağını belirten kampanyalar olmuştur; ayrıca, bu kampanyalar yürütülürken yine İslami kurallara ve yapılagelişlere alternatif kurallar ve yapılagelişler belirlenmiş, kanıtlanmaya çalışılmış ve kampanyalarda kadının 'özgürleştirilmesi', eşitliğinin sağlanması gibi temalar ön plana çıkarılmıştır (Kolarz, 1961: 416).

Şekil 2-1. Orta Asya'da kadınlara yönelik yapılan çalışmalarda,
Özbek kadınları ile diğer Orta Asya kadınlarını karşılaştıran resimli bir örnek
(Shuro ham xotin-qizlar, Yangi Yo'l, 1927, aktaran; Kamp, 2002: 271).

Bu Sovyet temel hedef ve algısından ayrı olarak, dünyanın bir çok yerindeki kültürlerde olduğu gibi, Orta Asya Türk-Müslüman dini-kültürel geleneğinde kadınlar toplumun onuru olagelmiş ve İslamla bağlarını koruma görevini/misyonunu taşımışlardır. Khalid'in de ifade ettiği üzere, Sovyetler kadınların 'peçelerini çıkararak' ve onları kamu eğitiminin ve işgücünün merkezine koyarak özgürleştirdiler, ancak kadınlara diğer toplumlardan daha fazla fırsat eşitliği ya da topluma dahil olma şansı tanımadılar (Khalid, 2011: 117). Diğer yandan, açıkça görülmektedir ki, bu uygulamalardaki asıl amaç, burjuva-sömürücü sistemin kalıntısı olarak gördüğü ancak mevcut yerel yapıların kutsal değer olarak saydığı İslam'daki kadın profilini ortadan kaldırmak ve dinin/dinsel unsurların ortadan kalkmasını sağlamak ya da en azından toplumsal bir nitelik taşımasını engellemektir. Çünkü bu unsurun Sovyet düşün sistemi doğrultusunda yaşayacağı herhangi bir dejenerasyon, mevcut sosyal yapıyı özellikle daha çok gelecek nesilleri yine bu düşün sistemi lehinde etkileyecek güce sahip olacaktı.

Bununla birlikte, SSCB ve onun marksist-materyalist ve ateist temelinde oluşturulan organları, bahsi geçen dini sosyal unsurlarla mücadele ederken onların, özellikle kutsal yapılagelişlerin dinler öncesi çağlara dayandığı ve yapılan çalışmalarla da bu yapay/batıl inançları kanıtladıkları iddiası ile oluşturdukları savların yanı sıra; marksist ekonomik savlarla da bu unsurların 'akıl dışılığı' ortaya konulmaya çalışılmıştır (Pospielovsky, 1987). Bu nedenle, Orta Asya'da ateistik propagandanın özelliklerinden ve temel hedeflerinden olan kutsal günler, uygulamalar ile ilgili yerel ve merkezi Sovyetlerin kilit önem arz eden karşı uygulamalar ve savlar ortaya koydukları görülmektedir. Özellikle dini bilincin oluşmasında etkili olan uygulamalara yönelik, Sovyetlerdeki bütün dini uygulamaları içine alacak şekilde, belli başlı dört din karşıtı tema/sav ortaya konulmuştur. Bunlar, i) devletin alkol karşıtı kampanyası ile de bağlantılı olarak, dinin özel günlerde yapılan kutlamalar ve düzenlenen şenlikler nedeniyle alkolizme yol açtığı, ii) kasvetli ve insanı yoran dini uygulamaların insan vücudunu yoran ve onun iş verimliliğini düşüren bir sonuç doğurması, iii) dua etme ve kutsal kitap/metinlerin okunması ile harcanan zamanın kayıp zaman olduğu, bu zamanın sosyalizmin inşası için harcanması gerektiği, iv) birçok kişinin farklı dini inanç ve bilince sahip olmasından kaynaklanan durum nedeniyle aileler ve arkadaşlar arasında çatışmaların ve anlaşmazlıkların ortaya çıkmasıdır (Timasheff, 1955: 332).

Bu çerçevede, Ramazan ayı ve bayramı, Kurban Bayramı, kutsal kişilerin doğum günlerinde ve onların mezarlarında yapılan etkinliklere karşı savlar oluşturulmuştur. Kurban Bayramı, hayvan stokların radikal bir şekilde azalmaya neden olduğu için ülke ekonomisine zarar verdiği, Ramazan ayı ve bayramının da yine aynı argümana ek olarak emekçilerin işgücünde düşüşe, sağlığında ise kötü etkilere neden olduğu için Sovyet yönetimince ve onun organları tarafından uygulanmaması ve mücadele edilmesi gereken dinsel sosyal unsurlar olarak görülmüştür (Kolarz, 1961: 441). Bu durum, gelecek yıllarda daha da ileri bir argümanla ortadan kaldırılmak istenmiş, yerel resmi İslami temsilcilere fetvalar verdirilmiştir. Orta Asya'da çok az sayıda kalan ve dış ülkelere yönelik propaganda için varlığı korunan camilerin yanlarına İslami uygulamaların karalandığı ve karşı argümanların ortaya konulduğu sergiler ve müzeler açılmış; daha ileriki aşamalarda, 1956 yılında da Moskova Camisi imamının Kuran'da yazmadığını belirterek, Müslümanların oruç tutmamalarını telkin dahi ettiği görülmüştür (Kantemir, 1960: 147 vd.).

Yine Sovyet yönetimi tarafından eski dini unsurların gerici, dogmatik kalıntıları olarak değerlendirilen, İslam dininde erkek çocukların sünnet ettirilmesi uygulamasına karşı da kampanyalar ve propagandalar yürüttüğü görülmüştür. Sovyet yönetimine karşı Orta Asya Müslümanları, sünnetin dini bir önemi ya da anlamı olmadığı ve sadece hijyen, geleneksel nedenlerle yapıldığına savını ön plana çıkararak bu uygulamayı devam ettirmeye çalışsalar da Sovyet yönetiminin kuşku duymasının önüne geçememişlerdir. Sovyetler sünnetin toplumsal bir ayrımın temelini oluşturduğunu, Müslümanlar ile toplumun diğer kesimi arasında farklılık oluşturacağını ve ayrıca sünnetin, Müslümanların belirtiğinin aksine hastalıklara ve fiziksel sorunlara yol açtığı argümanını kullanmışlardır (Kolarz, 1961: 442).

Bütün bunlara ek olarak, Orta Asya'daki, özellikle kırsal kesimlerdeki türbeler, yani kutsal kabul edilen ve önde gelen İslami kişiliklerin mezarları yerel İslami uygulamaların geleneksel bir unsuru olagelmiştir. Bunların çoğu 1920'li ve 30'larda yürütülen din karşıtı kampanyalarla yok edilmiş ve resmi Sovyet propagandası ile türbeleri kutsal saymak bir tür batıl inanç olarak görülüp, küçümsenmiştir (Khalid, 2011: 117). Bu bağlamda, Sovyetler Birliği merkezi yönetimi ve onun yerel organları İslamın gericiliği, cahilliği ve batıllığını kanıtlamak ve ayrıca bu tür düşünceleri, inanışları ortadan kaldırmak için Orta Asya İslam geleneğindeki türbe, kutsal mekan ve kişilikler kültüne karşı mücadele yürütmüştür.

Orta Asya Müslümanları tarafından kutsal kabul edilen mekanlar ve kişiliklerin genellikle Fergana Vadisi olarak adlandırılan bölgede toparlandığı görülmektedir. Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan topraklarının bulunduğu bu bölgede inananların sık sık ziyaret ettiği mekanlar bulunmaktadır.[40] Sovyet Orta Asya'sından mevcut olan mekan ve kişi kültleri, bu çerçevede yapılan uygulamalar ve kabül edilen inanışlar, Sovyet yönetimince batıl, gerici ve aldatıcı oldukları için yasaklanmıştır. Bu kapsamda uygulanan politikaların desteklenmesi için örneğin, Fergana Vadisi'nin Kırgızistan bölümünde bulunan Oş şehrinin hemen yanı başındaki Süleyman Dağı adı verilen ve

[40] Bu mekânlardan en çok bilinenleri şunlardır; Kırgızistan'ın Oş kentindeki Süleyman Dağı, Altay Dağı'nın eteklerinde bulunan ve Hz. Ali'ye ait olduğuna inanılan Şah-ı Merdan Türbesi. Bunların dışında diğer bir tanesi de Ahmet Yesevi'nin Kazakistan'ın Çimkent Oblastı'na bağlı Türkistan'da bulunan türbesi'dir (Yaman, 2012: 82 vd.).

her yanında Süleyman Peygamber, Babür Şah ve dört halifeye ait olduğu söylenen ziyaretgahların kutsallığına karşı Sovyet gücünü ve üstünlüğünü göstermek üzere, dağın içine bir müze yaptırılmıştır (Yaman, 2012: 82). Bu yolla hem ziyaretgahlara gelenlere gözdağı verilmiş hem de onlara bilimsel ateizm bilincinin nüfuz etmesi amaçlanmıştır. Sovyet otoritesi, Orta Asya Müslümanları tarafından kutsal kabul edilen yerlere yönelik inançların altını, bilinçlendirme ve propaganda gibi yöntemlerle kazmaya çalışmasının yanısıra, bu kutsal mekanların koruyucusu, emanetçisi olarak adlandırılabilecek kişileri tasfiye etme yoluna da başvurmuş, bu yerlerin yönetimini eline almaya çalışmıştır. Diğer yandan, bu İslami/dini unsurlara yönelik başka bir Sovyet bakış açısının da mevcut olduğu görülür. Buna göre bazı komünist yöneticiler, genel olarak gericiliğin, cahilliğin ve batılın kanıtı olarak gösterilen kutsal yer ve kişi kültünün kısa vadede Sovyet rejim unsurları için tehlikeli arz etmesine karşın uzun vadede onların gerici vb. nitelikleri nedeniyle dini ve kendisini ortadan kaldıracağını, sosyal olarak varlığını sonlandıracağını savunmuşlardır (Kolarz, 1961: 440). Ancak görülmüştür ki, tamamıyla ne o dönemde ne de ilerleyen yıllarda bu tür unsurların Orta Asya'daki varlığı, değeri azalmamış aksine giderek önemini artırmış, varlığını korumuştur.

Sonuç olarak, Orta Asya'da dini evlilikler, düğün, sünnet, cenaze törenleri, görgü kuralları, kutsal yerler gibi İslami geleneksel inanışlar, uygulamaların; ve dini bayramlar, ibadetlerin ve bütün bunlar ile bütünleşmiş milli benliğin, 1930'lu yıllarda Sovyet yönetimince yerleştirilmek istenilen komünist yapıya sosyal bir sorun olarak engel ve tehdit teşkil ettiği için karşı önlem ve mücadeleler ile önü kesilmek istenmiştir. 1929 yılından itibaren takip edilen din karşıtı söylem ve buna paralel benimsenen yöntemle kombine bir şekilde ortaya konulan bu uygulamalar, yukarıda da bahsedildiği gibi inşa edilmek istenen Sovyet sosyal yapısı doğrultusunda sert önlem ve uygulamalar benimsenmiştir. Bununla bağlantılı bir şekilde, yine bu dönemde, Orta Asya'da geçmiş dönemin gerici burjuva kalıntıları olarak değerlendirilen sosyal yapılar ve uygulamalara karşı alınan sert tutum ve uygulamaları destekleyen, 'meşrulaştıran' politikalar da yürütülmüştür. Bu politikaların temel dayanağı ve güdüsü ise dini/İslam'ı burjuva bir ideoloji olarak değerlendiren ve Sovyet rejimine aykırı, yani sınıf temelli ideolojilerin tasfiye edilmesi yönünde benimsenen tutum olmuştur.

2.2.2. Burjuva bir ideoloji olarak din/İslam

Ekim Devrimi'nin ve onun sonucunda kurulan Sovyetler Birliği'nin düşünsel esin kaynağı ve meşruluk aracı olan Marx ve Engels'in düşüncelerine göre, insanın içerisinde bulunduğu toplumsal-siyasal ve ekonomik çevreye karşı çaresizliği ve yenilgisi, onun ortaya koyduğu davranışları, yaşayış biçimi ve değerlerini çoğu zaman onun isteklerinden bağımsız bir düşünce olmayan bir sosyal/toplumsal durum oluşturur. Tarih boyunca bu durumun, bu şekilde devam ettiğini belirten Marx ve Engels, insanın ne zaman çevresini ve başına gelenleri açıklayamayacak durumu gelmişse, onu çeşitli ideolojik düşüncelerle donattığını, bu şekilde ona anlam verdiğini belirtmişlerdir (Thrower, 1983: 38). Yani, bir açıdan ideoloji, toplumda mevcut olan ekonomik, siyasi ve toplumsal tezatlıkların geniş halk kitlelerine görünmesinin önüne geçme aracı olarak değerlendirilmiştir. Başka bir ifade ile onlara göre ideoloji, toplumsal olarak çözülmemiş tezatlıkların sahte bir çözümü olarak sunulan teoridir. Aslında, yine onlara göre ve daha doğru bir ifade ile bu, insanın pratikte yetersiz olan bilincinin, toplumu kendi çıkarı doğrultusunda kullanan çevreler tarafından ortaya konulan gerekli bir hesaplamasıdır.

İlk bölümde bahsedilen yabancılaşma kavramı ile desteklenen bu ideoloji söylemi ve kavramı, tıpkı Feuerbach'ın Hegelyan yabancılaşma kavramına yaptığı eleştiride olduğu gibi ve Marx'ın da belirttiği şekliyle gerçeğin alt-üst edilmesi aracıdır (Osmanoğlu, 2008). Yine başka bir deyiş ile ideoloji, pratikte üstesinden gelinmemiş bilinç tezatlıklarının olumsuzlanması, hasır altı edilemesi ya da çözümü noktasında kullanılacak ve burjuva çıkarlarını koruyacak bir girişim olarak belirtilmiştir. Bu çerçevede, Marx ve Engels, tarihsel süreç içerisinde kitlelere hakim olan ve kendisinden önce egemen olan sınıfın yerini alan yeni burjuva kadroların, kendi amaçlarına ulaşmak için de olsa, kendi çıkarlarını toplumun bütün üyelerinin ortak çıkarı olarak gösterdiklerini; ve bu sınıfın kendi düşüncelerine evrensellik biçimi vererek ve onları tek mantıklı, evrensel olarak geçerli düşünceler olarak sunarak mevcut ideolojik boyunduruğu oluşturduklarını belirtmişlerdir (Marx & Engels, 2004: 77). Bu nedenle, hakim sınıfın toplumsal tezatlıklarının üstünü örtmek ve mevcut durumu sürdürmek için ortaya koyduğu 'ideal' ideoloji, kendi sınıfının çıkarlarını korur ve hergün kendi

ideolojisini yeniden oluşturur. Bu mantık içerisinde, burjuva ideolojisi sömürü ve tezatlıklarla dolu mevcut kapitalist yapıyı meşrulaştırır. Böylece, hakim sınıfların çıkarlarına hizmet eder. Bu bağlamda, din de kapitalist toplumda hakim sınıf tarafından oluşturulan, sürdürülen ve onun burjuva ekonomik düzene hizmet eden unsurları ile de geniş halk kitlelerinin gözüne perde çeken ideolojik bir araç, faktör olarak değerlendirilir.

Bütün bunlara ek olarak, Marx, kapitalist yani sınıfsal toplumsal-ekonomik yapıya sahip olan sistemlerde var olan ideolojinin, sınıfsız ve bütün bir toplumun çıkarlarının korunduğu sistemlerde ortaya çıkmayacağını belirtir ve Engels ile birlite burjuva bir ideoloji olarak din ve dolayısıyla onu var eden sistemin; i) sosyal tezatlıkları gizlediğini, ii) hakim sınıf ve grupların çıkarlarına hizmet ettiği tespitini yaparlar (Thrower, 1983: 40 vd). Marx, bunun nedenini, toplumun alt yapısına hükmeden ekonomik düzenin ve ona hakim olan fikrin, yine toplumun üst yapısı olan unsurlara (özellikle dine) doğal yansımasına bağlar. Yani, sömürücü, adaletsiz ve emperyalist ekonomik düzenin, alt yapısal idealist ekonomik fikirlerle tesis edilip yine aynı özelliklerdeki üst yapısal düzen ile sürdürülmesi kastedilmiştir.

SSCB'de uygulanan din karşıtı uygulama ve mücadelenin, Marx'ın yaşamı belirleyen bilinç değil, tersine bilinci belirleyenin yaşam olduğunu belirttiği cümlesinden hareketle (Marx & Engels, 2008: 67), yaşam koşullarından ve sistemden beslenen, doğal olarak mevcut ideolojiye hizmet eden fikirlerin topluma hakim olan yaşamın ürünü olduğu tespitinden kaynaklanan güdü ile yürütüldüğü tespiti yapılabilir. Dolayısıyla, bu çerçevede bir ideoloji fikri ve algısına sahip olan Marx ve Engels'in düşüncelerinin SSCB'de uygulamaya konulduğu ya da en azından ülkedeki dinsel unsurlara karşı uygulanan politika ve verilen mücadelede kullanıldığı görülmüştür. Aslında daha doğru bir ifade ile bu politika ve yürütülen mücadelenin temel ayaklarından birini oluşturmuştur.

Bu bağlamda, toplumda mevcut olan eski ideolojik kalıntıların önüne geçilmesi ve toplumsal köklerinin ortadan kaldırılması için 1930'ların başında tarımda geniş kolektivizasyon politikası uygulamaya konulmuş ve bu temelde kampanya başlatılmıştır

(Husband, 1998: 84). Aslında bu durum direkt olarak dine ve dinin toplumsal varoluşunu sağlayan sosyal kurumlara yönelik bir hareket olarak okunmalıdır. Herşeyden önce, Sovyet yönetimi tarafından eski burjuva sistemin çıkarlarını koruyan ideolojik bir unsur olarak görülen dinin/İslam'ın ve ona tabi olan insanların maddi kaynaklarının önünün kesilmesi, alt yapılarının yok edilmesi yoluna gidildiği görülür. Orta Asya'daki İslam'ın ve onun unsurlarının devamı, gelişimi için önemli ekonomik ve teknik alt yapılar olan vakıf malllarının 1930 yılından itibaren Sovyet yönetimince kamulaştırılmasına başlanması hem İslami ihtiyaçlar açısından bu dine mensup kişileri mağdur etmiş hem de doğrudan İslami bilgi ve kültürün yayıcısı ve taşıyıcısı olan din adamlarını derinden etkilemiştir (Kolarz, 1961: 413). Böylelikle, güçsüz bir konuma düşürülen İslami ileri gelen kesim, ayrıca İslam dinine direkt olarak saldırıların başladığı yıldan (1928-29) itibaren başlayan; camilerin, medreselerin ve diğer dini unsurların hemen hemen hepsinin kapatılmasıyla sonuçlanan süreçte, İslami gerici ideoloji içeriğine sahip olan Sovyet propagandasına da maruz kalmıştır. 1932'ye doğru Müslüman din adamları ile 'asalak'lıkla, devrime karşı sabotaj yapmakla, ve nihayet Japonya, Almanya ve İngiltere lehine casusluk yapmakla suçlanan Müslümanlara karşı, belirtilen suçlamalar temelinde doğrudan mücadeleye girişilmiştir (Bennigsen & Lemercier-Quelquejay, 1988: 56 vd.). Bu durum, 'Küçük Sovyet Ansiklopedisi'nde, E. Beliaev'in yazdığı 'İslam' maddesinde şu şekilde belirtilmiştir:

> Çarlık Rusya'sında İslamiyet, hükümetin, 'Müslüman' bölgelerde devrimci hareketlerle mücadelede yardımcı olan ve köylerdeki milli toprak sahipleri ve kapitalistler tarafından Müslüman işçi kitlelerin çalıştırılmasına vasıtalık eden temel dayanağı olmuştur. Müslüman din adamlarının bir kısımı, bir yandan Sovyet rejimine karş açık veya gizli olarak savaşırken, öbür yandan kendisini Sovyet şartlarına adapte etmeye çalışmış Kur'an (komünizmi) üzerine Hz. Muhammed'i bir sosyal reformcu olarak takdim etmeye kadar giden sahte teoriler ileri sürmüşlerdir. Bununla beraber, sosyalizm ve onun neticesi dinsizliğin gerçekleşme başarısı, bugün Kulaklar'ın ve devrim aleyhtarının ideolojisi olarak kalan İslam'ın asırlık direnişinin işçi kitlelerini serbest bırakma neticesini doğurmuştur (Malaia Sovetskaia Entsiklopedia, aktaran; Bennigsen & Lemercier-Quelquejay, 1988: 57).

Buna ek olarak, 1930'lardaki, özellikle 2. Dünya Savaşı'nın yaklaştığı yıllarda İslam ile mücadele, onun ideolojik bir amaç ve yapıya sahip olduğu iddia edilen özellikleri üzerinden yapılmış ve bu çerçevede propagandalar yürütülmüştür. Savaş arifesinde ateizmin lideri olan F. Oleshchuk, MAB adına şunları yazmıştır:

> İslami teşkilatlar ve camiler (…), Sovyet aleyhtarı milli unsurların faaliyet merkezleridir. Halkın düşmanları, dinin müdafaası bayrağı altında ihanete hazırlanıyorlar (…). SSCB'deki Müslüman din adamları devrim aleyhtarı faaliyetleri Japon istihbaratı tarafından yönetilmektedir (Bor'ba tserkvi protiv naroda, 1939, aktaran; Bennigsen & Lemercier-Quelquejay, 1988: 57).

Bütün bu temel algılayış ve güdü temelinde, Sovyet yönetimi, Orta Asya'daki karşı devrimci hareketlerin karargahı olarak görülen İslami ibadethaneler, medreseler ve diğer yandan, bu tür hareketlerin savunucusu, taşıyıcısı ve yayıcısı olarak din adamları, dini liderler ve ileri gelenlerin bir şekilde tasfiye edilmesi, ortadan kaldırılması yoluna başvurmuştur. Bu durumu ve tutumu kanıtlar nitelikte, Tablo 2-1'de 1936 yılında Orta Asya'daki mevcut olan ibadethane sayılarının geçmiş dönemdeki sayılarla karşılaştırılması verilmiştir.

Tablo 2-1. İbadethaneler (1936)

	1917-öncesi	Kapatılan	Açık	Kayıtlı	Kayıtsız
Toplam Kayıtlı Miktar (Kırsal Kesim)	9,720	6,160	3,590	386	2,583
Toplam Şehir Kayıtları	10,489	6,544	3,724	686	2,588

Kaynak: (Keller, 2001, aktaran; Froese, 2005: 493)

Buna ek olarak, yine aynı tarihe ait ve Orta Asya'daki İslami dini liderlerin sayılarını veren Tablo 2-2, bu çerçevede yapılan uygulamaların somut yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tablo 2-2. İslami Dini Liderler (1936)

	Kayıtlı Dini İleri Gelenler	Kayıtsız-İmamlar	Kayıtsız-İşanlar	Kayıtsız-Mollalar
Toplam (Kırsal bölgelerde)	108	1,151	118	806
Toplam (Şehirlerde)	0	98	25	0

Kaynak: (Keller, 2001, aktaran; Froese, 2005: 494)

Diğer yandan, şu durum da belirtilmelidir ki, Sovyetlerin dini unsurlara yönelik bu sert tutum ve yaklaşımı Orta Asya İslamına karşı yönelirken, diğer dini gruplar olan Ortodoks, Katolik Hıristiyanları, Yahudileri de unutmamıştır. Bu gruplara yönelik de aynı güdü ve anlayışa sahip olan Sovyet politikaları birçok kilisenin kapanması ve bu dinlere mensup din adamlarının tutuklanması, sürgün edilmesi ve çeşitli yöntemlerle yapılan tasfiyelerin gerçekleştirilmesi sonucunu doğurmuştur (Dzwonkowski, 1998: 65).

Yukarıda belirtilen tablolarla gösterilen tasfiyelerin gerçekleşmesinde etkili olan bir diğer Sovyet güdüsü ve bu doğrultudaki iddiası da bu tür İslami kalıntıların panislamist ve pantürkist hareketler ile bağlantılı olduğudur. Bu tür bir algının sonucu olarak mücadele edilen burjuva düşünce ve amaçlara karşı fiili Sovyet mücadelesinin yanında, marksist-materyalist temelde Sovyet bilim insanları tarafından yapılan tarih araştırmaları ve bahsi geçen güdü çerçevesinde ortaya konulan kanıtlarla oluşturulan propaganda çalışmalarına önem verilmiştir. İslam'ın ve dini örgütlerin, dönemin emperyalist devletleri ile olan ilişkileri, onların sisteminde sahip oldukları roller inceleme konusu edilerek buna paralel bir şekilde, İslam'ın emperyalist politika doğrultusunda Doğu halklarını sömürge boyunduruğu altına alınmasında kullanılan bir silah olarak inceleme ve değerlendirme yapan çalışmalar ortaya konulmuş, bu yönde toplumsal-siyasal bir algının oluşması amaçlanmıştır (Smirnov, 2005: 326). Özellikle, 1930'lu yılların başından itibaren sert bir şekilde uygulamaya konulan kolektivizasyon politikalarına karşı muhalefet eden Basmacı ayaklanmaları bu şekilde değerlendirilmiştir. Sovyet yönetimince, Orta Asya'daki sosyalist ekonomik yapının tam anlamıyla yerleştirilmesine engel olarak görülen Müslüman dini ileri gelenler ve onların mevcut ekonomik yapıları din ile mücadele kapsamına alınmış ve karşı politikalar geliştirilmiştir. Bu sebeple, 1930'lar boyunca camiler ve Kur'an üzerine

öğrenimin yapıldığı okullar yasaklanarak kapatılmış, binlerce önde gelen din adamı tutuklanmış, sürgün edilmiştir (Olcott, 1981: 361). Sovyet yönetimince karşı direnişin temellerini oluşturduğu düşünülen, geriye kalan çok az sayıdaki ibadethane ve din adamı ise faaliyetlerini yürütebilecek ekonomik kaynak ve gelirden yoksun bırakılarak etkisiz hale getirilmeye çalışılmıştır. Bu duruma paralel bir şekilde devam eden sert önlemler sonucunda, Türkistan'da devrimden önce 14 bin olan cami, dini okul, medresenin 1937 yılına ulaşıldığında neredeyse hepsinin ortadan kaldırıldığı görülmekte; 1930'ların sonlarına doğru ise Müslüman din adamları (imam, molla, mürid) tutuklanarak hapishanelere, konsantrasyon kamplarına ölmek üzere gönderilmiştir. Bu dönemde, Orta Asya'da din karşıtı eylemler kapsamında şiddete maruz kalan Müslüman din adamı sayısı yaklaşık 50 bindir ki, bu sayı o dönem için Türkistan'daki toplam din adamı sayısının yarısından fazladır (Berdimurat, 1960: 163).

Bütün bunlara ek olarak, 1917 Ekim Devrimi'nden önce de Orta Asya'da mevcut olan, devrimin ilk yıllarında Sovyet yönetimince benimsenen din ve milliyetçilik konusundaki geçici tolerans tutumu ile Sovyet kurum ve organlarında yer alan, Orta Asya'da milli ve dini kurtuluş, otonomi, bağımsızlık sağlama yolunda faaliyet yürüten, Basmacı grubu ile de ittifak içinde olan kişilerin 1930'lu yıllara gelindiğinde sert önlemler ve uygulamalar ile tasfiye edildiği görülmüştür. Özbekistan'da 1925-37 yılları arasında görev yapan, Özbekistan Komünist Partisi Merkez Komitesi sekreteri ve Türkistan'ın önde gelen Sovyet memurlarından olan Akmal İkram; 16 yıl Özbekistan Halk Komiserliği Konseyi başkanlığı yapan Faizulla Khadzhaev yukarıda belirtilen faaliyetlerde bulunmak ve yabancı güçlerle, özellikle Büyük Britanya ile ilişki kurmaktan dolayı tutuklanmış, idam cezasına çarptırılmış ve 1938'de de cezaları infaz edilmiştir (Tachmurat & Berdimurat, 1958: 130 vd.). Bu türden bir idari temizlik Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Tacakistan'da da yürütülmüş, böylelikle Sovyet yönetimince Orta Asya'daki yerel Sovyet organlarındaki İslami-milliyetçi ideolojik yapılanmalar ve fikirlerin önüne geçilmek istenmiştir.

Sonuç olarak, 1930'lu yılların sonlarına doğru gelindiğinde, yapılan bütün din karşıtı propaganda ve uygulamaların Orta Asya'daki İslami siyasal yapılanmaları ve toplumsal-kültürel değerleri tam anlamıyla ortadan kaldıramadığı görülmüştür. Orta

Asya'da İslam, bu yıllarda her ne kadar kontrol ve baskı altına alınsa da 2. Dünya Savaşı arifesinde Orta Asya'da mevcut olan baskı ve şiddet durumunun yönetime karşı toplumda yarattığı imaj Sovyet yönetimince endişe kaynağı olmuştur. Bu bölgedeki insanlara karşı devlet tarafından, özellikle 1930'lu yıllarda benimsenen din karşıtı politika ve uygulama yöntemi başta olmak üzere benimsenen politikaların toplumsal güç odaklarında yarattığı kötü imaj gerçeği, SSCB'nin yabancı devlet ya da devletlere karşı girişilecek bir savaş durumunda içeride ortaya çıkabilecek muhtemel karışıklıklar konusunda endişe duymasına neden olmuştur. Bu nedenle, bu dönemin sonu ile birlite, özellikle 1940'ların başlarında, Sovyet yönetiminin genel olarak ülkedeki dini cemaat ve unsurlara tekrar tolerans göstermeye başladığı, bunun karşılığında da sadakat beklentisi içerisinde olduğu anlaşılmaktadır (Kolarz, 1961: 425). İbadethanelerin ve diğer dini kurumların açılması, ibadetlerin serbest bir şekilde yapılması, yurtdışındaki dini etkinliklerde (hac ve dini konferanslara katılma) bulunma tavizlerine karşı, orduya asker gönderme, ülke bütünlüğüne destek verme ve düşman güçlere karşı içeride birlik konusunda garanti alınmaya çalışılmış, bu yöndeki fetva ve sohbetler desteklenmiştir (Kantemir, 1960: 200 vd).

Genel olarak, bu çerçeve içerisinde gelişen Sovyet din karşıtı Orta Asya politikaları, savaş sonrası dönemde de tekrar hoşgörülü tutumunu bir tarafa bırakıp, özellikle 1930'larda kullandığı sert tutum, baskı ve şiddet içeren yöntemleri kullanarak komünist bir toplum oluşturma 'ütopyası' için yeniden uygulamaya konulacaktır. Bu çalışmada, araştırma konusu olarak ele alınan 1917-39 arasındaki Orta Asya'ya yönelik Sovyet din karşıtı politikaların önemi, sonraki dönemlerde çok çeşitli yöntem ve tutumlarla benimsenen din karşıtı tutum, amaç ve fikirlerin temel örneklerinin sergilendiği bir laboratuvar özelliği taşımasıdır. Ayrıca en sert ve etkili önlemlerin bu dönemde alınmış olması ve dolayısıyla bu bölge üzerinde en derin izlerin, etkilerin yine bu dönemde oluşmuş olması ayrı bir önem teşkil etmiştir. Çalışmanın başında ileri sürülmüş olan; bu günün Orta Asya devletlerinin tutum ve eylemlerinin, siyasal-kültürel, dinsel anlayışlarının ve bu bölgedeki çeşitli yapılanmaların, bir çok faktör arasında vuku bulan ilişkilerin anlaşılması, anlamlandırılması için sabit niteliklere sahip olmayan bir tarihsel sürecin mirası belirleyicidir, şeklindeki temel savın desteklenmesi için bu dönemde oluşturulan felsefi, siyasal güdü-alt yapı ve uygulamaların incelenmesi

gerekli görülmüştür. Bu noktada, analiz edilen bütün bu süreç ışığında, 1917-39 arası dönemde SSCB'nin din karşıtı politika ve uygulamalarının Orta Asya toplumundaki yansımaları ve sonuçlarının ele alınması yukarıda belirtilen analiz çerçevesi için tamamlayıcı olacaktır.

2.2.3. SSCB'nin din karşıtı politika ve uygulamalarının orta asya toplumundaki yansımaları ve sonuçları (1917-1939)

1917-1939 yılları arasındaki dönemde, SSCB tarafından Orta Asya İslam'ına yönelik uygulanan karşı politikalar, bu bölgede mevcut olan Türk ve Müslüman kimliğini derinden etkilemiştir. Bu etki siyasi, kültürel ve dinsel boyutlarda kendisini göstererek, gelecek dönemlerde ortaya çıkacak bağımsız devletlerin yapılanmalarında, dünya görüşlerinde iz bırakmıştır. Her şeyden önce, devrim ile daha etkin bir şekilde ortaya çıkan Orta Asya Müslüman modernleşme hareketlerinin, bir diğer modernleşme hareketi olan ve hâkim yapıyı oluşturan Marksist-materyalist ve ateizm eksenindeki sosyalist rejim karşısında dezavantajlı konuma düşmesi Orta Asya toplumunun geleceğinde belirleyici olmuştur. Bu iki modernleşme hareketinin süreç içerisinde birbirlerini tehdit olarak görmeleri ile birlikte avantajlı konuma sahip olan sosyalist modernleşme hareketi, diğer akımların önünü kesmiş ve gelecek dönemde kendi örgüt/organlarına ve dünya görüşüne karşı herhangi bir tehdit arz etmemesi için modern dünya görüşlerini kontrol altında tutma, ayrıca onları kendi eksenine çekme yoluna gitmiştir. Bu sebeple, kendi dünya görüşünü ve ekonomik, siyasi, kültürel kabullerini karşı tarafa benimsetme doğrultusunda çeşitli toplumsal mühendislik çalışmaları, bunun yetmediği yerde ise şiddete, baskıya varan eylemler gerçekleştirilerek, doğal olarak bu bölgedeki dinsel, toplumsal ve milli yapının bir takım değişikliklere uğraması amaçlanmıştır.

Özellikle, bu dönemde, Sovyet ateist dünya görüşünün yerleştirilmesi temelinde uygulanan din karşıtı politikalar Orta Asya Türk-İslam toplumunun bazı temel dinamiklerini sekteye uğratmış; siyasi, kültürel, dinsel yapılageliş ve kabulleri maruz bıraktıkları 'modernleşme projesi' ile değişim ya da en azından uyarlama ve oryantasyon süreci yaşatmışlardır. Gelecek dönemler için toplumsal ve siyasal önemli

etki ve sonuçlar ortaya çıkarak olan bu durum, Orta Asya Müslüman toplumunun bu dönemdeki mevcut durumunu önemli ölçüde etkilemiştir. Daha doğru bir ifade ile nüfuzu altında oldukları bilimsel ateizm temelindeki Sovyet politikaları bu toplumların gelecekte ortaya koyacakları devlet yapısı, siyasal kabuller, toplumsal yapılageliş ve yapılanmalar, kültürel-geleneksel uygulamalar ve milli-dini niteliklere derinlemesine nüfuz etmiş ya da en azından bazı görünür etkileri olmuştur. Özellikle, Orta Asya toplumları için bir bütünlük özel bir ilişki ve önem teşkil eden ancak Sovyet politika yapıcıları tarafından uzun yıllar iki ayrı nitelik olarak ele alınan din ve millet konularında yürütülen politikalar, bahsi geçen bütün Orta Asya devlet yapılanmalarında Sovyet politik yansımanın kaynağı olmuştur.

Yüzyıllar boyunca Orta Asya toplumunun genelinde benimsenen din olan İslam, bu toplumun kendi öz milli gelenekleri, ortak kabulleri ile iç içe geçmiştir. İslam'ın bu topraklarda benimsenmesi (ve benimsetilmesi için) ile süreç içerisinde ortaya konulan bazı İslami yapılagelişler kendisine özgü bir nitelik taşımıştır. Örneğin; bu durumu, Orta Asya'da hala canlı bir figür olan Ahmet Yesevi'de ve onun ortaya koyduğu felsefede görmekteyiz. Türk tasavvuf tarihinin temel şahsiyetlerinden ve kabullerinden olan Ahmet Yesevi ve onun ortaya koyduğu kültürün eski Türk inanç sistemi ile İslam'ın kaynaşması ile ortaya çıktığı görülür (Yaman, 2012: 139).[41] İslam'ı bu şekilde ele alan ve onu geniş kitlelere ulaştıran bu gibi akımların, Orta Asya'daki İslam geleneğinde milli unsurlar ile dinin iç içe geçmesine sebebiyet veren önemli faktörlerden biri olarak görülür. Bu nedenledir ki, Sovyet din karşıtı ve bilimsel ateizm politikaları sonucunda belirli bir sekülerleşmeye, Sovyet dünya görüşüne maruz kalan bu bölge insanlarının İslam'ın temel kuralları dışında yaşamlarını sürdürseler dahi Müslüman kimliklerini bilinçlerini korudukları görülmüştür. Aslında, ortaya çıkan bu sonuçtan, Sovyetlerin bu bölgede algılamış olduğu panislamizm ve pantürkizm tehdidi nedeniyle 1924 yılından itibaren uygulamaya koyduğu, Orta Asya'yı milliyet temelinde taksim etme politikasının da etkisi vardır (Yalçınkaya, 2006). Bu çerçevede, Sovyet rejiminin ve onun sahip olduğu dünya görüşünün güvenlikçi bir yaklaşım temelinde muhafazası ve sürdürülmesi için yine bu dünya görüşünün yerelleştirilmesi sağlanıp, Orta Asya'daki devrimin gerçekleşmesi ve tamamlanması amaçlanmıştır. Bu amaca

[41] Bu konu hakkında ayrıntılı inceleme için bkz: (Yaman, Türk Dünyasında İslam, Sovyet Ateizmi ve Kültürel Süreklilik, 2012).

hizmet eder bir şekilde, Sovyet yönetimi, milliyeti, dili ve toprağı ön plana çıkaran ve belirli milletleri yine belirli olan bölgelerle özdeşdiren kimlik projesi temelinde, dinin dahil olmadığı yeni bir benlik inşası gerçekleştirmek istemiş ve bu amacına büyük oranda ulaşmıştır. Bu durum, Sovyetlerin oluşturduğu Orta Asya cumhuriyetleri ve onun seküler yapısı, Orta Asya toplumları için din karşısında negatif bir anlam ifade etmeyen milliyeti daha görünür hale getirerek, politika yapıcıların beklemediği bir etki oluşturmuştur (Khalid, 2011). Bu beklenmedik etki ise zaten Orta Asya İslam geleneğinin bir parçası olan milli unsurların, parçası oldukları geleneğin taşıyıcısı haline gelmesidir (Wheeler, 1977). Bununla birlikte, Sovyetler tarafından Orta Asya'ya yönelik uygulanan milliyetleri ya da milliyetçiliği ön plana çıkaran politikalar, kendi İslami kimliğini milliyeti ve kökeni üzerinden açıklayan Orta Asya toplumuna, Sovyet İslam karşıtı ve ateizm propagandası karşısında toplumsal karşı bilinç olarak az da olsa avantaj sağlamıştır. Ancak burjuva milliyetçiliğinden farklı bir milliyetçilik anlayışını oluşturmak isteyen ve bu çerçevede onun sürdürülmesine izin veren Sovyet yönetimi, bu anlayışın sonucu olarak Orta Asya milliyet bilincinin biçim olarak milli, içerik olarak sosyalist olması için özen göstermiştir. Bu yüzden, toplumda oluşan hakim milliyet anlayışının sahip olduğu sosyalist içerik ve onu destekleyen ateist bilincin farklı Müslümanlık anlayışlarının, biçimlerinin ortaya çıkmasına neden olduğu görülür. Örneğin, kendisini komünist olarak tanımlayan bir insanın, aynı zamanda kendi nitelikleri arasına Müslümanlığı da koyduğu görülür (Froese, 2005: 496). Bunun nedeni, bu dönemde genel olarak uygulanmayan ya da uygulanamayan İslami ibadet ve yapılagelişlerin milli bir mirasın kalıntıları, alışkanlıkları olarak görülmesi, en azından bu mirasın günlük hayatta devam eden ve insan, aile ve akraba ilişkilerine hakim olan uygulamalarının 'Müslümanlık' çatısı altında toplanmasıdır.

Bu durum, Sovyetlerin rejim için tehdit olarak gördüğü ve dinin önemli bir yer tuttuğu Orta Asya'daki geleneksel-toplumsal yapıyı yıkma çabası ve amacı bağlamında uygulanan politikaların neticesinde ortaya çıkan, öngörülmeyen bir sonuç olarak belirtilebilir. Orta Asya toplumlarının sahip olduğu ortak değerlerin, bilimsel ateizm çerçevesinde açıklanması, değerlendirmeye tabi tutulması ve ulaşılan sonuçların bir dünya görüşü olarak benimsetilmesi çalışmaları da bu çaba ve amacın sonucunda ortaya çıkan durumun dejeneratif boyutunu oluşturmuştur. Tek amaç, Sovyet dünya görüşü

olan Marksist-Leninist, materyalist ve ateist dünya görüşünün kendine özgü Sovyet kurum ve organları ile Orta Asya'da benimsetilmesi, burjuva ekonomik düzenin sömürücü aracı olan, başta din olmak üzere bütün geçmiş kalntıların ortadan kaldırılması güdüsü; Orta Asya İslami geleneğin yine kendine has özelliklere sahip olmasından dolayı farklı sonuçların ortaya çıkması neden olmuştur. Bu güdü ve onun etrafında toplanan politikaların sonucu temelinde oluşan, özgün Orta Asya İslami-toplumsal gelenekte Sovyet politikalarına en önemli karşı muhafaza aracı ve yapılanma 'Dayanışma Grupları'dır. Dayanışma grupları, eski Orta Asya Türk-İslam geleneğinden gelen bir sosyal-toplumsal yardımlaşma aracı olarak bu dönemde tekrar ortaya çıkmıştır. Sovyet din karşıtı politika ve uygulamalarına karşı olarak, Orta Asya kültür ve geleneklerinin devamını sağlama, Sovyet politikalarının Orta Asya kültürü ve dinsel yapısı üzerindeki yıkıcılığını hafifletme misyonuna sahip olmasınn yanı sıra, ekonomik bir yardımlaşma amacı da taşımıştır. Rejim inşası sürecinde, Orta Asya cumhuriyetlerinin oluşturulması ile oluşturulan bölgesel Sovyet kurumları ve organlarının otoritesinin kırsal bölgelerden çok kentlerde hissedildiği görülmüştür. Bunun nedeni, diğer Sovyet bölge ve cumhuriyetlerine göre düşük kent nüfusuna sahip olan Orta Asya'da yapılan idari bölümleme ile nüfusun önemli bir kesimi kırsal bölgelerde kalmıştır. Orta Asya'daki kırsal bölgelerde Sovyet vatandaşlarının devlet ve dolayısıyla onun organları ile iletişime geçmesi için iki seçenek mevcut olmuştur; ya kolhozlar ya da yerel KP'ler. Merkezi yönetimin yereldeki bu etkisiz durumu, Orta Asya'nın kırsal bölgelerinde Sovyet idari varlığı olarak oluşturulan örgütlenmelerde yerel kişi ve grupların hakimiyeti ortaya çıkmıştır. Bunun sonucunda, Orta Asya'nın Sovyet öncesi dönem geleneksel yapılanmaları, yani kabile ve akraba ilişkilerini içine alan dayanışma grupları ortaya çıkmıştır (Roy, 2009: 130). Kırsal bölgelerde güçlü bir devlet aygıtının bulunmaması ya da otoritesi olsa da örgüt kadrolarının yerel menşeiliği dayanışma gruplarından oluşması; bölgesel ve dolayısıyla merkezi Sovyet hükümetinin otoritesini yansıtması beklenen kolhoz vb. kırsal bölge yapılanmalarının Sovyet din karşıtı politikalar ve aynı zamanda bu politikaları destekleyen ekonomik, siyasi, kültürel uygulamalarına karşı gizli bir cephe işlevi görmesi sonucunu doğurmuş, dini-milli değerlerin muhafazasını sağlanması için varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Ancak diğer yandan, bu gibi unsurlar çerçevesinde varlığını koruyan Orta Asya İslam'ı ve onun toplumsal uygulamaları, SSCB'nin 1930'lu yıllarda daha sert ve eylemsel olarak doğrudan uygulanan din karşıtı politikaları ve daha çok genç nesli hedefleyen materyalist-ateist eğitim, bilinçlendirme politikalarını benimsemesi ile doğal olarak toplumdaki İslami anlayış ve uygulamada dejenerasyona sebep olmuştur. Bunun yanında, bu tutumun öte yandan da bazı İslami örgüt ve/ya kesimlerdeki dini inançların sağlamlaşmasına, pekişmesine de sebebiyet verdiği görülür. İlk olarak, toplumsal bazda oluşturulan çok yönlü marksist-materyalist ve ateist anlayışı yayma kampanyaları sonucundaki İslami anlayışta yaşanan değişim ve erozyona değinmek yerinde olacaktır. Çalışmada üzerinde durulan dönemde, Orta Asya'daki İslam inancı, sahip olduğu milli-dini içerik ve bu iki unsur arasındaki sınırın belirsizliğinin sağlamış olduğu avantaj nedeniyle tam anlamıyla ortadan kaldırılamamıştır. Ancak bu inanç sistemi ve onun toplumsal yansımaları şekilsel, kavramsal ve içerik olarak bir erozyona uğratılmıştır. Her şeyden önce, Müslüman olmak ya da kendini bu şekilde tanımlamak, genel olarak kentli yaşam için bölgede yaşayan ve dışarıdan gelmiş olan kişilerden kendilerini ayırt eden bir özellik olarak görülmeye başlanmıştır. Devletin inşa ettiği sosyalist ekonomik, sosyal ve toplumsal yapı içerisinde İslam dinini benimseyen ve doğal olarak kendilerini asıl anlamı ile Müslüman olarak tanımlayan kişiler, kendi dinlerinin gereklerini çok kısıtlı bir şekilde yerine getirebildiklerinden dolayı zaman içerisinde Müslümanlık, genel olarak sığ bir anlam ifade etmeye başlamıştır. Müslümanlık ya da Müslüman gruplar arasında yaşamını sürdürmek, benimsenen gelenek ve görenekler ile eş tutulmuş, İslam'ın gereği olan birincil ibadetler (en başta namaz) nadir olarak yerine getirildiği görülmüştür. Örneğin; doğumlarda, düğünlerde ziyafet vermek, erkek çocukları sünnet ettirmek, belli yemeleri yemek, evleri belli şekilde döşemek, çatal kaşık kullanmak yerine yemeği elle yemek, aileye çok değer vermek, evliliği iki birey arasında değilde aileler arasında kontrat olarak görmek, yaşlılara saygı göstermek ve misafirperverlik gibi gelenekler ve toplumsal kabuller Müslümanlığın temel göstergeleri olarak görülmeye başlanmıştır (Khalid, 2011: 115 vd.).

Ancak, bununla birlikte, İslam'ın SSCB'deki diğer dinlerden farklı olarak herhangi dini bir merkeze ya da otoriteye mutlak bir bağlantısının olmaması, İslami ibadetlerinin çoğunun bireysel olarak icra edilebilmesi gibi etkenler, İslami ibadet ve

yapışagelişlerini kamusal alanda yerine getiremeyen kişilerin özel alanlarda, gizli bir şekilde ve sınırlı da olsa sürdükleri gözlemlenmiştir (Froese, 2005: 492). Örneğin; Tacakistan'da saha araştırması yapan Gillian Tett, bir keresinde Orta Asya'daki bir köyde, bu bölgenin ileri gelenlerinden olan bir kişiye hem Müslüman hem de komünist olmakla ilgili bir çelişki hissedip hissetmediğini sormuş, köylü de "Hiç de değil. Ben bir komünistim. Çalışırken namaz kılamam, oruç tutamam ya da dua edemem. Ama karım ve gelinim evde oturuyorlar, bu yüzden oruç tutmak ve namaz kılmak zorundalar! Böylece günahlarımız affedilecek. Biz Müslüman bir aileyiz!" diye cevap vermiştir (Tett, 1994, aktaran; Khalid, 2011: 118). Şehirlerde ve merkezi köylerde bu şekilde bir Müslümanlık algısınn oluşmasında, SSCB'nin kısmen izin verdiği ve kontrol altında tutduğu, Merkezi yönetim tarafından atanan, şekillendirilen ve denetlenen resmi İslam'ın etkisi vardır. Resmi İslam, seküler bir niteliğe sahip olan, dini sadece özel alana sıkıştıran ve devlete bağlı ulema kesimi tarafından şekillendirilen bir İslami kanadı oluşturmuştur (Roy, 2009: 205 vd). Müslümanlığın bu gibi devlet yanlısı İslami kesimler aracılığıyla değiştirilen, inşa edilen ve kontral altında tutulan anlamı, İslam öncesi dönemlere ait milli gelenekler olan ve İslamiyet ile birlikte dini bir boyut kazanarak bu inanç sisteminin içerisine entegre edilen geleneklere indirgenmiştir. Bu çerçevede yapılan uygulamalar, sergilenen davranışlar bireylerin Müslüman olarak toplumda kabul görmesini sağlayan ve birlik, dayanışma ortamını oluşturan bir nitelik haline gelmiştir. Sovyet öncesi dönemde de sergilenen milli-İslami davranış kalıpları, bu dönemde de şekil olarak devam etmesine rağmen içeriksel olarak dejenerasyona maruz kalmış; bazı toplantılarda ve özel günlerde votka içmek ve müzik dinlemek normal hale gelmiş, votka 'milli' çay bardaklarında içildiği için Orta Asya geleneğinin bir parçası haline gelmiştir (Khalid, 2011: 116).

Bütün bunların yanında, Sovyetler Birliği'nin 1930'lu yıllarla birlikte benimsediği sert din karşıtı politika ve ateizm politikaları daha çok kırsal kesimde yaşayan ve resmi İslam dışında geleneksel yapılageliş ve örgütlenmeler ile dini inanışlarını kapalı bir şekilde sürdüren kesimi apolitik bir hale getirmiştir. Bu durumun hem olumlu hem de olumsuz yanları olmuştur. Geniş aile yapısı, bu aile yapısı içerisindeki akrabalık bağları temelinde oluşan dayanışma gruplarının oluşturduğu kapalı ortamlarda İslam dini ve uygulamaları korunmuştur. Her ne kadar geçmiş ile

bağın koparılması yönünde dil ve eğitim politikaları uygulansa da yaşça büyük kişilerin bu ağlar vasıtasıyla genç nesillerin İslami bilinçlendirilmesinin önüne geçilememiştir. (Yaman, 2012). Ayrıca, bu durumla bağlantılı olarak, Orta Asya geleneğinde sufi tarikatlarının önemi çok büyük olmuştur. Özellikle, kendilerine, ait oldukları topluluğa karşı bir tehdit durumunda; İslami kültürün ve geleneğin muhafazası, sürdürülmesi ve gerektiğinde tekrar görünür hale getirilmesi amacıyla kırsalda inzivaya çekilen sufi tarikatları, İslami bilginin ve geleneğin gelecek nesillere aktarımında önemli rol aynamıştır (Bennigsen & Lemercier-Quelquejay, 1988: 76). Tarikatlar, özellikle şehirlerde daha çok hissedilen din karşıtı politika ve uygulamalardan kaçarak, İslam'ın emirlerini ve ödevlerini bu dini benimseyen insanlara anlatmak ve belirli bir disiplin oluşturmak için kırsal bölgelere yerleşmişlerdir. Devrimin oluşturduğu toplumsal etkiler sonucunda tekrar ortaya çıkan Orta Asya'daki dayanışma grupları, aşiretler vb. bu gizli Sufi tarikatlarına tabi olmuş, karşılıklı bir çıkar birliği sağlanmış, tarikatlara bağlılıklar sunulmuştur. Bunun yanında, yerel bölgelerde Sovyet din karşıtı marksist-materyalist ve ateist doktrine maruz kalan mollalar da baskı ve şiddet içeren Sovyet uygulamalarından kaçarak kırsal alanlara yerleşip, izlerini kaybettirmek istemişlerdir. Yerleştikleri kırsal alanlarda kendilerini traktör tamircisi ve sürücüsü ya da sıradan bir köylü olarak kaydettiren bu kişilerin çoğunluğunun medreselerde eğitim almamış olması, dini bilgilerini kendileri gibi eğitim almamış babaları ve büyükbabalarından almaları kentten kıral alana yerleşen bu mollaların Sovyet denetimi tarafından tespit edilmesini güçleştirmiştir (Roy, 2009: 208). Bu kapsamda kırsala yerleşen mollaların, İslami uygulamaların (dini evlilikler, sünnet, cenaze vb.) sürdürülmesi noktasında önemli katkılarının olduğu söylenebilir.

Sovyetlerin Orta Asya Müslümanlarına yönelik din karşıtı tutumu, bu bölge toplumlarında bir aşamadan sonra kabullenme psikolojisini doğurduğu da görülmüştür. Ancak bu kabullenme, dini inaç ve uygulamaların tamamen terki ve rejim ideolojisi, dünya görüşünün tamamen benimsenmesi anlamına gelmez. Bu durum, Orta Asya Müslümanlarının mevcut şartlar altında en iyi şekilde dini inançlarını sürdürmeleri şeklinde, bazen de inaçlarını yeni şartlara uyarlama olarak ortaya çıkar. Bu çerçevede, örneğin köy camisi kapalıysa dinin rahatsız edilmeden uygulanması yaygındı. Rahatsız edilmeden kasıt; hiç kimse bir sorundan bahsetmiyorsa, sorun yok demekti, yani kısaca

herhangi bir mesele çıkarmadan dini uygulamanın gerçekleştirilmesi. Bu kapsamda, bütün erkek çocuklar sünnet ettiriliyor, dini evlilikler gerçekleştiriliyor, mezarlıklar fiili olarak Müslüman ve Hıristiyan mezarlıkları olarak ayrılıyordu. Müslümanların cenaze adetlerine büyük çoğunluk uyuyor, helal yiyecek, sadaka gibi kabul ve uygulamalar yerine getiriliyor, günde beş vakit namaz ve alkol yasağı, daha önce de bahsedildiği gibi daha az uygulanıyordu; Ramazan ayından yemekhanelerde verilen yemeklerde düşüş göze çarpıyor, hiçbir yerel parti sekreteri bir molla –ki o da beyaz sakallı sıradan bir kolhozlu- olmadan gömülmüyor; kırsal kesimlerdeki devlet kadrolarının toplantıları Lenin'in resmi altında bir büroda yapılıyor, açık havada verilen bir yemekle sona ermeden önce eller birleştirilip havaya kaldırılarak bir 'Fatiha' okunuyordu (Roy, 2009: 208; Broxup, 1981: 47).

Bütün bunlar üst üste konulup düşünüldüğünde, Sovyet din karşıtı politikaları ve ateist dünya görüşünü yerleştirme projesinin tam anlamıyla başarıya ulaştığı söylenemez. Ancak bu projenin, Orta Asya toplumlarının sahip oldukları ve benimsedikleri din, kültür ve genel dünya görüşü üzerinde derin izlere ve temel değişikliklere neden olduğu görülür. Komünist bir toplum yaratma hedefi doğrultusunda Sovyet yönetimi tarafından benimsenen politikaların, uygulama aşamasında benimsenen yöntemler ve bu politikaların benimsetilmesi için oluşturulan örgütlerin maddi ve manevi yetersizliği nedeniyle başarıya ulaşamadıkları söylenebilir. Özellikle, 1920'lerin sonları ve 1930'ların başlarından itibaren dini inancın ortadan kaldırılması ve alternatif olarak bilimsel ateist düşüncenin yerleştirilmesi doğrultusunda benimsenen politikaların uygulamadaki sert tutum, söylem ve hemen sonuca ulaşma arzusu başarısızlığı beraberinde getirdiği gibi Orta Asya toplumu üzerinde de derin izlerin oluşmasına neden olmuştur. Halbuki, din ve dinsel dünya görüşüne karşı savaşımı, boyunduruk altında ve bu mevcut duruma karşı 'kutsallaşmış bir yabancılaşma' algısının zincirlerine bağlı olan insanın kendisini özgür bir şekilde gerçekleştirmesi için gerekli gören Marx, bununla mücadele için yukarıda bahsi geçen yöntemden farklı ve uzun soluklu bir proje önermişti (Marx & Engels, 2008: 35 vd.). Dinin sosyalist bir devrim ve onun sonucunda oluşturulacak toplumsal-ekonomik sistemle kendiliğinden ortadan kalkacağı inancına sahip olan bu öneri Lenin döneminde benimsenip, gelecek için yöntemsel uyarılar yapılsa da ilerleyen yıllarda durum farklı olmuştur. Bu yöntemle uygulanan din karşıtı

politikanın sonuçları uzun vadede elde edileceğinden, kısa vadede ortaya çıkan bazı sonuçlar dinsel algı ve dünya görüşünün lehine olması, yanılsamaya neden olarak eleştirilerin yükselmesi sonucunu doğurmuştur (Peris, 1991). Her ne kadar 1928 yılında, SSCB Eğitim Bakanı A. Lunacharsky tarafından şu sözlerle yeni dönemde benimsenecek olan sert tutum ve baskı politikası eleştirilmeye çalışılıp, Orta Asya'da yaratacağı sonuç dile getirilmişse de herhangi bir sonuç alınamamıştır: "Din bir çivi gibidir; ona her defasından daha sert vurursan, çaktığın tahtanın içine, daha derinlere iner." (Powell, 1967: 380). Diğer yandan, Orta Asya'daki bu etki ve sonuçların ortaya çıkmasına neden olan önemli faktörlerden birinin ise din karşıtı politikaların uygulanması ve onun temsil ettiği dünya görüşünün benimsetilmesi için oluşturulan örgütlerdeki maddi ve manevi eksiklikler olduğu belirtilmişti. Özellikle KP Gençlik Kolları ve MAB'nin, yerel KP'lerin inşa ettikleri, Marksist-materyalist ve ateist 'aydınlanmanın' ve bilinçlenmenin gerçekleştirildiği bina ve benzeri yerlerin altyapısal eksikliklere sahip olması, gerçekleştirilen toplantıların monoton ve katılan bireyleri duygusal yönden eksik bırakması gibi nedenler, bu kapsamdaki toplantılara katılımın giderek düşmesine ve bunların yerine İslami örgüt, kurum ve toplantılara, gizli bir şekilde de olsa katılımın artması sonucunu doğurmuştur (Powell, 1967: 375).

Bu durumla bağlantılı ve son olarak, Sovyet din karşıtı politika ve propagandalarının verimsiz ve etkisiz bir hal alması, Sufi tarikatlarının karşı propaganda faaliyetlerinin artması, gizli taraftarlar toplaması sonucunu doğurmuştur. Ancak bu tabiiyet durumu, Sovyet doktrinlerinden etkilenme derecelerine göre üç ayrı dini inanç seviyesi ve dolayısıyla üç ayrı dini uygulama kabulü ortaya çıkarmıştır. Bunlardan ilki, kendi kişisel inanç ve isteği ile ibadetlerini yerine getirenler; ikincisi ise İslami yapılageliş ve ibadetleri geleneksel bir uygulayış bilincinde yerine getirenler ve son olarak, dini mikro-çevrenin uygulamış olduğu baskı ve o çevreden kopma endişesinin getirdiği duyarlılıkla dini ibadet ve yapılagelişlerin sadece şekilsel olarak uygulayan ve benimseyenlerin oluşturduğu kesimdir (Broxup, 1981: 47). Bütün bu örnekler ve yansımalar, şüphe yoktur ki, SSCB'nin Orta Asya'da uyguladığı çok yönlü marksist-materyalist siyasi, ekonomik, toplumsal ve din karşıtı politikaların oluşturduğu dejenerasyonun kanıtıdır. Ayrıca, ilgili bölümlerde bahsedilen Sovyet modernleşme ve sekülerleştirme projesinin sonucu olarak, Orta Asya İslami reform (modernleşme)

hareketlerine ket vurulmuştur. Sovyet modernleşme hareketinin kullanmış olduğu araçlar ve imkanların avantajlı bir konumda olması, diğer bir modernleşme hareketi olan Orta Asya İslami modernleşme hareketlerinin gelişmesini veya kök salmasını 1990'lar sonrasına ertelemiş ya da bu dönemle tamamen görünür olmasına neden olmuştur. Ayrıca Bu durum, Sovyet din karşıtı politika ve uygulamalarının etkisi kapsamında, bugünkü Orta Asya'daki radikal dini unsurların varlığını, amacını ve tarihsel mücadelelerini anlama açısından önemlidir. Bu etkiler, Orta Asya devletlerinde bu güne kadar uzanan toplumsal, siyasal olumsuz sonuç ve yansımalara neden olduğu gibi, doğal olarak bu devletlerin, Sovyet sonrası dönemde geçmiş dönemin toplumsal, kültürel ve siyasal mirasını devralmaları sonucunu da doğurmuştur.

SONUÇ

SSCB'nin 1991 yılında dağılması ile birlikte tarih sahnesine çıkan bağımsız Orta Asya devletlerinin, yaklaşık yetmiş yıldır tabi oldukları devlet içerisinde sürdürdükleri örgütsel, toplumsal-siyasal ve ekonomik yapıların anlaşılması, bu devletlerin, uluslararası sistemde ve bölgelerinde ortaya koyacakları davranışların değerlendirilmesi için kilit önem arz eden unsurlardır. Bu nedenledir ki, bölgede hâkim olan dinsel ve milli unsurların, dış dünyaya kapalı Sovyet döneminden önceki nitelikleri ile değerlendirilmesi büyük bir yanılgıya sebebiyet verecektir. Bu bölge, sahip olduğu beşeri, siyasi ve ekonomik özellikleri nedeniyle Sovyet dönemine kadar gelen süreçte devamlı olarak değişik güç odaklarının, özellikle Çarlık Rusya'sının müdahalelerine ve politikalarına maruz kalmıştır. Sovyet dönemi ile birlikte, farklı bir politik ve ekonomik tutumla karşılaşan Orta Asya, bu politik tutum ve davranışların etkisi ve nüfuzu altında kalmış, derinden etkilenmiştir.

Bu kapsamda, Sovyet döneminde Orta Asya'da rejimin inşa edilmesi ve devrimin yayılması, kök salması amacıyla benimsenen siyasal ve ekonomik politikalar, bu bölgenin geleceğini belirleyen ve şekillendiren ön önemli unsurlar olmuştur. Bölgenin sahip olduğu en önemli toplumsal nitelikleri olan din ve milliyet unsurları, Sovyet yönetimince bu bölgeye yönelik izlenen politikalarda göz önüne alınan merkezi faktörler olmuştur. Sovyet yönetimi, devrimi izleyen yıllarda kendi dünya görüşünün bütün Sovyet topraklarında tam anlamıyla yerleştirilmesi için eski burjuva kalıntılar olarak değerlendirdiği ve burjuvazinin toplumsal, siyasal ve ekonomik tahakkümünü sürdürmesinin temel unsurlarından biri olarak gördüğü dine ve onun toplumsal unsurlarına karşı ayrı ve özel bir savaş, mücadele sürdürmüştür.

Bu noktadan hareketle, tarihi oluşturan unsurların, içerisinde bulundukları tarihsel süreç içerisinde maruz kaldıkları, karşılaştıkları dış ve iç etkenler, onların temel niteliklerinin değişmesine neden olur şeklindeki temel savımız; 1917-39 yılları arasındaki dönemde SSCB'nin Orta Asya'ya yönelik din karşıtı ve ateizm politikaları,

bunları oluşturan siyasal-ekonomik teorik alt yapı ve güdü ortaya konularak ispatlanmaya ve sunulmaya çalışılmıştır. Bu savın desteklenmesi için her şeyden önce bu Sovyet politik tutumunun temel güdü ve psikolojisinin anlaşılması için Sovyet ateizmi ve onun inşa süreci ele alınmıştır. Bu aşamada görülmüştür ki, dine karşı ve ona alternatif olan dünya görüşü ve savlar, sosyalist düzenin öngördüğü ve komünizme uzanacak olan sürecin politikalarını meşrulaştırılmaya ve mantıksal bir zemine oturtmaya hedeflenmiştir. Bu dünya görüşünü oluşturan savlar ve politikalar her ne kadar kendine has özellikler taşısa da varisi olduğu Çarlık Rusya'nın belli başlı politik yöntem ve amaçlarını değişik şekillerde sürdürdüğü görülmüştür. Temel amacı devlet ve rejimin muhafazası, güvenliği olan Sovyet Orta Asya din karşıtı politika ve uygulamalarının, geçmiş dönem politik baskı araçları, kontrol ve örgütleme yöntemlerini kullandığı, özellikle Orta Asya'da tesis ettiği devlet sınırları ile bölgenin günümüzdeki statükosunu belirlediği görülmüştür. Bu amaç doğrultusunda toplumsal bilinç üzerinde girişilen mühendislik çalışmaları, bölge nüfusunun temel toplumsal iki direği olan din ve milliyet unsurlarına yönelmiştir. Bundan dolayı, Orta Asya toplumlarının dini ve milli unsurlarının oluşturduğu toplumsal yapılara karşı en sert dejenerasyon çalışmaları yapıldığı görülmüştür. İkinci Dünya Savaşı sonrasında benimsenecek olan muhtelif din karşıtı ve ateizm politikalarının temelinin ve tecrübesinin oluşturulduğu 1917-39 arası dönemde girişilen 'aydınlanma' ve 'bilinçlendirme' politikaları, din karşıtı propaganda ve fiili uygulamalar bu bölge toplumunda derin izler bırakmıştır.

Sovyet hâkimiyeti boyunca çok az şeyin değişmeden kaldığı Orta Asya toplumlarında, yeni sosyal sınıflar yaratılmış veya yok edilmiş, kültürel tartışma ortamı ve gündemi büyük oranda değiştirilmiş ve İslam'ın var oluş bağları büyük ölçüde değişime uğramıştır (Khalid, 2011: 128). SSCB tarihinde 1917-39 arasındaki dönem, bir açıdan Sovyet modernleşme projesinin en hızlı şekilde uygulandığı dönemdir. Ayrıca, görülmüştür ki, bu dönem, Orta Asya modernleşme hareketlerinin (Cedidizm ve Sultangaliyevizm gibi) karşı modernleşme hareketleri ile mücedele dönemi olmuştur. Tabii ki, bu hareketlerden avantajlı kanat olan Sovyet modernleşme akımı geniş toplumsal alanlara yayılmış, özellikle 1930'larla birlikte Orta Asya'da baskı ve şiddet yöntemiyle uygulanmıştır. Bu projenin temel amacı olan komünist toplum idealine

ulaşmak için uygulanan din karşıtı ve ateizm politikalarının yanı sıra, Sovyet modernleşme hareketinin temel düşüncesini oluşturan marksist-materyalist dünya görüşünün yansıması olan bazı politikalar ve bunları destekleyen milletler politikası İslami dünya görüşünün gelişimine engel olma doğrultusunda kullanılmıştır. Ancak ironik bir sonuç olarak, bütün bu politikalar İslami dünya görüşünün varlığını devam ettirmesine neden olacak unsurları doğurmuştur. Bunun yanında, tamamen ortadan kaldırılması amaçlanan İslami ve burjuva milliyet faktörlerin varlığını devam ettirecek olmasına rağmen, maruz kaldıkları dejeneratif eylem ve uygulamalar nedeniyle kendine özgü bir hal almış olduğu da belirtilmelidir.

Sovyet rejimince, insanın kendini özgürce gerçekleştirmesinin önünde engel ve ekenomik-siyasal-toplumsal yabancılaşmasının bir tezahürü olarak gösterilmeye çalışılan din/İslam, bu dönemdeki batı modernitesinden farklı bir modernite anlayışına maruz kalmıştır. Tamamiyle burjuva modernite anlayışına karşı olan bu tutum, yabancılaşmanın nedeni saydığı din ve milliyet unsurlarını ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Bunu yaparken Orta Asya 'toplumları'na yapılan vurgu ve düzenlemeler (Orta Asya'nın taksimi gibi) yine ironik bir şekilde milliyetçiliğin yeniden doğmasına neden olmuştur. Her ne kadar içerik olarak sosyalist bir niteliğe sahip olsa da Orta Asya'da ortaya çıkan bu yeni dönem milliyetçi algı, toplumdaki dinsel baskıdan kurtulmak ve rahat bir nefes almak için oluşturulan meşru bir zemin görevi görmüştür. Bu nedenledir ki, Orta Asya toplumlarında dinin değişen içeriği, milli unsurları ağır basan bir 'Müslümanlık' kavramının oluşması sonucunu doğurmuştur. Ayrıca, Sovyet yönetimince uygulanan sekülerleştirme politikaları ile gelenek ve göreneklerin giderek artan önemi, ortaya çıkan bu durumda etkili olmuştur. çünkü Orta Asya toplumlarında gelenek ve görenekler din-milliyet ekseninde oluşan bir faktördü. Bu çerçevede, geçmişten o güne bir birikim olan milli unsurlar altından toplanan dini uygulamalar ve kabuller kendisine yeni bir varlık alanı bulmuştur.

Bütün bunların ışığında, milli unsurlar üzerinden geleneksel İslam'ın ön plana çıkarıldığı görülmektedir. Ancak bu, Sovyet yönetimince amaçlanan bir durum değil, beklenmedik bir sonuçtur. Ayrıca, bu durum, çağdaş İslami toplumların gelişim sürecine ve yaşadıkları dönüşüme göre zıt istikamette oluşan bir durum olmuştur.

Çünkü çağdaşları reformist-modernist bir istikamette İslam ve onun ön gördüğü toplumsal-siyasal yapıyı yorumlayıp, geleneksel İslam'ın tutum ve kabulleri ile mücadele sürdürürken, Orta Asya'da gelenekselci tutum ön plana çıkmış ve bölge toplumlarının neredeyse tek varlık alanı olmuştur. Başka bir ifade ile Sovyet döneminde Orta Asya'ya yönelik benimsenen ve uygulanan politikalar (i. Aydınlanma; okuma ve yazmanın geniş kitlelerde yaygınlaştırılması ancak bunun dini bilgi kazanımı sağlamasının önüne geçilmesi, ii. Bilinçlenme; ateist dünya görüşüne ulaşım nitelikleri ve koşulları sağlanmış aydınlanmış toplumların, bu kapsamda doktrine edilmesi), bu bölgenin temel unsurlarından en önemlisi olan İslam'ın geleneksel unsurlar aracılığıyla varlığını sürdürmesinin temel nedeni olmuştur. Daha açık bir ifade ile Sovyet yönetimince tekelleştirilen modernleşme düşüncesi, Orta Asya'da reformist-modernist unsurların ortaya çıkıp gelişmesini sağlayacak teknik unsurları ve yöntemleri bu bölge halklarından mahrum etmiştir. Süreç içerisinde Orta Asya İslami modernleşme akımları, çağdaşlarının aksine dini bilgi ve onun yorumu, felsefesi konusundaki yazılı vb. kaynak kıtlığı ve ayrıca mevcut olanların da geniş kitlelere yayılamaması sıkıntısı ile karşılaşmış, bu gibi benzeri olanaksızlıklar geçmiş dönemin geleneksel akımlarının devamını zorunlu olarak sağlamış, böylece Sovyet politikaları ile İslami modernist düşünceye ket vurulmuştur. Bu durumun ortaya çıkmasında belirtilmesi gereken bir diğer unsur ise Sovyet yönetiminin genel olarak, 'Pan' akımlar olarak değerlendirilen İslami-milli modernleşme akımlarına karşı, gelenekselci-statükocu ulema kanadını destekleme yönünde benimsediği tutumdur.

Son olarak, günümüzde Orta asya'daki İslami modernleşme hareketlerinin[42] analiz ve değerlendirilmesinde modernleşme süreçlerinin, özellikle 1917-39 arası dönemde maruz kaldıkları Sovyet etkisi göz önüne alınması gerekir. Yine, bu bölge devletlerinin ve akımlarının günümüzde ortaya koydukları eylemler ve dünya görüşleri, Sovyet dönemi ile sekteye uğrayan ve askıya uğrayan modernleşme süreçlerinin bir parçası ve günümüzde bu sürece yapılan uluslararası müdahalenin bir sonucu olarak ta görülebilir. Diğer yandan, Orta Asya'nın mevcut siyasal örgütlenme ve toplumsal yaşamı her ne kadar 1991 yılı ile birlikte hızlı bir öze dönüş yaşasa da hem din hem de milli yapılar ve onların yaşanış seviyeleri Sovyet mirası olarak karşımızda durmaya

[42] Bu akımlar günümüzde, İronik bir şekilde olumsuz bir anlam ve nitelikte 'radikal' unsurlar olarak sunulmakta ve genel olarak kabul görmektedir.

devam etmekte, ondan derin izler taşımaktadır. Bu mirasın, Orta Asya devletlerinde en küçük toplumsal birimden, devletin örgütsel başına kadar nüfuz eden ve olumlu ya da olumsuz bir sonuç yaratan Sovyet 'yumuşak gücünü' (soft power) oluşturduğu; bu devletlerin günümüz uluslararası sistemindeki diğer devletlere karşı, özellikle mirasın asıl sahibine karşı tutum ve davranışlarını belirlediği söylenebilir.

KAYNAKÇA

Akiner, S. (1995). *Sovyet Müslümanları.* (T. Buzpınar, & A. Mutu, Çev.) İstanbul: İnsan Yayınları.

Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri. (2004). (C. Ekici, & K. Gurulkan, Dü) Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.

Bennigsen, A. (1974). Muslims in Tsarist Russia, 1865 ‐ 1917. *Equity & Excellence in Education, 12*(1-2), 46-48.

Bennigsen, A., & Lemercier-Quelquejay, C. (1988). *Sufi ve İslam, Rusya'da İslam Tarikatları.* (O. Türer, Çev.) Ankara: Akçağ Yayınları.

Benningsen, A., & Quelquejay, C. (2005). *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları.* (N. Uzel, Çev.) Ankara: Elips Kitap.

Berdimurat, A. (1960). Islam and Communism in Turkestan. B. Iwanow (Dü.) içinde, *Religion in the USSR* (s. 160-168). Munich: Institute For the Study of the USSR.

Bilinsky, Y. (1964, Jun.). Education of the Non-Russian Peoples in the Soviet Union. *Comparative Education Review, 8*(1), 78-89.

Broxup, M. (1981). Islam and Atheism in the North Caucasus. *Religion in Communist Lands, 9*(1), 40-49.

Carr, E. (2004). *Bolşevik Devrimi 1917-1923* (Cilt 3). (T. Birkan, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.

Carr, E. (2007). *Bolşevik Devrimi 1917-1923* (İkinci b., Cilt 2). (O. Suda, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.

Carr, E. (2012). *Bolşevik Devrimi 1917-1923* (Dördüncü b., Cilt 1). (O. Suda, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.

Chamberlin, W. H. (1942). The Russian Revolution 1917-1942. *Russian Review, 2*(1), 3-9.

Curtiss, J. S. (1960). Religion as a Soviet Social Problem. *Social Problems, 7*(4), 328-339.

Dzwonkowski, R. (1998). The Fate of the Catholic Clergy in the USSR, 1917-39. *Religion, State & Society, 24*(1), 61-68.

Engels, F. (1995). *Anti-Dühring.* (K. Somer, Çev.) Ankara: Sol Yayınları.

Ergil, D. (1978). Yabancılaşma Kuramına İlk Katkılar. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 33*(3), 93-108.

Erşahin, S. (2003). Türkistan'ın "Verilen Bağımsızlık"tan "Alınan Bağımsızlığa" Yürüyüşü Üzerine Bazı Değerlendirmeler. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 44*(1), 313-343.

Froese, P. (2004, March). Forced Secularization in Soviet Russia: Why an Atheistic Monopoly Failed. *Journal for the Scientific Study of Religion, 43*(1), 35-50.

Froese, P. (2005). "I Am an Atheist and a Muslim": Islam, Communism, and Ideological Competition. *Journal of Church and State, 47*(3), 473-501.

Göçmen, D. *Hegel'in Felsefe Kavramı Üzerine Kısa Bir Deneme.* (http://dogangocmen.files.wordpress.com, 02.03.2013 tarihinde erişildi).

Hegel, G. (2011). *Seçme Parçalar.* (H. Demirhan, Çev.) Ankara: Onur Yayınları.

Husband, W. B. (1998, March). Soviet Atheism and Russian Orthodox Strategeis of Resistance, 1917-1932. *The Journal of Modern History, 70*(1), 74-107.

Husband, W. B. (2004, Jan.). Mythical Communities and the New Soviet Women: Bolshevik Antireligious Chastushki, 1917-32. *Russian Review, 63*(1), 89-106.

Hyppolite, J. (2010). *Marx ve Hegel Üzerine Çalışmalar.* (D. B. Kılınç, Çev.) Ankara: Doğu Batı Yayınları.

J.M. (1955, Jan.). The Anti-Religious Campaign in Higher Education. *Soviet Studies, 6*(3), 312-315.

K.E.B. (1950, Apr.). Anti-Religious Propaganda in Schools. *Soviet Studies, 1*(4), 392-396.

Kamp, M. (2002). Pilgrimage and Performance: Uzbek Women and the Imagining of the Uzbekistan in the 1920s. *International Journal of Middle East Studies, 34*(2), 263-278.

Kantemir, A. (1960). The Moslems. B. Iwanow (Dü.) içinde, *Religion in the USSR* (s. 143-149). Munich: Institute For the Study of the USSR.

Khalid, A. (2011). *Komünizmden Sonra İslam: Orta Asya'da Din ve Politika.* (A. Tekyıldız, Çev.) Ankara: Sitare Yayınları.

Kohn, H. (1991). *Panislavizm ve Rus Milliyetçiliği* (3. b.). (A. O. Güner, Çev.) İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Kolarz, W. (1961). *Religion In The Soviet Union.* London: Macmillan&Co Ltd.

Lenin, V. (1994). *Sosyalizm ve Din.* (Ö. Ünalan, Çev.) Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yayınları.

Marx, K. (1997). *Kapital* (Cilt 1). (A. Bilgi, Çev.) Ankara: Sol Yayınları.

Marx, K. (2003). *1844 El Yazmaları: Ekonomi Politik ve Felsefe.* İstanbul: Eriş Yayınları.

Marx, K., & Engels, F. (2004). *Alman İdeolojisi [Feuerbach].* (S. Belli, Çev.) Ankara: Sol Yayınları.

Marx, K., & Engels, F. (2008). *Din Üzerine* (4. b.). (K. Güvenç, Çev.) Ankara: Sol Yayınları.

Olcott, M. B. (1981). The Basmachi or Freemen's Revolt in Turkestan 1918-24. *Soviet Studies, 33*(3), 352-369.

O'Neil, G. (2003). Land and Water "Reform" in the 1920s: Agrarian revolution or social engineering? T. Everett-Heath (Dü.) içinde, *Central Asia: Aspect of transition* (s. 57-79). London: RoutledgeCurzon.

Osmanoğlu, Ö. (2008, Eylül-Ekim-Kasım). Yabancılaşma Üzerine. *Sosyoloji Notları*, s. 13-20.

Özkırımlı, U. (2009). *Milliyetçilik Kuramları; Eleştirel Bir Bakış* (3. b.). Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Peris, D. (1991). The 1929 Congress of the Godless. *Soviet Studies, 43*(4), 711-732.

Pospielovsky, D. V. (1987). *A History of Marxist-Leninist Atheism and Soviet Antireligious Policies.* Hong Kong: The Macmillan Press.

Powell, D. (1967). The Effectiveness of Soviet Anti-Religious Propaganda. *The Public Opinion Quarterly, 31*(3), 366-380.

Powell, D. E. (1975). *Antireligious Propaganda in the Soviet Union: A Study of Mass Persuasion.* Cambridge, Massachusetts, and London, England: The MIT Press.

Qari, M. (1906, Eylül 28). Isloh ne demakdadur? *Xurshid*, s. 1.

Ro'i, Y. (1984, Jan.). The Task of Creating the New Soviet Man: 'Atheistic Propaganda' in the Soviet Muslim Area. *Soviet Studies, 36*(1), 26-44.

Roy, O. (2009). *Yeni Orta Asya* (Üçüncü b.). (M. Moralı, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.

Shakhnovich, M. M. (1993, Jan.). The Study of Religion in the Soviet Union. *Numen, 40*(1), 67-81.

Smirnov, N. A. (2005). *Sovyet Rusya'da İslam Tarihi İncelemeleri.* (A. Berberoğlu, Çev.) İstanbul: Evrensel Basım Yayım.

Stalin, J. (1989). *Diyalektik ve Tarihsel Materyalizm.* (Z. Seyhan, Çev.) Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yayınları.

Stalin, J. (2012). *Marxism and the National Question.* London: CPGB-ML.

Tachmurat, M., & Berdimurat, A. (1958). The Turkestanis. N. K. Deker, & A. Lebed (Dü) içinde, *Genocide in the USSR* (s. 127-138). New York: The Scarecrow Press, Inc.

Thrower, J. (1983). *Marxist-Leninist 'Scientific Atheism' and Study of Religion and Atheism in the USSR.* Berlin: Mouton Publisher.

Timasheff, N. (1955, Jul.). The Anti-Religious Campaign in the Soviet Union. *The Review of Politics, 17*(3), 329-344.

Tumarkin, N. (1981, Jan.). Religion, Bolshevism, and the Origin of Lenin Cult. *Russian Review, 40*(1), 35-46.

Vernadsky, G. (2001). *Rusya Tarihi.* (D. Mızrak, & E. Ç. Mızrak, Çev.) İstanbul: Selenge Yayınları.

Wheeler, G. (1977, Jan). Islam And Soviet Union. *Middle Eastern Studies, 13*(1), 40-49.

Yalçınkaya, A. (2006). *Sömürgecilik Pan-islamizm Işığında Türkistan, 1856'dan Günümüze.* Ankara: Lalezar Kitabevi.

Yaman, A. (2007). Sovyet Siyasi Tarihinde İslam ve Ateizm Mücadelesi: Sovyet Dönemi: Kazak, Özbek ve Kırgız Ateizm Literatürünün Analizi. *Bilgi ve Bellek: İstanbul Bilgi Üniversitesi Türk Devrim Tarihi Çalışmaları Dergisi* (8), 77-96.

Yaman, A. (2008). Sovyet Sonrası Dönemde Orta Asya'da Din ve Siyaset Üzerine Genel Bir Değerlendirme. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* (48), 55-68.

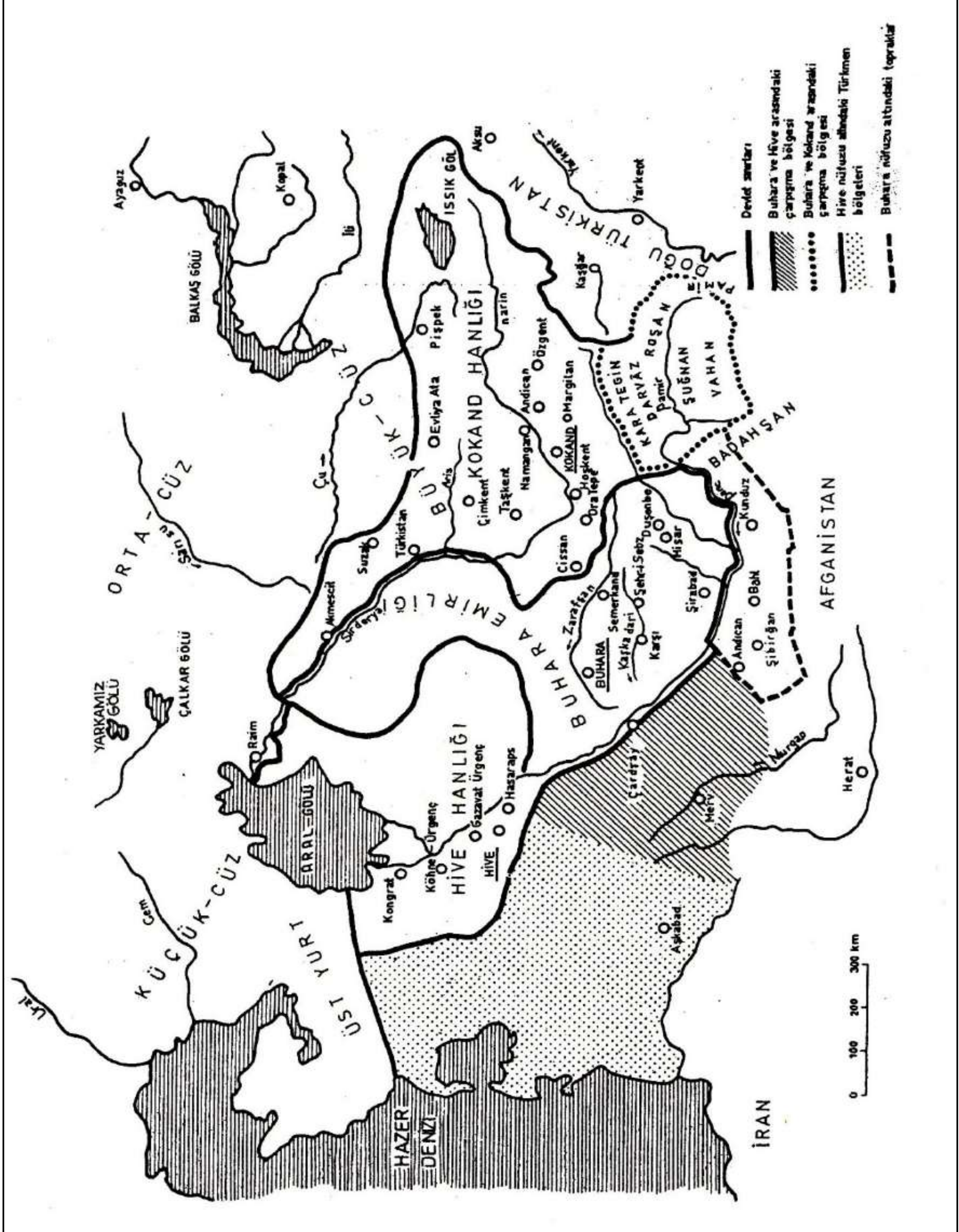
Yaman, A. (2011). Türk Kültür Tarihinden Kesitler: Sovyet Döneminde Azerbaycan'da Din ve Ateizme Dair. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* (59), 181-194.

Yaman, A. (2012). *Türk Dünyasında İslam, Sovyet Ateizmi ve Kültürel Süreklilik.* Ankara: Elips Kitap.

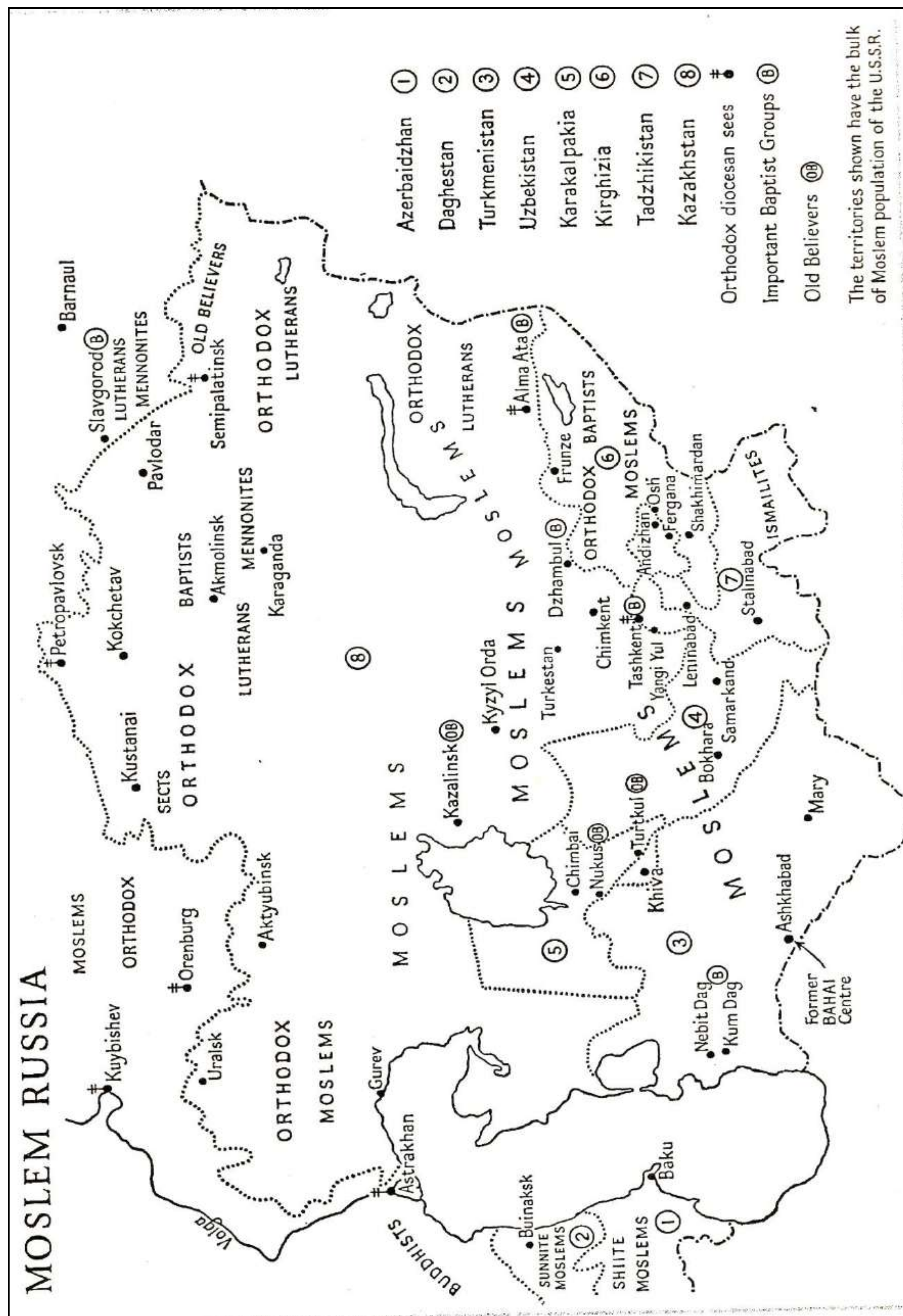
Ziyayev, H. (2007). *Türkistan'da Rus Hakimiyetine Karşı Mücadele.* (A. Çelikbay, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu.

EKLER

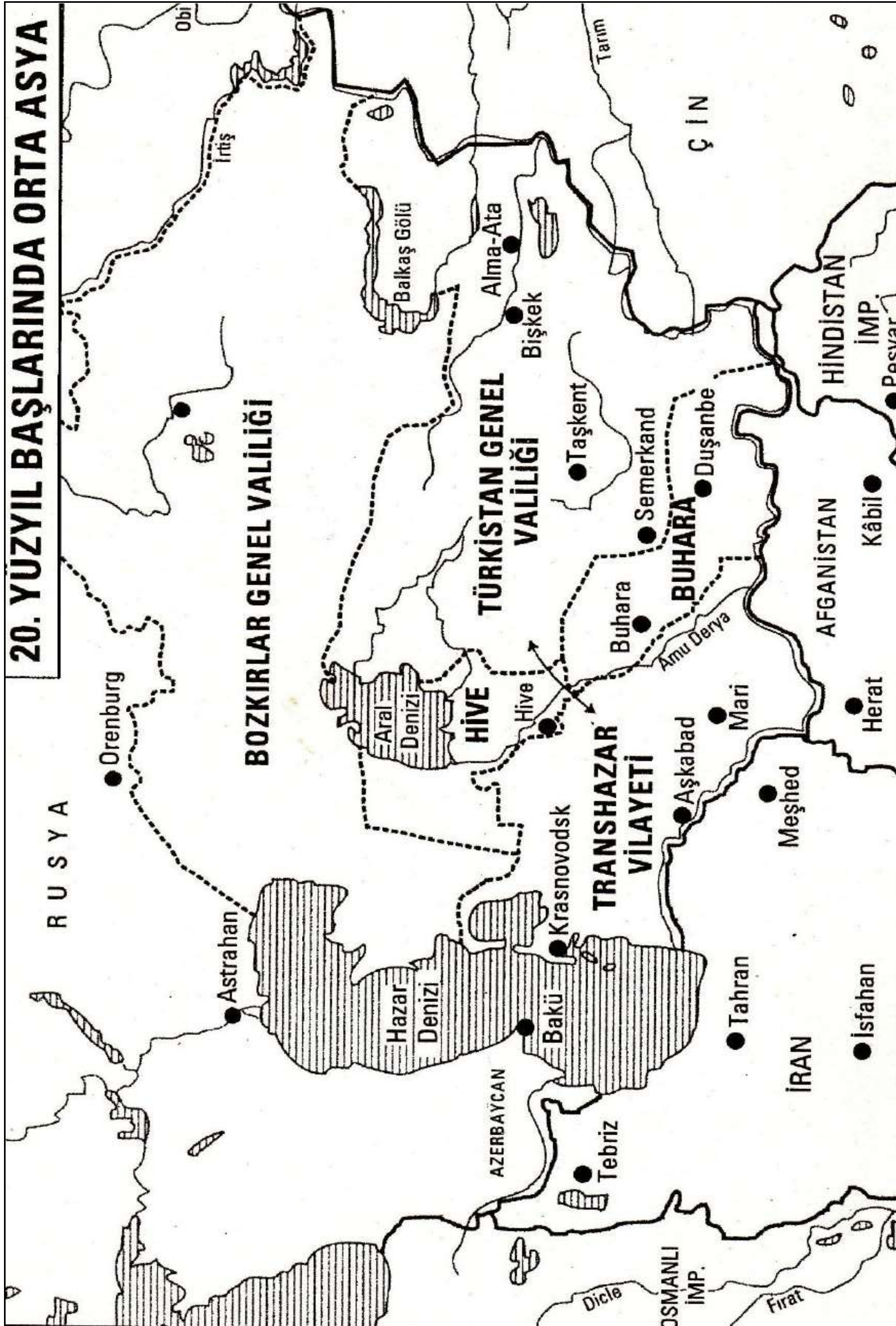
Ek 1. Rus ve Çin İşgali Öncesi Türkistan Hanlıkları (Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri, 2004).

Ek 2. Orta Asya Müslüman Coğrafyası (Kolarz, 1961: 403).

Ek 3. Orta Asya'nın 1900'lerin başlarındaki görüntüsü (Roy, 2009).

Ek 4. SSCB döneminde Orta Asya'nın Taksimatı (1925-36) (Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri, 2004).

Ek 5. SSCB ve Günümüz Orta Asya'sı (Roy, 2009).

Ek 6. N. A. Smirnov’un “Allahsız” Yayınları Tarafından Yayınlanan ‘Müslüman Tarikatları’ (Moskova, 1930) Adlı Kitabı (Yaman, 2012: 25).

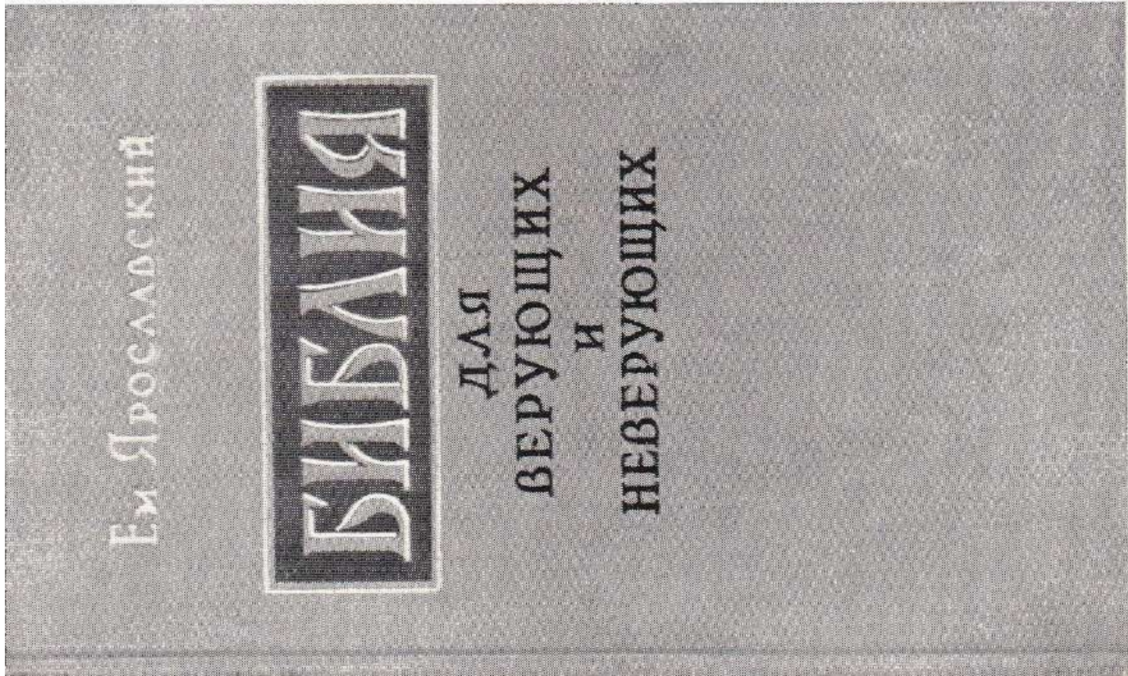

Ek 7. Sovyet Ateizminin Önde Gelen Uzmanlarından Prof. L. İ. Klimoviç'in 'İslam ve Kadın' (Moskova, 1958) Adlı Kitabı (Yaman, 2012: 18).

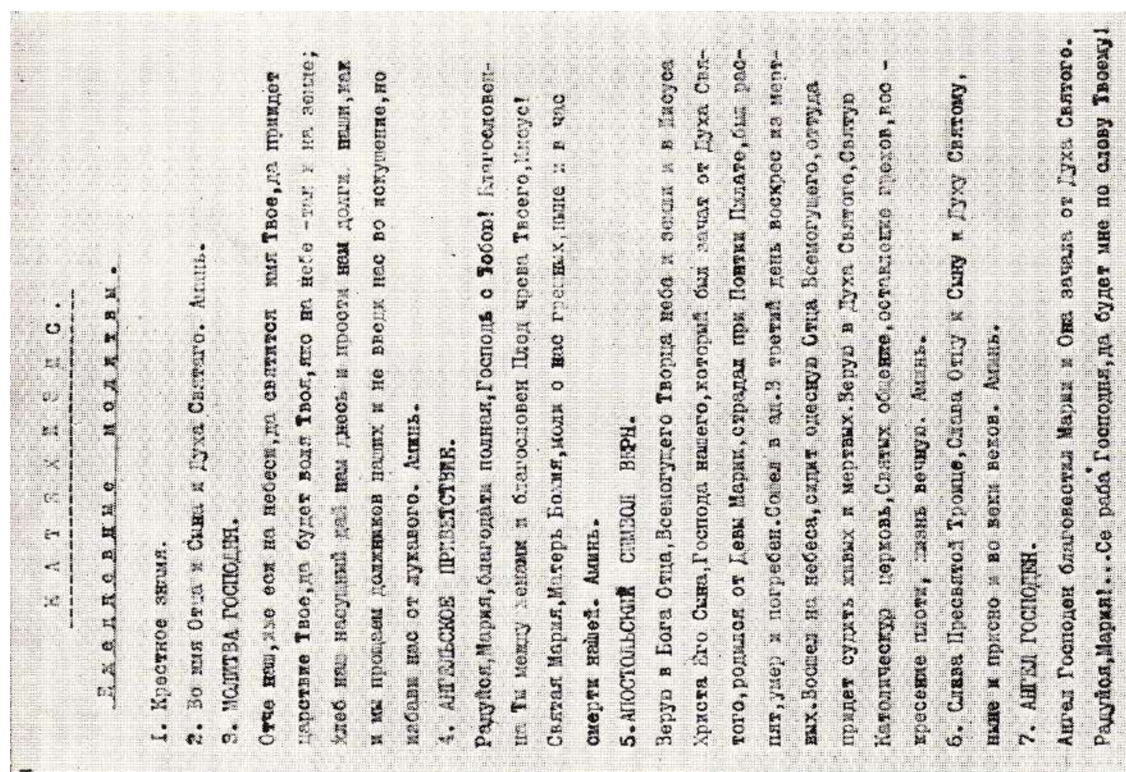

Ek 8. İki İncil Karşıtı Kitap. Yaroslavsky’nin ‘İnananlar ve İnanmayanlar İçin İncil’ Adlı Kitabı İle Kryvelev’in ‘İncil Hakkında’ Adlı Kitabı. Kutsal Kitapların Çok Az Sayıda Basılmasına Karşın, Aşağıda Ön Kapakları Verilen İki Kitabın Kitlesel Basımları Yapılmıştır (Kolarz, 1961: 150).

Ek 9. Vatikan karşıtı Sovyet Broşürlerinden bir tanesi. Alt tarafta broşürün kapağı, üstte ise broşürün ilk sayfasında yer alan soru-cevap şeklindeki din karşıtı propaganda (Kolarz, 1961: 180).

К А Т Е Х И З И С.

Ежедневные молитвы.

1. Крестное знамя.
2. Во имя Отца и Сына и Духа Святаго. Аминь.
3. МОЛИТВА ГОСПОДНЯ.

Отче наш, иже еси на небеси, да святится имя Твое, да приидет царствие Твое, да будет воля Твоя, яко на небе – так и на земле; хлеб наш насущный даи нам днесь и прости нам долги наши, как и мы прощаем должников наших и не введи нас во искушение, но избави нас от лукавого. Аминь.

4. АНГЕЛЬСКОЕ ПРИВЕТСТВИЕ.

Радуйся, Мария, благодати полная, Господь с Тобою! Благословенна Ты между женами и благословен Плод чрева Твоего, Иисус! Святая Мария, Матерь Божия, моли о нас грешных, ныне и в час смерти нашей. Аминь.

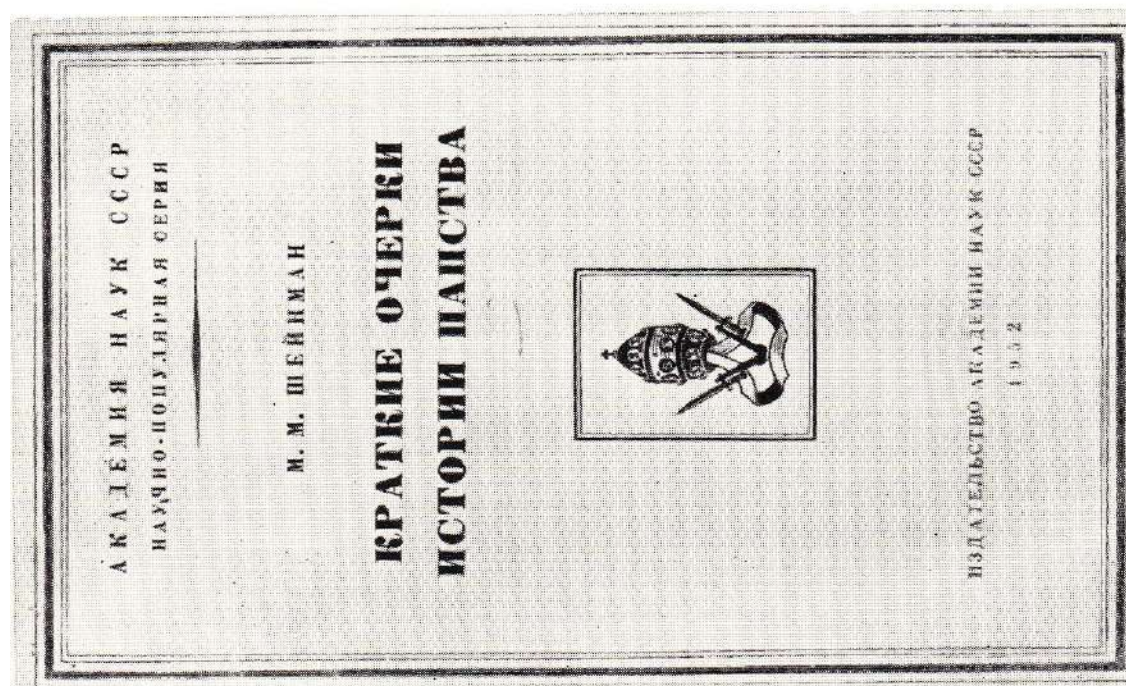
5. АПОСТОЛЬСКИЙ СИМВОЛ ВЕРЫ.

Верую в Бога Отца, Всемогущего Творца неба и земли и в Иисуса Христа Его Сына, Господа нашего, который был зачат от Духа Святого, родился от Девы Марии, страдал при Понтии Пилате, был распят, умер и погребен. Сошел в ад. В третий день воскрес из мертвых. Восшел на небеса, сидит одесную Отца Всемогущего, оттуда придет судить живых и мертвых. Верую в Духа Святого, Святую Католическую церковь, Святых общение, оставление грехов, воскресение плоти, жизнь вечную. Аминь.

6. Слава Пресвятой Троице, Слава Отцу и Сыну и Духу Святому, ныне и присно и во веки веков. Аминь.

7. АНГЕЛ ГОСПОДЕН.

Ангел Господен благовестил Марии и Она зачала от Духа Святого. Радуйся, Мария!...Се раба Господня, да будет мне по слову Твоему!

АКАДЕМИЯ НАУК СССР

НАУЧНО-ПОПУЛЯРНАЯ СЕРИЯ

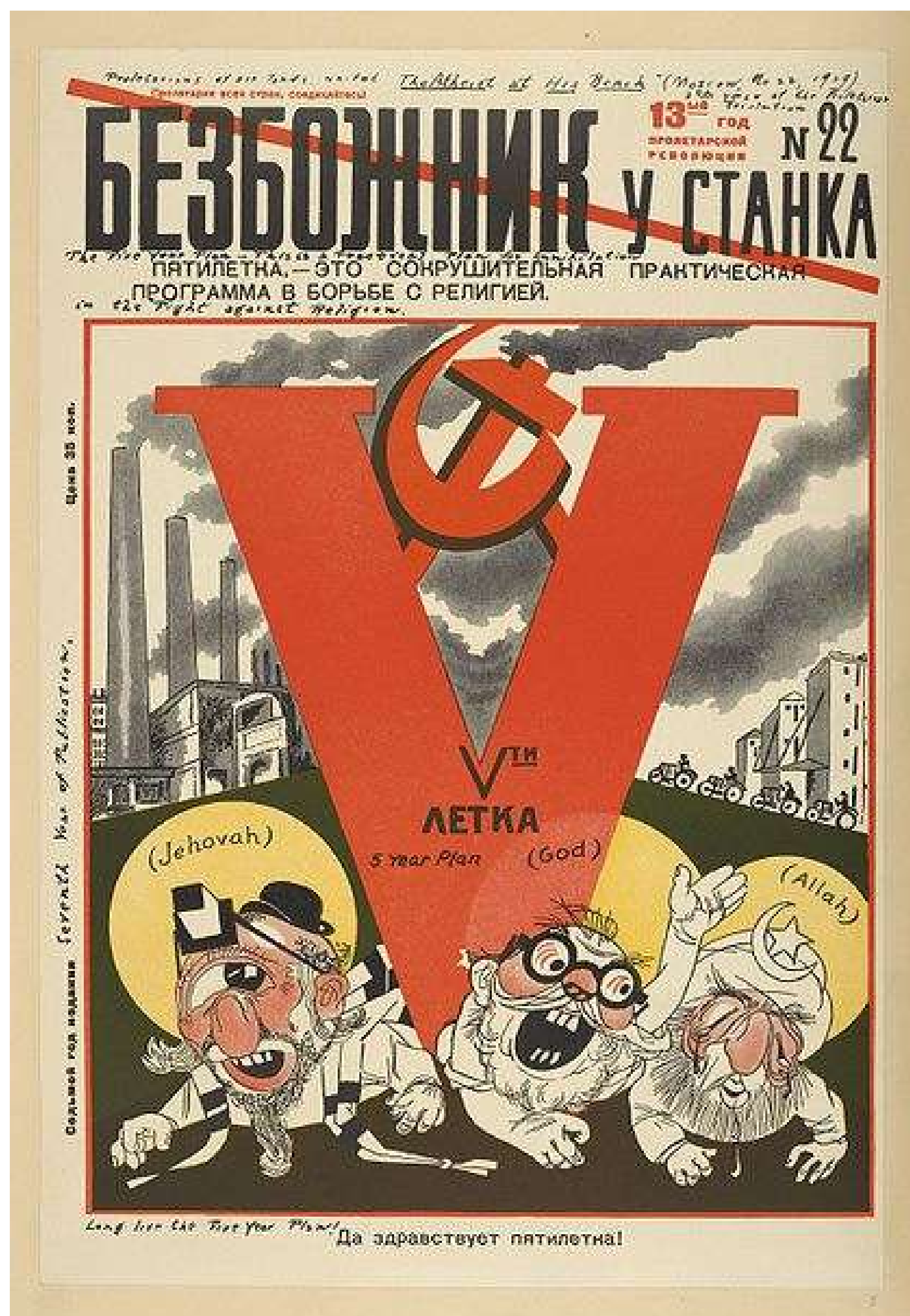
М. М. ШЕЙНМАН

КРАТКИЕ ОЧЕРКИ ИСТОРИИ ПАПСТВА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК СССР

1952

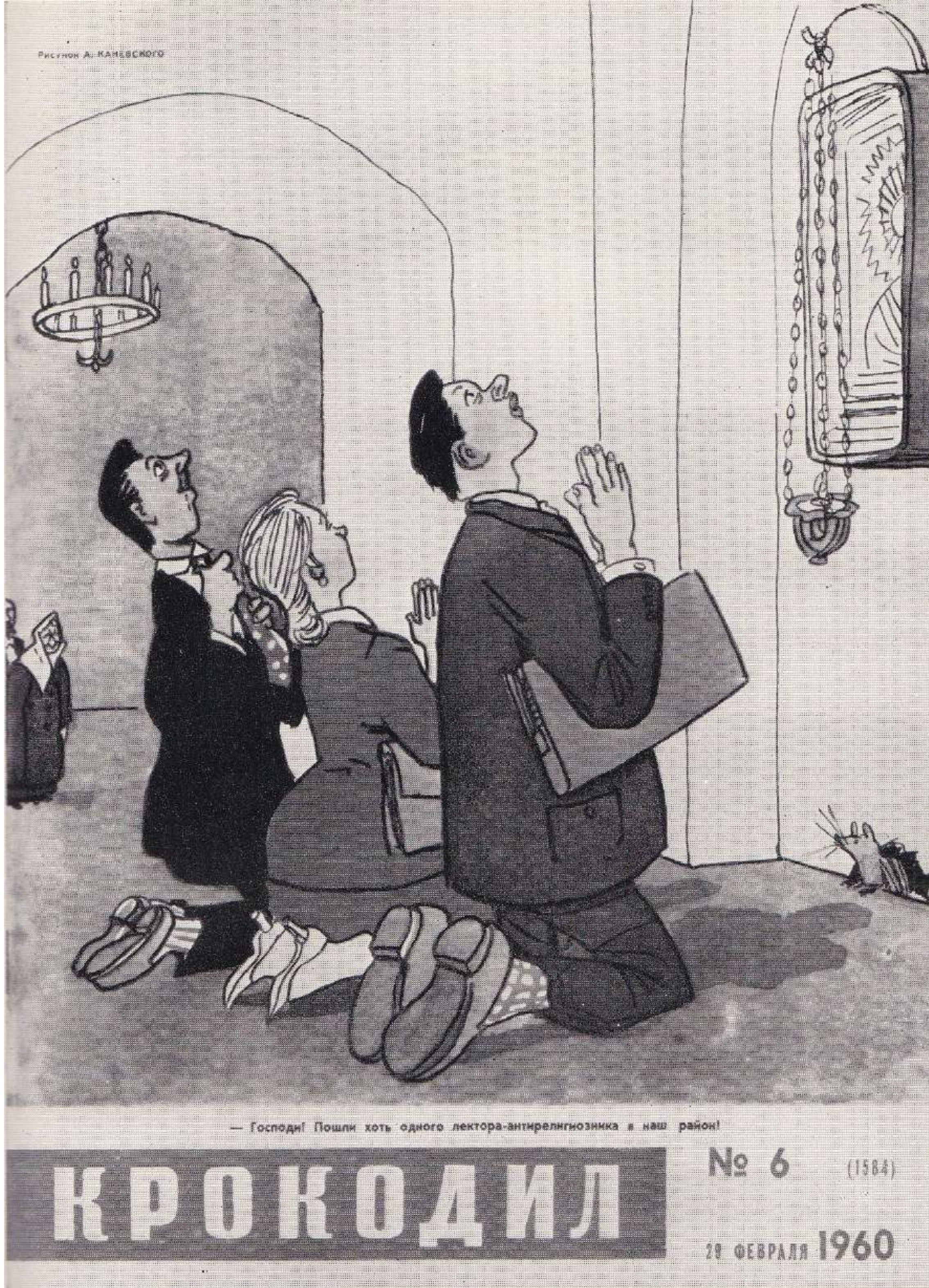
Ek 10. Militan Ateistler Birliği Tarafından Yayınlanan, Bezhnoznik Dergisinin 1929 Yılına Ait Bir Kapağı (http://en.wikipedia.org, 21 Mayıs 2013'de erişildi).

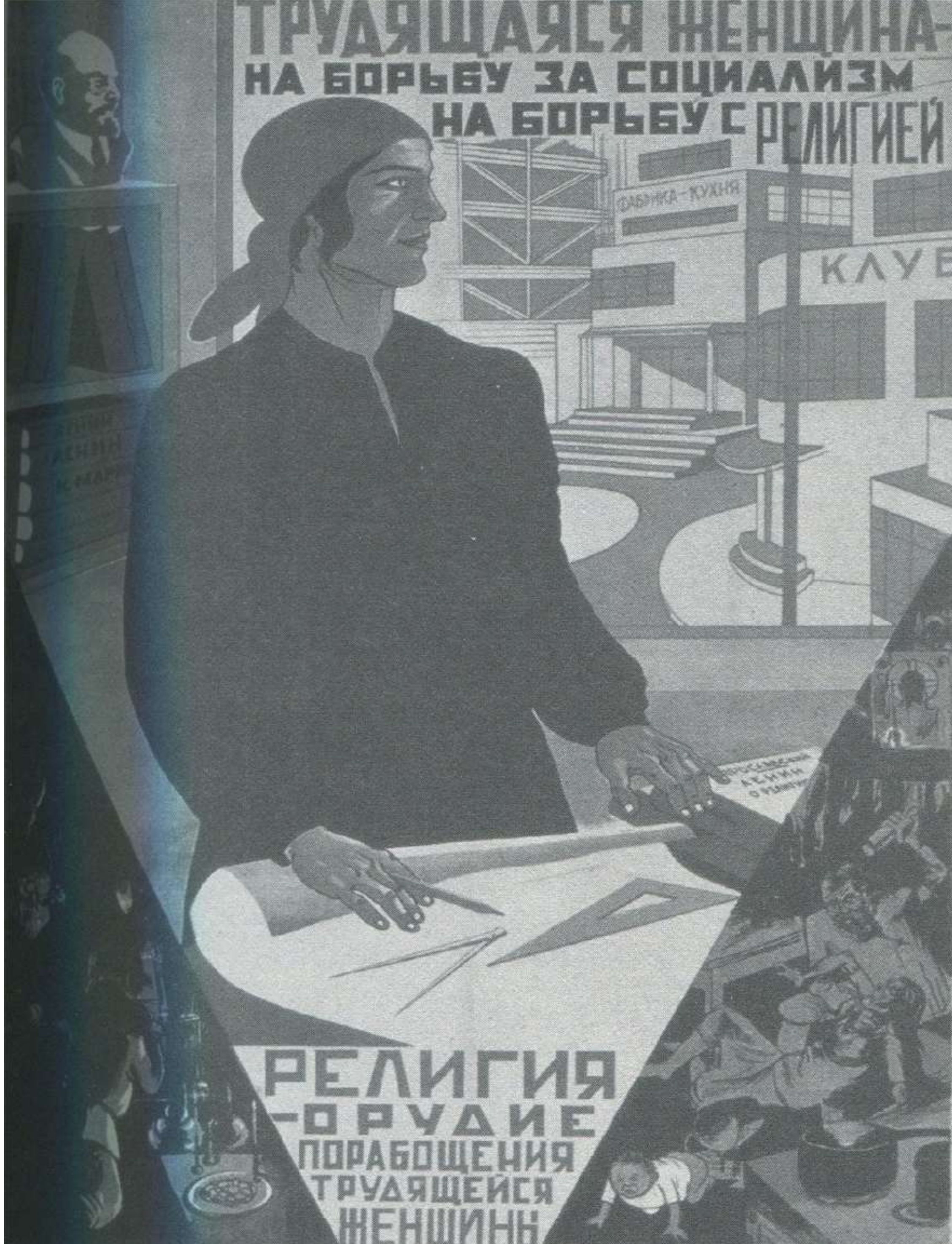
Ek 11. 1930 yılına ait, "kolektif çiftliklerimizde din adamlarına yer yok" yazılı bir poster (http://artinrussia.org, 21 Mayıs 2013'de erişildi).

Ek 12. Ünlü Sovyet Dergilerinden Biri Olan Krokodil'de Yayınlanan Bir Propaganda Karikatürü. Resim Altında, İronik Bir Şekilde, "Ohh Lord, Bizim Bölgemize Din Karşıtı Bir Öğretmen Gönder" Notu Yazılmıştır (Kolarz, 1961: 21).

Ek 13. Kadınlara Yönelik Sovyet Kampanyasında Kullanılan Bir Poster (1931); "(Üstte) Çalışan Kadın Sosyalizm İçin Mücadele Eder, Aynı Zamanda Da Dine Karşı Mücadelede Bulunmuş Olur; (Altta) Din, Çalışan Kadınları Köleleştiren Bir Araçtır." (http://artinrussia.org, 21 Mayıs 2013'de erişildi).

Ek 14. 1930 Yılında, Din Karşıtı Propagandada Kullanılan Bir Poster; "Din Bir Zehirdir. Çocuklarınızı Ondan Uzak Tutun" (http://artinrussia.org, 21 Mayıs 2013'de erişildi).

Ek 15. Dini Bayramları Sapkınlık, Alkolizm Ve İsraf Nedeni Olarak Gösteren, 1930'lu Yıllara Ait Bir Poster; "Dini Bayramları Yasaklayın!" (http://en.wikipedia.org, 21 Mayıs 2013'de erişildi).

